

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 Р.

№ 3–4 (264) 2009

Архіви України

3–4 • 2009

ТРАВЕНЬ–СЕРПЕНЬ

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

- Гриневич Т.* Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії 5
- Христова Н.* Архівне описування: історія та аспекти подальшого розвитку 21
- Купченко В.* Відбір на державне зберігання управлінських документів, що утворюються в діяльності установ, організацій, підприємств недержавної форми власності 28
- Рябчикова Ф.* Облік та збереження музейних предметів в етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею (1920–1931 рр.) 34
- Слюдикова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. (продовження) 47

З історії архівів та архівних зібрань

- Бездрабко В.* Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства – провідна наукова установа документознавчої галузі ... 66
- Гурбова Л.* Сторінки з історії Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Перше десятиліття 96
- Лозицький В.* Науково-видавнича діяльність Центрального державного архіву громадських об'єднань України: стан, проблеми, перспективи 103
- Сєбта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис 111
- Платонова Н.* Історія архівної служби МВС України 128

Огляди джерел та документальні нариси

- Аксѡм А.* Недоспівана пісня: М. Шпак, О. Десняк, М. Гайдабура 138
- Клименко Т.* Шевченкознавчі матеріали у фондах Державного архіву Черкаської області 146
- Фотодобірка “До річниці перепоховання Т. Г. Шевченка”.
Упорядник *Ємельянова Т.* 156

Публікації архівних документів

- Сухих Л.* До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року. Українсько-російська війна 1658–1659 років: причини й передумови 159
- Фотодобірка “Весна Перемоги”. Упорядник *Славинська І.* 196

Архівна справа за кордоном

- Ковальова А.* Освоєння електронних джерел в історичних студіях: із досвіду США 201
- Левченко Л.* Особливості функціонування Інтернет-сайтів архівних служб країн Південно-Східної Азії 213
- Мельник Р.* Головна дирекція державних архівів як керівний орган архівної служби Польщі: внутрішня структура і завдання (1951–2005) 227

Особистості

<i>Павленко С.</i> Михайло Грушевський про архіви Києва, Москви та Варшави в університетському “Щоденнику”	244
<i>Фесенко А.</i> Морський міністр І. К. Григорович – старший архівіст морського архіву в Санкт-Петербурзі	251

Інформація і рецензія

<i>Андрієвська Л.</i> Міжнародна наукова конференція “Архівознавство як наука” ..	259
<i>Гінзбург О.</i> Ювілей К. С. Новохатського	264
<i>Бездрабко В.</i> Перші сторінки історії термінологічних семінарів із документознавства та суміжних галузей знань	266
<i>Христова Н.</i> Форум документознавців	270
<i>Коломієць В.</i> Білоцерківський краєзнавчий музей відзначив свій 85-літній ювілей	273
<i>Карамаш С.</i> Створити музей архіву – від теорії до практики	279
<i>Славинська І.</i> Архівна знахідка	282
<i>Гика В.</i> Нові надходження до Державного архіву Волинської області	288
<i>Лебедєва В.</i> Забытая губерния: “Гомельская губерния. 1919–1926 гг.: документы и материалы”	291
<i>Терещук Н.</i> “Вестник морского врача”	296
Відомості про авторів	298

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ірина МАТЯШ (головний редактор),
 Ольга ГІНЗБУРГ (Голова Держкомархіву), Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ,
 Наталія МАКОВСЬКА, Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ,
 Георгій ПАПАКІН, Руслан ПИРИГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
 Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ,
 Павло СОХАНЬ, Ніна ТОПШКО, Олександр УДОД

Співзасновники:

Державний комітет архівів України
 Інститут історії України Національної академії наук України
 Інститут української археографії та джерелознавства
 ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
 Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства
 Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності
 за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

- © Державний комітет архівів України, 2009
- © Інститут історії України Національної академії наук України, 2009
- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України, 2009
- © Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2009

CONTENTS

Articles and Reports

<i>Grynevych T.</i> Olgierd Gorka and discussions on the history of Khmelnychyna in the Polish intermilitary historiography	5
<i>Khrystova N.</i> An archival description: history and further development aspects	21
<i>Kupchenko V.</i> The Selection of the administrative documents of not state pattern of ownership establishments, organisations and enterprises accumulated within the period of their activity for the State preservation	28
<i>Riabchikova F.</i> The museum subjects record keeping and preservation at the ethnographic Department of the Volyn scientific and research museum (1920–1931)	34
<i>Sliudikova T.</i> The Kyiv's building and accomplishment in XIX–XX century (on the Kyiv's State Archives records)	47

From the History of Archives and Archival Collections

<i>Bezdrabko V.</i> Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Record Keeping – the leading scientific institution of the record-keeping branch	66
<i>Gurbova L.</i> Pages of the State Archives in the Autonomous Republic of Crimea history. The first decade	96
<i>Lozytskyi V.</i> The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine scientific and publishing activity: state, problems, prospects	103
<i>Sebta T.</i> The Territorial Administration of archives, libraries and museums under Reichscommissar of Ukraine: a historical essay	111
<i>Platonova N.</i> The Archival service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine history	128

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Aksiom A.</i> An unfinished song: M. Shpak, O. Desniak, M. Haydabura	138
<i>Klymenko T.</i> Materials on Shevchenko in the State Archive of Cherkasy Oblast fonds Photoselection “To the anniversary of T. G. Shevchenko's reinterment”. Compiler <i>Emelianova T.</i>	146
.....	156

Archival Documents Publications

<i>Sukhikh L., Strashko V.</i> To the 350th anniversary of the Konotop battle of 1659. The Ukrainian-Russian war of 1658–1659: causes and premises	159
Photoselection “Spring of the Victory”. Compiler <i>Slavinska I.</i>	196

Archival Affairs Abroad

<i>Kovaliova A.</i> Assimilation of electronic sources in the historical studios: from the USA experience	201
<i>Levchenko L.</i> Peculiarities of the Southeast Asia countries archival services' Internet sites functioning	213
<i>Melnyk R.</i> The Head Office of State Archives as a leading body of the archival service of Poland: internal structure and tasks (1951–2005)	227

Personalities

<i>Pavlenko S.</i> Mykhaylo Hrushevskiy about the Kyiv, Moscow and Warsaw archives in the university “Diary”	244
<i>Fesenko A.</i> Minister of Navy I. K. Hryhorovych – the senior archivist of the Russian State Naval Archive in St. Petersburg	251

Information and review

<i>Andrievska L.</i> An International Science Conference “Science on Archives as a science”	259
<i>Ginzburh O.</i> Jubilee of K. Novokhatskyi	264
<i>Bezdrabko V.</i> First pages of the terminological seminars on document science and adjacent spheres of knowledge history	266
<i>Khristova N.</i> The document researchers’ forum	270
<i>Kolomiets V.</i> The Bilotserkva museum of local lore has celebrated its 85th anniversary	273
<i>Karamash S.</i> To create an Archive Museum – from theory to practice	279
<i>Slavinska I.</i> The new discovered archival item	282
<i>Gyka V.</i> New receiving of the State Archive of Volyn Oblast	288
<i>Lebedeva V.</i> The forgotten province: “the Gomel province. 1919–1926: documents and materials”	291
<i>Tereschuk N.</i> “The navy doctor Bulletin”	296
Information about authors	298

Тарас ГРИНЕВИЧ

**ОЛЬГЕРД ГУРКА І ДИСКУСІЇ ДОВКОЛА ІСТОРІЇ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ПОЛЬСЬКІЙ МІЖВОЄННІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

Після закінчення Першої світової війни польський народ, що понад століття був поневоленим, відновив власну державність. В умовах незалежної польської держави постали нові реалії політичного існування польського суспільства, що потребували перегляду політичних та історіографічних концепцій. На зміну ідеям піднесення національної боротьби за незалежність постала необхідність переосмислення свого минулого задля прогнозування майбутнього. Особливо відчутною була потреба відмови від ідеалізованих історичних образів, що протягом бездержавного періоду слугували вихованню патріотизму. Їх місце повинен був зайняти прагматичний образ минулого, що з усіма своїми перевагами та недоліками мав стати відправним пунктом для формування історичного світогляду майбутніх поколінь поляків у перегляді реалій свого існування. Особливо актуальною така переоцінка була щодо проблем історії стосунків поляків з сусідніми народами, зокрема тими, що входили до складу Першої Речі Посполитої і перебували в орбіті геополітичних амбіцій нової Другої Речі Посполитої. Найбільш гостро це питання постало щодо спільної історії поляків та українців, яких поєднували як факти вдалої співпраці, так і трагічні сторінки кривавих воєн на взаємознищення. Потребу вироблення нового погляду підсилювала й необхідність пошуку міжнаціонального консенсусу обох народів вже в умовах Другої Речі Посполитої. Центральною проблемою, актуалізованою історичною пам'яттю суспільства, стала історія Хмельниччини, що мала емоційні та контрверсійні оцінки в історіографії обох народів і була складною темою як для фахових істориків, так і для широких кіл інтелігенції також у ХХ ст.

Історіографічний вектор української проблематики мав виразне політологічне спрямування. В міжвоєнній польській історичній науці склались дві протилежні історіографічні орієнтації – “західна” та “східна”, представники яких схилялися відповідно до ідеологій політичних таборів “національних демократів” та прихильників Юзефа Пілсудського. Представники “західної” історіографічної орієнтації вважали

пріоритетним для розвитку Польщі її західний вектор зовнішньої політики та інтеграцію в середовище західноєвропейських країн. Натомість історики “східної” орієнтації бачили доцільність східного вектора розвитку Польщі, акцентуючи її цивілізаційну місію в регіоні Центральної та Східної Європи. Ідеали такої політики Польщі вони бачили в періоді монархії Ягеллонів, коли була створена держава міжнародної співпраці та верховенства права. Саме зв’язки істориків “східної” історіографічної орієнтації з політичним табором Ю. Пілсудського, що зробив низку проектів “санації” різних сторін суспільного життя Другої Речі Посполитої та налагодження польсько-українського порозуміння, інтенсифікували процес переоцінки усталених історичних візій, що призвело до оновлення історичної науки. Найяскравіше вказані прояви “ревізіонізму” в польській історичній науці міжвоєнного періоду відобразились у творчості Ольгерда Гурки.

Зацікавлення сучасних істориків проблемами переоцінки історичних візій та формуванню нових концептуальних і методологічних засад історіописання посприяли зростанню інтересу до діяльності О. Гурки. Особливо багато уваги його ідеями зміни концептуальних понять основних польських історичних шкіл приділили такі сучасні польські дослідники, як Єжи Матерніцкі¹, Анджей Грабські², Збігнев Ромек³ та Марія Вежбіцка⁴. Але попри значну увагу сучасної науки до ідей О. Гурки спеціального дослідження його бачення періоду Хмельниччини досі немає. Натомість дослідження висвітлення проблем Хмельниччини в працях О. Гурки дозволить реконструювати контекст історії України в науковому доробку вченого. Також акцент на проблемах козацько-польських воєн середини XVII ст. допоможе визначити вагомість цієї проблематики для всієї польської історичної свідомості. Розгортання ж дискусії між польськими істориками міжвоєнного періоду дозволить краще зрозуміти особливості трансформації самої польської історичної науки в даний період.

Ольгерд Гурка (1887–1955) розпочав свій науковий шлях під час навчання в університетах Львова та Відня. Справжню наукову школу пройшов у свого вчителя – видатного польського історика-медієвіста першої третини XX ст. Станіслава Закшевського, під керівництвом котрого захистив докторську працю у Львівському університеті (1909). Під час Першої світової війни служив у Польських Легіонах. Після закінчення військової кар’єри 1925 року став учителем історії у львівських гімназіях. Як прихильник політичного табору Ю. Пілсудського, він протягом 1927–1930 рр. був головним редактором газети “Dziennik Lwowski”, що виступала з позицій підтримки правління уряду санації. З 1934 р. працював професором Львівського університету, а в 1931–1938 рр. – генеральним секретарем Східного інституту в Варшаві. В роки Другої світової війни керував відділом справ національностей при емі-

граційному уряді в Лондоні, де, зокрема, обстоював ідею порозуміння з українцями. Після війни О. Гурка повернувся до Польщі і з 1954 р. продовжив викладацьку працю у Варшавському університеті⁵.

Свої перші дослідження О. Гурка присвятив періоду польського середньовіччя, де у зв'язку з дослідженнями історії Сілезії заперечив тезу німецьких істориків про цивілізаційну роль німецьких колоністів на цих землях в XII ст. Але найяскравіше його історіографічні ідеї почали проявлятися вже в працях 30-х рр. “Чорноморська проблема в політиці польського середньовіччя. Частина I: 1359–1450”⁶ та “Історична реальність та потреби Польщі на південному сході”⁷. Зокрема, в першій з них він вступив у полеміку з поглядами медієвіста, дослідника історії міста Львова, Олександра Чоловського на події польсько-молдавської війни 1359 р., що перейшли з його досліджень у всі наступні праці польських істориків, заперечивши саме існування в цей час молдавської державності. В наступних дослідженнях полеміка між обома дослідниками продовжилася вже щодо проблем історії Хмельниччини і часто набирала гострого, подекуди особистого, характеру. Наприклад, у відповідь на низку “найвищою мірою непристойних зауважень” у праці Чоловського щодо поглядів Гурки, останній звинуватив його у використанні “неавтентичних джерел та фальшивих цитат”. У згаданих працях О. Гурки відобразились його візії причин занепаду Польщі через шляхетську сваволю та слабкість королівської влади, що кореспондувалось з поглядами істориків, прихильних табору Ю. Пілсудського, на потребу сильної влади та провідну роль керівної особи в політичному житті. Також проглядається близькість його поглядів до постулатів Краківської історичної школи, представники якої основну причину падіння Першої Речі Посполитої бачили у внутрішньому занепаді польського суспільства, виродженню “шляхетської демократії” та політичного устрою держави.

Перші праці О. Гурки виразно позиціонують дослідника як прихильника “східної” історіографічної орієнтації⁸. Велика увага автора до проблем відносин Польщі з Наддунайськими князівствами, Кримським ханством та Османською імперією вказує на його прихильність до ідеї пріоритетності східного вектора зовнішньої політики Речі Посполитої. Також він поставив під сумнів ряд центральних для польської політичної думки та історіографії концепцій. Зокрема, О. Гурка підважив основи ідеї “Польщі, як передмур'я християнства”, визначивши маргінальність мілітарних конфліктів Польщі та Османської імперії і охарактеризувавши Річ Посполиту не як “мур” Європи від татарської загрози, а як терени експлуатації з боку Кримського ханства її економічних та людських ресурсів⁹. У своїх працях він указував на часту недооцінку владою південно-східного напрямку розвитку і оцінював польську політику в цьому напрямку як історію втрачених можливостей та занапашених проектів.

У своїх дослідженнях історії Польщі XVI–XVII ст. Гурка висунув гасло “ревізіонізму” всієї польської історичної науки, під яким розумів “висвітлення в історичній науці і використання для шкільних цілей безоглядної правди про історію, здобуту через застосування найновіших наукових методів, опертих на незаперечні факти, статистичні дані і об’єктивні результати досліджень [...], що мають ціллію перегляд ряду оцінок”¹⁰. На противагу його “ревізіонізму”, професор Оскар Халецький висунув термін “традиціоналізму” як збереження усталених в історіографії концептуальних висновків і оцінок.

Центральне місце в дослідженнях О. Гурки займала проблема переоцінки історичних уявлень на період польсько-козацьких війн середини XVII ст., що склалися в польській історіографії і в свідомості широкого суспільного загалу у міжвоєнний період. Розв’язуючи її, дослідник, як першочерговий чинник у формуванні сучасної йому історичної свідомості, визначив впливи образів минулого, навіяних романом Генріка Сінкевича “Вогнем і мечем”. Історик зазначав, що “образ, накинутий цілому польському народові 50 років тому, з так геніально і постійно діючою силою, є вирішальним для нашого відчуття минулого більше, аніж всі університетські кафедри разом взяті”¹¹. Сінкевичівські картини минулого через процес шкільного виховання безпосередньо впливали на формування історичних уявлень поколінь поляків і, вкоренившись у свідомості, транслиювалися на саму історичну науку. Однією з безпосередніх причин такого стану речей Гурка бачив у формуванні польської історіографії всього попереднього бездержавного періоду з оглядом на практичні цілі виховання патріотизму. З таких позицій у польському суспільстві, шкільництві та історичній науці був сприйнятий роман Г. Сінкевича “Вогнем і мечем”, що розглядався як засіб для “зміцнення сердець”. З відновленням польської державності постала проблема зміни попередніх уявлень та цілей, що за нових реалій існування уже не мали застосування¹². Саме такий недоцільний, а навіть шкідливий вплив чинить “суцільно фальшивий образ Хмельниччини”, зображений у “Вогнем і мечем” на “виховання наших [польських] сучасних і майбутніх поколінь щодо українців і руської проблеми в минулому, як і в сучасності [...], загострюючи яскравість націоналізму, як по-польській, так і по-українській стороні”¹³. Попри негативний вплив художніх образів Г. Сінкевича таку ж роль, на його думку, відігравали і праці польського історика Людвіка Кубалі, що носили емоційно забарвлений характер суб’єктивних ідей автора. Подібний шкідливий вплив на українську історіографію, з свого боку вчинили, на думку ученого, праці М. Грушевського, що розглядав події XVII ст. крізь призму сучасної йому політичної доцільності.

Такі погляди О. Гурки викликали бурхливу реакцію як з боку широких кіл громадськості, так і з боку професійних істориків. Останні

поставили під сумнів висновки дослідника і звинуватили його у вибіркового використанні історичних фактів та викривленому їх висвітленні. Полеміка між опонентами поступово переходила межі наукової дискусії і нерідко набувала різкого особистісного характеру. Найзапекліші опоненти історика, бажаючи поставити під сумнів науковий характер його висновків, з сарказмом називали їх “одкровеннями”¹⁴. Гурка ж знаходив причини такого ставлення до своїх ідей в “непідготовленості читачького загалу”. Самі ж опоненти Гурки наголошували на “ударах по пам’яті славних героїв історичної повісті Сінкевича” і називали його праці “шкідливою боротьбою”¹⁵. Такі оцінки ідей дослідника та спроби відстоювати правдивість образів минулого у “Вогнем та мечем” вказували на саму суть полеміки – захист історичних уявлень та стереотипів, що побутували в свідомості польського народу та були тісно пов’язані з польською національною ідеєю. Спроби підважити історичні міфи розглядалися і серед широкого громадського загалу, і польськими істориками як удари по підвалинах самої польської національної свідомості.

Як представник політичного табору Ю. Пілсудського, О. Гурка обстоював погляди “східної” історіографічної орієнтації в польській історичній науці, що приділяла значну увагу “Ягеллонській ідеї”. Саме її прихильники розглядали період XV – першої половини XVII ст. в історії Речі Посполитої як час існування багатонаціональної держави з ідеологією міжнаціональної співпраці та демократії. З даних позицій період польсько-козацьких воєн середини XVII ст. оцінював і О. Гурка, вбачаючи в них громадянську війну, по суті “братовбивчу боротьбу” двох народів. З цієї позиції він звинувачує Сінкевича, котрий “не наводить жодного моменту, що це є боротьба побратимчих таборів, а лише протиставляє нібито козацьку дикість апофеозові шляхетства та олігархії”¹⁶. Такі погляди дослідника суперечили усталеній в польській історіографії і популяризованими в працях Людвіка Кубалі і Францішка Равіти-Гавронського поглядам на Хмельниччину як стихійний бунт суспільних маргіналів, метою якого було задоволення нижчих інстинктів мас до нищення всіх цивілізаційних здобутків.

Причини повстання на чолі з Хмельницьким О. Гурка бачив у засиллі в тогочасному суспільному житті магнатської та шляхетської олігархії. Автор підтримував думку видатного історика Юзефа Шуйського, котрий вважав, що козаки були “поляками, котрі збунтувались не проти Польщі, але проти форми управління, котра чинила їм утиски, проти безправ’я, котрому вони піддавались”¹⁷. Зі свого боку, Гурка висловлював навіть думку про збіжність політичних позицій козацтва та центральної королівської влади щодо панування коронного гетьмана та “королев’ят” в Україні, а також усунення посередництва у стосунках обох сторін¹⁸. Саме політика місцевої влади та магнатів мали

негативний вплив як на загальнодержавну справу, так і на становище краю та його населення. “Тогочасна колонізація України, будучи насправді перетасуванням схизматиків між собою, була національно безцільною, а державно – шкідливим баластом із сумнівною економічною користю”¹⁹. Також дослідник підкреслює вірність козацтва особі короля – “для них його особа була чимось божественним і вони відійшли [з-під Замостя – *Т. Г.*] з наказу Хмельницького, у відповідь на листи і посольства новообраного короля Яна Казимира, не лише спокійно, але і винятково дисципліновано”²⁰.

Розглядаючи Хмельниччину з позицій громадянської війни, О. Гурка підкреслював значну роль участі української шляхти у боротьбі по стороні козаків. Такі свої висновки історик зробив на основі проведеного В. Липинським дослідження козацького реєстру 1649 р. Гурка відзначив приналежність до козацького табору “тисяч шляхтичів з першорядних польських фамілій, не лише грецької віри чи дисидентів, але і римської, нерідко навіть членів сенаторських родів”²¹. Такими особами він зокрема вважає “винятково талановитого вождя”, “учня Жолкевського” – Богдана Хмельницького та “шляхтича, що писав дипломатичні листи до Лянцкоронського” – Івана Богуна. Підкреслюючи братовбивчий характер війни, Гурка відзначає участь представників одного шляхетського роду Хмелецьких у військах обох сторін конфлікту. В своєму дослідженні походження видатних постатей періоду Хмельниччини історик обстоював думку про шотландське походження Максима Кривоноса.

Запеклий опонент Гурки – Зигмунд Лясоцкі – знаходив в його працях пряме запозичення ідей із досліджень В. Липинського. Саме з його праць, на думку критика, історик почерпнув “недокладні дані про чисельність шляхти, що приєдналась до Хмельницького, відомості про Кривоноса як шотландця”. Саме його “тенденційне ставлення до поляків та глорифікації Хмельницького та козаків отримало особливу підтримку в доктора Гурки”²². Позиції О. Гурки опонував також його вчитель С. Закшевський, котрий, посилаючись на дослідження М. Грушевського, заперечив його шотландські корені та виводив козацького ватажка з місцевої збіднілої шляхти²³.

О. Гурка також пише про присутність козаків на службі в коронному війську. Він відзначає участь у війні 1648–1649 рр. вождя селянських загонів Ганжі та козацького ватажка Забузького, котрий, зокрема, займався налагодженням зв’язку між обложеним Збаражем та королівським військом. З даного питання в польській науці розгорнулася широка дискусія щодо особи посланця із Збаража до військ короля Яна Казимира Скетуського, що став прототипом для однойменного героя “Вогнем і мечем” Г. Сінкевича. О. Гурка, спираючись на звичаї використання коронним військом у ролі посланців та шпигунів, головно, русинів, євреїв, німців, рідше – вірмен, але ніколи не поляків, зробив

висновок про його українське походження. Ще вагомим доказом дослідника були свідчення папського нунція при війську Яна Казимира Джованні де Торреса, який прямо називає Скжетуського русином та схизматиком²⁴.

Такі погляди на особу загальнонаціонального героя, прикладу для наслідування молодим поколінням поляків, сколихнули польську публічну думку і викликали гостру критику як зі сторони преси, так і наукових кіл, що намагались вберегти від посягань образ борця-патріота. Найзапеклішим опонентом Гурки в цьому питанні став Зигмунд Лясоцькі, який виступив проти “карикатурної постаті козака, вимальованої в фантазії титулованого професора університету, доктора Гурки”. Він провів дослідження згадок про особу Скжетуського в джерелах. На цій основі дослідник висунув ідею про походження прототипу сінкевичівського героя з католицького шляхетського роду з теренів Великопольщі. Ці висновки Лясоцького підтримав і С. Закшевський²⁵.

Запеклий спротив висновкам Гурки з боку деяких дослідників вказував на гостроту проблеми польсько-українських стосунків у баченні польського суспільного загалу. Непримиренний спротив викликали спроби “очищення” повстанців від ярликів кривавих грабіжників, підступних зрадників, примітивного та ворожого всякій цивілізації натовпу. Такі ідеї дослідника викликали спротив передусім через укоріненість у свідомості широких кіл польського суспільства міжвоєнного періоду ідей сарматизму, з його культом національної та соціальної вищості, а також ідеології націонал-демократичного політичного табору з постулатами асиміляції непольських народів Речі Посполитої. З іншого боку, ідеї О. Гурки та інших представників “східної” історіографічної орієнтації та політичного табору Ю. Пілсудського вказують на початки перегляду подій минулого та проєктів врегулювання польсько-українських стосунків у майбутньому в середовищі нової польської інтелектуальної еліти.

Центральне місце в наукових дебатах щодо ролі яскравих постатей у подіях середини XVII ст. посіла дискусія довкола діяльності “князя Яреми”, що тривалий час розглядався в польському суспільстві як втілення рис ідеального вождя “шляхетського народу” доби Хмельниччини і став символом непримиренності польсько-українського конфлікту. Погляди Гурки прямо суперечили укоріненому в польській історичній науці погляду на особу князя Яреми як непересічного вождя та полководця, самовідданого патріота батьківщини. Зростаюча глорифікація Вишневецького в історіографії розпочалась “Історичними нарисами” Людвіка Кубалі, що, на думку Гурки, були переповнені вигадками автора, створивши повністю протилежний до реальності образ. Пізніше ці ідеї були узагальнені у художньому образі князя Ієремії у “Вогнем і мечем” Г. Сінкевича, а також у популярних нарисах історії козаччини Ф. Равіти-Гавронського. В 30-х рр. вони безпосередньо вплинули на

відображення діяльності князя Яреми у працях В. Томкевича “Ієремія Вишневецький” та Л. Фроня “Оборона Збаража”. В своїх дослідженнях О. Гурка змалював цілком протилежний образ Я. Вишневецького, охарактеризувавши князя як “вигнанця, підступного грабіжника, мучителя, направо і наліво плануючого змови, що раз за разом втікав від ворога [...], що міг пориватися вбити самого короля і вирізати сенаторів з помсти за демаскування його як судового шахрая”²⁶. Така позиція викликала шквал критики і з університетських кафедр, і зі сторінок періодики. Особливо активно з позиціями О. Гурки полемізували Владислав Томкевич (щодо політичної та суспільної ролі князя) та Мар’ян Кукель (про військову сторону його діяльності).

Аргументуючи свої погляди, О. Гурка навів факти пограбування Вишневецьким маєтків удів і сиріт по його родичах, а також підступного захоплення володінь інших шляхтичів. Але найвагомим звинуваченням проти князя Яреми було наведення даних про його змову з Б. Хмельницьким. Доводячи свою позицію, Гурка вступив у дискусію з військовим істориком генералом М. Кукелем, зокрема, з ідеєю останнього щодо неможливості надання військової допомоги відступаючим силам коронного гетьмана Миколи Потоцького з боку князя. Спираючись на методику подібних обрахунків у “Нарисі військової історії” самого М. Кукеля щодо маршрутів походів Яна Собеського в 1672–1681 рр.²⁷, він виражував відстань і час, потрібні на дорогу для військ Вишневецького. Така необхідність часу для походу військ Яреми складала 3–5 днів, тоді як князь не пройшов дану відстань і за 3–4 тижні, чим цілеспрямовано допустив до розгрому коронних військ під Корсунем. Цю позицію історика заперечив В. Томкевич у своєму дослідженні битви під Кумейками 1637 р. Він висунув версію про те, що відмова допомоги з боку Вишневецького не зумовила зміну планів М. Потоцького після звістки про жовтоводську поразку. На думку дослідника, дії коронного гетьмана були задалегідь сплановані згідно з досвідом тактики боротьби проти козацьких повстань, здобутим ще в кампанії проти Павлюка в 1637 р.²⁸ Іншими свідченнями О. Гурки на користь змови Я. Вишневецького та Б. Хмельницького було їх листування, де князь та козацький гетьман підкреслюють свої дружні стосунки. Про це також свідчили факти карної експедиції військ Хмельницького проти повстанських загонів Небаби, що пограбували маєтки князя, та відправлення гетьманом винуватців цього інциденту на покарання до Вишневецького²⁹.

Компрометувало князя Ярему також звинувачення його у втечі з Задніпров’я та похід на Правобережжя з метою захисту власних маєтків. Тут О. Гурка вступив у дискусію з протилежною позицією дослідника діяльності Ієремії Вишневецького В. Томкевича³⁰. Найбільше закидів О. Гурка висловив щодо пограбування князем зібраних львів’янами коштів на оборону міста та полишення напризволяще безборонного

Львова. Доводячи свою позицію, історик заперечив думку М. Кукеля про неможливість оборони міста і довів, що князь Ярема не планував захищати Львів, наймаючи не піхоту, а виключно кавалерію, яку хотів використати як засіб тиску на елекційному сеймі³¹.

Також О. Гурка заперечив військові заслуги Я. Вишневецького, що підносились у польській історіографії. Зокрема, опонуючи відомому історикові Владиславу Конопчинському, він обґрунтовував тезу про втечу князя одним із перших у битві при Пилявцях. Дослідник підважив погляди про героїчну оборону Збаража коронними військами під керівництвом Вишневецького, висвітлені у дослідженнях М. Кукеля³² та В. Томкевіча³³, і вказав, що всією обороною командував насправді Анджей Фірлей. Також О. Гурка прямо заперечив твердження автора "Оборони Збаража в 1649" Л. Фронся про головну роль військ князя у обороні фортеці³⁴. Сам же історик вважав, що дії Я. Вишневецького не мали вагомого значення, а його популярність серед значного числа оборонців Збаража мотивував схильністю князя до бунтів, що було характерно рисою тогочасної шляхти³⁵. О. Гурка заперечив тезу про командування князем Яремою наступом коронного війська на третій день битви під Берестечком, у чому спирався на проведені М. Кордубою дослідження щоденників Осьвенціма. Він вважав, що популярні в польській літературі оповіді про цю особисту атаку князя на чолі польського війська є суцільною вигадкою Людвіка Кубалі³⁶. О. Гурка виводив початки глорифікації Я. Вишневецького з прославленням його особи євреями, з якими князь мав тісні економічні стосунки³⁷.

Зі свого боку, Гурка підносив військові заслуги Анджая Фірлея, Миколи Остророга, Адама Кісіля, організаторські та полководські таланти Єжи Оссолінського та короля Яна Казимира³⁸. Зауважимо, що такі оцінки діяльності окремих осіб відображають його погляди на визначальну роль особи правителя-лідера в житті суспільства, співзвучні концепціям представників політичного табору Ю. Пілсудського щодо значення міцної влади для спрямування суспільного прогресу. Також схвальні оцінки, висловлені істориком щодо дій Є. Оссолінського та А. Кісіля з мирного врегулювання конфлікту з козаками, позиціонують О. Гурку як прихильника концепцій міжнаціонального порозуміння та співпраці в межах Другої Речі Посполитої, що розроблялися табором санації. Сама ж критика піднесення особи князя Яреми на п'єдестал національного героя була спробою заперечення виховання молодого покоління поляків на прикладах одіозних постатей "героїв" польсько-українського протистояння.

"Ревізія" історіографії центральної для польської візії минулого доби Хмельниччини не могли оминати і методологічної сторони її досліджень. О. Гурка, вдаючись до критики численних досліджень, взявся шукати причини їх слабкої наукової цінності в недоліках самої дослід-

ницької методики, що використовувалась у польській історичній науці. Його зауваження перш за все стосувались значного суб'єктивізму, одностороннього розгляду досліджуваної проблеми та невикористання польськими істориками нових напрацювань європейської методології. Незадовільне становище історіописання він виявляв у його підпорядкуванні прагматичним потребам виховання, що “в бездержавний період могло мати агітаційну цінність”. Це стало причиною того, що сучасна Гурці польська історична наука перестала відповідати самому визначенню історії як “осягненню правди про минуле”. Досягти цього можна лише через логічну критику фактів, висвітлених в історичних джерелах. Натомість, у польській історіографії події XVI–XVII ст. “описуються зшиванням поруч себе легко доступних джерел, без попередньої критики, а не працею через логіку та методологію”³⁹.

Найяскравіше, як вважав О. Гурка, слабкість дослідницької методології проявлялась у працях, присвячених військовій історії, де дослідники не звертались до спеціальної методології, випрацьованої європейськими істориками. Це, наприклад, стало причиною його критики найбільш капітальної серед польських досліджень військової історії праці “Історія війн і воячини в Польщі” Тадеуша Корзона, що показала “нерозуміння суті операційних дій і не провела двостороннього дослідження кожної військової дії”⁴⁰. Саме в працях Т. Корзона та Л. Кубалі дослідник бачив початки сучасного йому дослідницького суб'єктивізму та перекручень, що сформували домінуючий в польській історичній науці “кубалівсько-корзонівський метод, котрий не дозволяє досягнути історичну реальність”.

Вагомий внесок в історичну науку О. Гурка зробив ревізією чисельності армій у війнах XVII ст. Свої, значною мірою революційні стосовно всієї попередньої польської історіографії дані, йому вдалося здобути, вдаючись до спеціальної методики, виробленої західноєвропейською наукою, котра ще не застосовувалась у дослідженнях польських істориків. Використовуючи специфічну методику досліджень спеціальної історичної дисципліни – військової історії, Гурка став фактичним зачинателем таких досліджень у польській історичній науці. Спираючись на досвід подібних обчислень у німецькій історіографії, проведений Гансом Дельбрюком, та на військові спостереження, він повністю заперечив астрономічні цифри воюючих армій, зокрема, козацькі – 200–500 тис. та татарські – 100–300 тис. Беручи за основу своїх обчислень офіційні переписи населення Криму, проведені російською окупаційною владою в 1783 р., і визначену ними чисельність населення в 155 тис.⁴¹ та можливі зміни в його чисельності протягом XVII–XVIII ст., він висуває цифру 180–200 тис. татарського населення Кримського ханства в XVII ст.⁴². Максимальну мобілізаційну можливість ханства він визначає на 40–60 тис., зазначаючи, що найчастіше в походах брало участь до 20–30 тис. воїнів.

Такі дані О. Гурки заперечував З. Лясоцкі на основі свідчень джерел XVI–XVII ст., хоча в своїй праці він переважно спирався на доволі суб’єктивні дані немусульманських джерел⁴³. Частково узгодити позиції обох дослідників спробував В. Конопчиньскі, котрий, погоджуючись на “обрізання традиційних чисел до половини”, відзначив потребу враховувати чисельність армій, наведену в джерелах. Можливими учасниками походів він вважає “грабіжників, що жили поза Кримом”, які могли значно збільшити чисельність війська⁴⁴.

О. Гурка в своїх дослідженнях військових сил визначив, що дані козацьких реєстрів 1649 та 1654 рр. насправді відображали реальний чисельний стан армії Хмельницького. Також історик визначив чисельність козацького війська під Замостям в 25–30 тис., під Збаражем – на 30–40 тис. (загальне число козацько-татарського війська складало 50–60 тис.), а під Берестечком – 40–50 тис. (а разом з татарами – 70–80 тис.). Саме невеликою чисельністю козацько-татарського війська в битві під Берестечком він мотивує невдалий для союзників перебіг кампанії⁴⁵.

Укоріненість у польській історіографії астрономічних цифр чисельності ворожих щодо польського війська армій, котра до того часу не зазнавала верифікації, мала також ідеологічну основу. Зображення в романтизованій візії минулого гігантських армій ворога, яким протистояла жменька шляхетних борців-патріотів, героїзувало їх “подвиги”. З іншої сторони, зображення багатотисячних мас саме козацько-селянського війська відображало ідеологію шляхетського сарматизму, що глорифікувала тріумф цивілізаційно вищої аристократії над темним примітивним натовпом людей нижчого стану.

Головним інструментом здобуття об’єктивного історичного знання О. Гурка вважав історичне джерело. Саме тому центральною методологічною проблемою в його дослідженнях була робота над критикою джерел і відбору найбільш достовірних з них. Із цих позицій Гурка виступив за перегляд комплексу джерел, що використовувався в польських дослідженнях історії Хмельниччини.

Здійснюючи ревізію фактів, якими оперувала польська історична наука міжвоєнного періоду, О. Гурка зробив висновок про велику кількість видуманих подій, що не мали підтвердження в джерелах і поступово переходили з давніших праць у сучасну літературу. Зокрема, він відзначає написання історичних праць на основі “гарних і бурхливих фантазій” Л. Кубалі, як це, наприклад, стосувалося “Оборони Збаража” Л. Фронся⁴⁶. Також Гурка критикує Александра Чоловського за використання ним, як основних джерел у дослідженнях та полеміці, компілятивних щоденників Маскевича та “апокрифічного” Літопису Величка⁴⁷. Подібні закиди він робив і щодо використання цих джерел у праці В.Томкевича та оцінки ним особи Я. Вишневецького згідно з свід-

ченнями “Громадянської війни з козаками” Твардовського, автор якої, будучи клієнтом князя, виступав його тенденційним прихильником⁴⁸. Натомість В. Конопчинського вчений звинувачував у слабкій орієнтації в джерелах і незнанні історичних фактів⁴⁹. До категорії ненаукових праць, поряд з “Історичними нарисами” Л. Кубалі, О. Гурка зараховував і дослідження періоду Хмельниччини пера Францішка Равіти-Гавронського⁵⁰. Історик також підважував використання в історичних дослідженнях ряду сумнівних джерельних свідчень. Зокрема, він заперечував укорінені в історіографії погляди про полонення Б. Хмельницького Іслам-Гіреєм III у битві під Берестечком, що базувались на поширеній в джерелах плітці від “шляхтянки з під Константинова, як хан прив’язував Хмельницького до коня”⁵¹. В підсумку, О. Гурка закликав більше використовувати іноземні джерела, надавати перевагу в дослідженнях офіційним урядовим даним та піддавати ґрунтовній критиці описові джерела, зокрема, “призначені для широкого кола читачів”⁵².

Зі свого боку, в дискусію про особливості використання історичних джерел, зокрема, в дослідженні чисельності татарського війська, вступив Станіслав Кучинський, що висловлював свою позицію як на публічних дебатах у Варшавському університеті, так і на сторінках “Військово-історичного огляду”. В своїй праці він дослідив особливості традицій наведення чисельності військ у різних європейських і східних джерелах, виділив критерії оцінки їх достовірності і на основі цього провів їх критику. Виокремивши значну групу достовірних джерел щодо наведених у них даних чисельності військ, Кучинський показав їх співзвучність в запереченні “мінімалістичних” даних Гурки. Також він відзначив тенденційність дослідника у відборі джерельних фактів щодо діяльності князя Ієремії Вишневецького та зробив висновок про занадто критичний і односторонній підхід О. Гурки до їхніх даних⁵³. Інший критик його ідей – З. Лясоцкі – звинуватив історика в тому, що Гурка, наголошуючи на використанні ним невідомих для науки джерел, насправді жодного з них не використав. “Всі джерела, до яких відсилається доктор, є відомими з праць Кубалі, які О. Гурці подобається називати “новелками”⁵⁴. Також Лясоцкі відзначив наслідування істориком наукових висновків, зроблених В. Липинським щодо ряду історичних джерел.

Такий перегляд історичної візії подій середини XVII ст. як періоду, що викликав чи не найбільше зацікавлення істориків та широкого кола громадськості, тягнув за собою і потребу переосмислення концепцій розвитку цілої польської історичної науки. О. Гурка, підкреслюючи укоріненість у польській історіографії розгляду подій XVII–XVIII ст. з оглядом на “кінцевий результат” епохи – поділи Речі Посполитої, бачив постійний пошук серед фактів минулого оптимістичних “знаків розради”. Вдаючись до аналізу концепцій “песимізму” в польській істо-

ріографії (прихильники якої бачили причини падіння Речі Посполитої “у власній вині”, зокрема у політичній анархії, що була спричинена відсутністю сильної одноосібної влади) та “оптимізму” (що визначали їх в агресії сусідів), він помітив у таких позиціях причини проблем розвитку польської історичної науки. Зокрема, в історіографії після 1918 р. негативні впливи чинила тенденція розглядати “песимістичну” позицію застарілою та неправильною. Також, вбачаючи причини втрати Польщею своєї державності в моральному розкладі “шляхетського народу” та виродженні політичної системи Першої Речі Посполитої, О. Гурка виступив із захистом цих “песимістичних” позицій Краківської історичної школи. Зі свого боку, він наголосив на перетворенні польського народу і його духовному оновленні протягом останніх 150 років, що дозволило полякам власними силами відродити свою державність⁵⁵. Сучасну ж йому науку він називав “історіографією національної безвідповідальності” на противагу якій стояли погляди, “що робили і будуть робити відповідальними народ і особу”⁵⁶. З огляду на відновлення державності, вважав О. Гурка, польська історична наука повинна відмовитися від піднесення за всіляку ціну своїх минулих діянь і тому потребує реалістичного та, часом, критичного підходу до минулого. Такою реабілітацією позицій Краківської історичної школи О. Гурка наголошував на актуальності її ідей в сучасній йому політичній та суспільній ситуації, що потребувала відповідальної праці кожного громадянина по розбудові державності. Ці ідеї повинні були стати підґрунтям концепцій панівного політичного табору Ю. Пілсудського, представники якого наголошували на відродженні польської державності власними зусиллями народу та акцентували на ролі в цьому процесі особи Керівника держави.

Гострота полеміки довкола поглядів О. Гурки і спротив широких кіл істориків спробам підважити укорінені історичні візії, вказала на перебування польської історичної науки на початковій стадії перегляду традицій історіографії бездержавного періоду, що сформувались під впливом романтизації минулого і підпорядкування його політичним потребам боротьби за незалежність. Як зазначив польський історик М. Серейський, реакція істориків засвідчила те, “як важко було відступати від прийнятих поглядів і вирішувати проблеми Речі Посполитої і її падіння, хоча вони вже давно віджили себе в категоріях науки”⁵⁷. В цьому аспекті закономірною є розгортання дискусії саме довкола проблем польсько-козацьких воєн середини XVII ст., що вказало на живучість у польській історичній свідомості бачення минулого польсько-українських стосунків ще крізь призму ідей сарматизму часів I Речі Посполитої. Боротьба довкола старих концепцій привела також до появи нових тенденцій у середовищі польських інтелектуальних та політичних еліт, зокрема, з табору Ю. Пілсудського, акцентувала по-

требу вироблення нових форм бачення минулих і сучасних стосунків польського та українського народів. Використання О. Гуркою різноманітних передових для міжвоєнного періоду дослідницьких методів сприяли отриманню багатьох цінних і для сучасної історичної науки даних. Методи ж роботи історика з джерелом дали змогу сформуванню більш реалістичний образ минулого. Нові концептуальні підходи, позбавлені багатьох стереотипних оцінок, дозволили побачити історичні події в їх новому ракурсі. Натомість, позиції О. Гурки щодо “ревізюнізму” самої міжвоєнної польської історичної науки знаходилися під впливом ідеології політичного табору санації, що головним своїм завданням ставив “оздоровлення” всіх сторін суспільного життя Польщі і його модернізацію відповідно до світових тенденцій цивілізаційного розвитку.

¹ *Maternicki J.* Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 47.

² *Grabski A.F.* Zarys historii historiografii polski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – S. 172–173.

³ *Romek Z.* Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908–1955). – Warszawa: Wydawnictwo Literackie Semper, 2007. – S. 142.

⁴ *Wierzbicka M., Romek Z.* Olgierd Górka // Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 156–157.

⁵ *Ibidem.* – S. 156–157.

⁶ *Górka O.* Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. Część I. 1359–1450. – Warszawa, 1933. – S. 68.

⁷ *Górka O.* Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym Wschodzie. – Warszawa, 1933. – S. 30.

⁸ *Maternicki J.* Historia i historycy... – S. 47.

⁹ *Górka O.* Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski ... – S. 21, 14–15.

¹⁰ *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – Warszawa, 1936. – S. 3.

¹¹ *Górka O.* “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1934. – S. 3.

¹² *Ibidem.* – S. 8.

¹³ *Ibidem.* – S. 4.

¹⁴ Див. наприклад: *Lasocki Z.* “Ogniem i mieczem” w świetle rewelacji dra Górki. – Kraków, 1934. – S. 14.

¹⁵ *Lasocki Z.* “Ogniem i mieczem” w świetle rewelacji dra Górki. – Kraków, 1934. – S. 3.

¹⁶ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 43.

¹⁷ *Ibidem.* – S. 6.

¹⁸ *Ibidem.* – S. 46.

¹⁹ *Ibidem.* – S. 24.

²⁰ *Ibidem.* – S. 15.

²¹ *Ibidem.* – S. 5.

²² *Lasocki Z.* Czy Skrzetuski był kozakiem. – S. 7.

²³ *Zakrzewski S.* Zagadnienia Historyczne. T. 1. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. – S. 98–99.

- ²⁴ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 85.
- ²⁵ *Lasocki Z.* Czy Skrzetuski był kozakiem. – Kraków, 1935. – S. 26; *Lasocki Z.* Skrzetuscy. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Heraldyczne, 1937. – S. 24. *Zakrzewski S.* Zagadnienia Historyczne. T. 1... – S. 95–96.
- ²⁶ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 7.
- ²⁷ *Kukiel M.* Zarys historii wojskowości w Polsce. – Poznań: Wydawnictwo KURPISZ S. A., 2007. – S. 119.
- ²⁸ *Tomkiewicz W.* Bitwa pod Kumejkami // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1936. – T. IX – S. 261.
- ²⁹ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 97.
- ³⁰ *Tomkiewicz Wł.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1933. – S. 196–197.
- ³¹ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 108.
- ³² *Kukiel M.* Zarys historii wojskowości w Polsce. – Poznań: Wydawnictwo KURPISZ S. A., 2007. – S. 99.
- ³³ *Tomkiewicz Wł.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1933. – S. 315.
- ³⁴ *Frąś L.* Obrona Zbaraża w 1649. – Kraków, 1932. – S. 27.
- ³⁵ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 113.
- ³⁶ *Ibidem.* – S. 111; *Kubala L.* Szkice Historyczne. Seria pierwsza. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolfa, 1901. – S. 287.
- ³⁷ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 29–30.
- ³⁸ *Ibidem.* – S. 113, 13, 9, 96, 127.
- ³⁹ *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – Warszawa, 1936. – S. 11.
- ⁴⁰ *Ibidem.* – S. 7.
- ⁴¹ *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich ... – Warszawa, 1936. – S. 51.
- ⁴² *Ibidem.* – S. 65.
- ⁴³ *Lasocki Z.* O Tatarach dla Górki. – Kraków, 1935. – S. 18.
- ⁴⁴ *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej. T. II. 1648–1795. – Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. – S. 412.
- ⁴⁵ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 117.
- ⁴⁶ *Ibidem.* – S. 36.
- ⁴⁷ *Ibidem.* – S. 72–73.
- ⁴⁸ *Ibidem.* – S. 94.
- ⁴⁹ *Ibidem.* – S. 122–125.
- ⁵⁰ *Gawroński Fr. Rawita.* Hetman kozacki B. Chmielnicki: szkic historyczny jego życia i walk. – Lwów: Wydawnictwo Tow. Im. Piotra Skargi, 1914. – S. 108.
- ⁵¹ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 117.
- ⁵² *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 130–131, 135.
- ⁵³ *Kuczyński S. M.* Tatarzy pod Zbarażem // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1935. – T. VIII. – S. 143–142.
- ⁵⁴ *Lasocki Z.* Czy Skrzetuski był kozakiem. – Kraków, 1935. – S. 7.
- ⁵⁵ *Górka O.* Optymizm i pesymizm w historiografii polskiej. Odwrócenie pojęć. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1936. – S. 14.
- ⁵⁶ *Ibidem.* – S. 30.
- ⁵⁷ *Grabski A. F.* Zarys historii historiografii polski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – S. 173.

Тарас ГРИНЕВИЧ

**Ольгерд Гурка і дискусія довкола історії Хмельниччини
в польській міжвоєнній історіографії**

В статті аналізуються погляди польського історика міжвоєнного періоду Ольгерда Гурки на події козацько-польських воєн середини XVII ст. Досліджується перебіг дискусії між польськими істориками щодо нового погляду на проблеми польської історії.

Ключові слова: козацько-польські війни; східна історіографічна орієнтація; політичний табір Юзефа Пілсудського.

УДК 929Гурка:930.1(438)"1918/1919"

Тарас ГРИНЕВИЧ

**Ольгерд Гурка и дискуссия вокруг истории Хмельниччины
в польской межвоенной историографии**

В статье анализируются взгляды польского историка межвоенного периода Ольгерда Гурки на события казацко-польских воєн середины XVII века. Исследуется ход дискуссии между польскими историками вокруг нового взгляда на проблемы польской истории.

Ключевые слова: казацко-польские войны; восточная историографическая ориентация; политический лагерь Юзефа Пилсудского.

УДК 929Гурка:930.1(438)"1918/1919"

Taras GRZYNEVYCH

**Olgerd Gurka and discussion around of history
of the Chmielnicki's War
in Polish Interwar historiographies**

In article sights of the Polish historian interwar period Olgerd Gurka on event cossacks-polish wars of the middle of XVII item are analyzed. The course of discussion between the Polish historians concerning a new sight at problems of the Polish history is investigated.

Keywords: cossacks-polish wars; eastern historiographies orientacion; political party of Juzef Pilsudski.

UDK 929Гурка:930.1(438)"1918/1919"

Наталія ХРИСТОВА

**АРХІВНЕ ОПИСУВАННЯ:
ІСТОРІЯ ТА АСПЕКТИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ**

Актуальність проблем архівного описування зумовлюється, насамперед, його роллю в архівній евристиці. Розкриття змісту питання ґрунтується на конкретних фактах, історичних джерелах і дає підстави, спираючись на досвід минулого, зрозуміти взаємозумовленість розвитку дескриптивних методик пошуку ретроспективної інформації.

Суспільство традиційно розглядало архіви з точки зору своїх прагматичних потреб, як установи, що виконують функції накопичення, обліку, зберігання, використання архівної інформації. Але реалії часу перетворили класичні сховища у соціальні інституції, покликані забезпечити широкий доступ до своїх інформаційних ресурсів, до нових знань, надати можливість робити відкриття та навіть впливати на соціально-політичний клімат у суспільстві.

Попри появу останнім часом значної кількості робіт щодо різних аспектів доступу до архівного інформаційного середовища, багато проблем потребують не лише позитивістського контролю з боку авторів, а й їх ґрунтовного аналізу.

Архівна евристика є основою традиційного архівного пошуку, який має складний та різноплановий характер і потребує від користувача спеціальних знань. Такий пошук має певні переваги, оскільки безпосередній контакт з першоджерелом стає потужним інтелектуальним “допінгом”, порівняно із зображенням документа на моніторі. Окрім того, читальні зали архівів дозволяють дослідникам, які там працюють, відчувати себе причетними до певної професійної спільноти. Але активне застосування новітніх технологій в архівній сфері потребує побудови сучасної семіотичної моделі представлення архівної інформації, оскільки нова генерація вчених дедалі частіше використовує для задоволення своїх інформаційних потреб мережу Інтернет. Безперечно, мережа пропонує величезні можливості щодо отримання інформації у всесвітньому масштабі, забезпечує спілкування вчених on-line, електронні публікації наукових праць тощо. Водночас оцифрування архівних документів, створення вторинних архівних електронних ресурсів, надання доступу до них породжує цілу низку проблем, пов’язаних саме із застосуванням цифрових технологій. Зокрема, потребують вирішення:

- правові аспекти використання й обміну інформацією з огляду на контроль з боку власників архівної інформації;
- питання щодо авторського права й права інтелектуальної власності на вторинні архівні інформаційні ресурси;

- проблеми формування цифрових інформаційних масивів, розроблення нових технологій доступу, здатних забезпечити його у часі;
- описування та представлення архівної інформації на належному науковому рівні для створення на її основі нового знання.

Останнє питання заслуговує на детальніший розгляд з огляду на його важливість.

Усвідомлення необхідності описування офіційних документів для їх подальшого пошуку у XVI–XVII ст. сприяло появі в діловодстві середньовічних установ описів у вигляді регестів (реєстрів-книг із записами текстів вихідних документів), що було прогресивним явищем того часу¹. Козацько-гетьманська доба вписала світлу сторінку у розвиток описових традицій в Україні. Варто нагадати, що саме в цей період з'явилася школа на Січі, яка готувала канцеляристів, котрі володіли не тільки методикою зберігання документів, а й технікою їхнього опрацювання. За часів гетьмана К. Розумовського почали укладати перші архівні інвентарні описи і навіть методики описування архівних документів. Так, у ордері, підписаному гетьманом 6 березня 1763 р., ставилися вимоги щодо забезпечення збереженості документів, їх обліку у формі діловодних та інвентарних описів².

Вірогідно, що витoki наукового підходу щодо описування сягають кінця XVIII ст., коли 1784 р. на західноукраїнських землях був заснований Львівський архів актів гродських та земських, де розпочалися масштабні описові роботи, були підготовлені покажчики для всіх гродських та земських книг з відомостями про крайні дати документів і кількість аркушів в них³.

Найрадикальніші зрушення в описових роботах були спричинені розвитком української історичної науки і культури у другій половині XIX ст., що сприяло підвищенню інтересу до архівів. Відомі вчені М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, О. Левицький, В. Антонович та інші зверталися у своїй науковій творчості до документальних джерел. Саме початок використання архівних документів стимулював актуалізацію питань методики і практики описування⁴ і був пов'язаний із розвитком камерально-археографічних традицій в Україні, діяльністю Київської археографічної комісії, а згодом і губернських вчених архівних комісій, заснуванням Центрального архіву давніх актів у Києві (1852) при Університеті Св. Володимира, Центрального історичного архіву у Харкові (1880), діяльністю харківської, київської, львівської наукових шкіл, на підґрунті здобутків яких формувалася українська історична наука.

Жорстка регламентація описових робіт за радянських часів досягалася шляхом видання численних інструкцій, посібників та правил, проте запропоновані документи та посібники не вирішували питань уні-

фікації розкриття змісту документів і не встановлювали єдиної форми описання, а описові програми в архівах значною мірою визначалися саме практичними потребами.

Концептуально новий підхід до технологій описування слід розглядати в контексті автоматизації архівних процесів 1980–1990-х рр. і намаганням створити автоматизовані інформаційно-пошукові системи на “найважливіші” комплекси архівних документів. Передбачалося, що основним об’єктом опрацювання та пошуку в АПС мав стати архівний фонд, описування якого здійснювалося за єдиними правилами. Але методичні засади описування документної інформації для АПС потребували значного доопрацювання, хоча державні архіви СРСР вже на початку 1980-х рр. мали значний досвід (методичний і практичний) в цій царині під час підготовки довідників. Проте об’єктивні причини, в тому числі, величезний обсяг робіт для підготовки робочих аркушів передмашиного формату описання, відсутність кваліфікованих кадрів для проведення описових робіт не дозволили досягти вагомих результатів.

Із відновленням незалежності України перед українськими архівістами постало питання щодо подальшого розвитку описових традицій на власному теоретичному та практичному підґрунті. Вирішення цих питань ускладнювалося включенням до Національного архівного фонду України масивів документів установ, які до серпня 1991 р. існували автономно і мали власні норми та правила, що призвело до розбіжностей у методиці описування документної інформації, недосконалості довідкового апарату, відсутності довідково-інформаційних видань про склад і зміст їх фондів. Стан довідкового апарату цих архівів вимагав першочергового вирішення проблем описування документів на єдиних методичних та методологічних засадах та побудови повноцінної системи довідників відповідно до сучасних нормативних вимог, інтегрування їх до загальної системи довідкового апарату архівів.

В умовах інтенсивного використання комп’ютерної техніки в архівній справі постала необхідність створення уніфікованих методик описування, стандартів описання документів. Зрозуміло, що стандартизувати описання архівних документів у повному його джерелознавчому значенні проблематично, але прагнути до уніфікації основних атрибутів описової статті необхідно. Певні труднощі зумовлювалися величезними обсягами архівної інформації первинного документального рівня, які не залишали надії на повне представлення інформації навіть на рівні архівного фонду. А тому для вітчизняного архівознавства, архівної практики створення оптимальних умов доступу до документальних скарбів стало ключовою проблемою, а її вирішення безпосередньо пов’язане з останніми здобутками української історичної науки, впровадженням інноваційних технологій, узагальненням прийнятого для архівного будівництва України світового досвіду.

В багатьох країнах світу ще наприкінці 1980-х рр. було усвідомлено необхідність створення на національному рівні єдиної системи інформування, що базується на єдиних теоретичних та методичних принципах описування документів культурної спадщини. Функції міжнародної координації та стандартизації у цій сфері були покладені на Комітет з дескриптивних стандартів Міжнародної ради архівів (Committee on Descriptive Standards TC 46 ICA), вагомим здобутком якого слід вважати розроблення та прийняття 1999 р. Загального міжнародного стандарту архівного описування (ISAD (G):1999 General International Standard Archival Description).

Впровадження основних положень цього стандарту в європейських країнах сприяло розвитку міжнародних комунікацій у галузі архівної інформації, створенню фундаментальних інформаційних масивів архівних документів. Кожна країна обрала свій шлях, але мета – досягнення стандартизації різних рівнів архівного описання – залишилася спільною.

Україні необхідно було вирішити питання, яким шляхом іти в умовах значного відставання від розвинутих країн та відсутності кадрової і матеріальної бази, можливості використовувати досконале програмне забезпечення.

Цінним доробком у формалізації та стандартизації “вітчизняного” архівного описання стало розроблення Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства Національного стандарту ДСТУ 4331:2004 “Правила описування архівних документів”. Під час опрацювання стандарту свідомо було обрано ступінь відповідності зарубіжному аналогу – нееквівалентний, оскільки національний стандарт враховує вимоги державних нормативних актів і конкретних норм, які склалися і стали традиційними в теорії і практиці описування архівних документів в Україні.

Структура описання пристосована як для внутрішніх потреб України, так і для міжнародного обміну інформацією і дозволяє описувати будь-який рівень організації первинної інформації (фонд, групу фондів, справу, документ) незалежно від способів її фіксації та зчитування, а також виду її носіїв. Переваги такого підходу очевидні: одноразово створена вторинна архівна інформація дає можливість подальшого багатаспектного її використання без повторного звернення до архівних документів та інтегрування описань в єдину інформаційну систему.

Запропонована стандартом структура описання складається з 7 інформаційних зон (ідентифікації, історичної інформації (контексту), змісту і структури, умов доступу та користування, інформації про споріднені документи, приміток, авторської інформації), у межах яких послідовно розміщено 26 елементів описання. На нашу думку, така побудова стандарту дозволяє суттєво спростити та вдосконалити орга-

нізацію та пошук даних, розширити можливості охоплення інформації. Впровадження стандарту описування первинної архівної інформації дозволило сформувати структуру інтегрованої системи вторинної архівної інформації трьох рівнів: національного, міжархівного та внутрі-архівного та поступово перейти до створення довідників за новітніми електронними технологіями.

Фундаментальним напрямком розвитку архівного описування на сучасному етапі має стати вивчення та впровадження міжнародного досвіду у цій сфері, що є запорукою обміну описовою інформацією й метаданими з багатьма країнами світу.

Європейське архівне товариство на Третій Європейській конференції “Міжнародні стандарти для електронних архівів” (2007) у Німеччині обговорювало міжнародні дескриптивні стандарти EAD, EAC і METS з метою визначення можливості їх використання різними країнами та аспектів їх подальшого розвитку.

Американський дескриптивний стандарт EAD (Encoded Archival Description – Кодоване архівне описання) призначений для уніфікації структурованого описання в електронному форматі архівних документів, заснований на синтаксисі XML, сумісний зі стандартами Інтернет. EAD був визнаний універсальним форматом, що може слугувати форматом зберігання інформації та використовуватися як комунікативний формат, дозволяє здійснювати міграцію даних у разі зміни програмного забезпечення. Перевагами стандарту були визнані також незалежність від апаратного і програмного забезпечення, необмежений обсяг інформації, що зберігається, можливість зберігання разом з текстами документів їх оцифрованих копій.

На думку фахівців, в сучасних умовах стандарт EAD є найперспективнішим для впровадження автоматизованих технологій в сфері архівного описування, оскільки в ньому враховані не лише вимоги до самого описання, а й технологічні умови функціонування електронної інформації.

Стандарт EAC (Encoded Archival Context – Кодований архівний контекст) розроблений для уніфікації подання в електронному вигляді інформації щодо фондоутворювача, а також щодо умов створення його документів (історичних, політичних, економічних та ін.).

Стандарт кодування й передавання метаданих – METS (Metadata Encoding and Transmission Standard) призначений для уніфікації їх подання в Інтернет.

Стандарти були рекомендовані міжнародним архівним співтовариством для широкого використання. Фактично було зроблено перші кроки на шляху до розширення архівного інформаційного простору, створення банку ключових слів, що в подальшому дозволить здійсню-

вати пошук електронної архівної документної інформації та об'єднати архіви Європи в єдину інформаційну мережу.

Окремі країни Європи та США активно впроваджують стандарти кодованого описання архівних документів з урахуванням національних особливостей та нормативів описування.

Водночас очевидно, що впровадження в Україні даних стандартів буде пов'язане зі значними труднощами, перш за все, фінансовими (гармонізація міжнародних стандартів з національними потребує певних коштів).

Наразі українська архівна спільнота лише починає обговорення можливостей впровадження кодованого архівного описання для представлення архівних інформаційних ресурсів в мережі Інтернет.

¹ *Оглоблин Н. Н.* Провинциальные архивы в XVII веке. – Спб., 1886. – 133 с.

² *Барбарук О. Л., Боряк Г. В.* Невідомі документи з історії архівної справи на Україні // *Архіви України.* – 1986. – № 4. – С. 56–58.

³ *Купчинський О. А.* З історії створення НДА до фондів судово-адміністративних установ України XV–XVIII ст. // *Архіви України.* – 1976. – № 1. – С. 27–35.

⁴ *Каманин И.* Чем должны быть описи архивов. – К., 1895. – 11 с.

Наталія ХРИСТОВА

Архівне описування: історія та аспекти подальшого розвитку

Стаття висвітлює проблеми раціонального, адекватного суспільним потребам, доступу до первинних архівних ресурсів в історичному контексті, створення науково-методичних підвалин для розроблення новітніх систем пошуку архівної інформації через впровадження кодованого архівного описання.

Ключові слова: архівний інформаційний простір; історія; архів; доступ; інформаційні ресурси; архівна евристика; первинні архівні інформаційні ресурси; вторинні архівні інформаційні ресурси; архівне описування; описова стаття; стандартизація; структура описання; кодоване архівне описання.

УДК 930.253(477)

Наталія ХРИСТОВА

Архивное описывание: история та аспекты дальнейшего развития

В статье рассматриваются проблемы рационального, адекватного общественным потребностям, доступа к первичным архивным ресурсам в историческом контексте, создания научно-методических основ для разработки новейших систем поиска архивной информации путем внедрения кодированного архивного описания.

Ключевые слова: архивный информационный простор; история; архив; доступ; информационные ресурсы; архивная эвристика; первичные архивные информационные ресурсы; вторичные архивные информационные ресурсы; архивное описывание; описательная статья; стандартизация; структура описания; кодированное архивное описание.

УДК 930.253(477)

Natalia KHRYSTOVA

**An archival description:
history and further development aspects**

An article covers problems of rational, adequate to public requirements, access to primary archival resources in a historical context, creations of scientific and methodical bases to working out of the newest archival information search systems through the introduction of coded archival description.

Keywords: an archival information field; history; archive; access; information resources; archival heuristics; primary archival information resources; secondary archival information resources; an archival description; descriptive article; standardization; a description structure; coded archival description.

UDK 930.253(477)

Віра КУПЧЕНКО

**ВІДБІР НА ДЕРЖАВНЕ ЗБЕРІГАННЯ
УПРАВЛІНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ, ЩО УТВОРЮЮТЬСЯ
В ДІЯЛЬНОСТІ УСТАНОВ, ОРГАНІЗАЦІЙ,
ПІДПРИЄМСТВ НЕДЕРЖАВНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ**

Економічні перетворення на сучасному етапі розвитку України, впровадження нових умов та форм господарювання, перехід до ринкових відносин, формування комерційних структур зумовили створення підприємств, установ та організацій різної форми власності (державної, муніципальної, колективної, приватної, орендної). У процесі їх діяльності утворюються управлінські документи, склад і зміст яких мають як типовий, так і нетиповий характер. З метою визначення культурної чи практичної значущості документів здійснюється експертиза їх цінності, під час якої комплексно застосовуються такі групи критеріїв цінності, як походження, зміст, зовнішні ознаки документів.

Відбір документів, що утворюються у діяльності установ недержавної форми власності, на державне зберігання відбувається у відповідності до чинного законодавства України з урахуванням норм загального правового забезпечення життєдіяльності суспільства, окремих галузей (управління, економіки, праці), що визначають основні принципи створення та функціонування цих установ, та регламентуються взаємовідносинами з державною архівною установою. Правові засади приймання Державним архівом м. Києва документів на зберігання обумовлюються договором про передавання документів на депозитне зберігання. Договір у кожному конкретному випадку передбачає передавання права власності на документи державі або збереження права власності за установою-фондоутворювачем, а також отримання останньою методичної допомоги, в тому числі – з питань відбору документів та подальшого їх передавання на зберігання в архів.

Законодавчу та нормативно-методичну базу проведення роботи з відбору управлінських документів, проведення експертизи цінності документів складають “Основні правила роботи державних архівів України” (К., 2004), “Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій” (К., 2001; зі змінами, затвердженими наказом Державного комітету архівів України від 05.06.2007 р. № 87 та зареєстрованими в Мін’юсті України 21.06.2007 за № 693/13960), “Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів”, затверджений наказом Головархіву України від 20.07.1998 № 41 (з доповненнями, затвердже-

ними наказом Державного комітету архівів України 26.11.2001 № 93 та зареєстрованими Мін'юстом України 11.12.2001 за № 1023/6214), галузеві Переліки документів і типові номенклатури справ за напрямками діяльності установ, Порядок утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України 08.08.2007 № 1004, а також методичні рекомендації: із визначення джерел комплектування державних архівів, схвалені рішенням колегії Головархіву України (1992) та про порядок подавання документів юридичних осіб і громадян на експертизу цінності та організації її проведення з метою віднесення документів до Національного архівного фонду України, схвалені методкомісією Головархіву України 27.05.1998 р.

Оцінка та відбір документів на зберігання здійснюється за загальнонауковими, тобто універсальними принципами, які застосовуються в архівознавстві: історизму, об'єктивності, всебічності і комплексності. Як важливі критерії оцінки документів в сучасних умовах розглядаються критерії походження (функціонально-цільове призначення установи, організації, підприємства; час та дата створення документа); критерії змісту (значення інформації, що міститься у документі, повторення інформації документа в інших документах; вид документа; оригінальність документа); критерії зовнішніх особливостей (зовнішні особливості документа, фізичний стан документа, ступінь повноти документального комплексу). Ці критерії дозволяють з'ясувати, яку інформацію (цінну, унікальну або типову) містять документи установ недержавної форми власності, потім провести повний (цільовий) відбір документів на зберігання або вибіркового, у залежності від ролі, значення автора документа та функції управління документування.

Критерії оцінки документів застосовуються в комплексі. При цьому з моменту виявлення ознак цінності документа діє принцип: для відбору – приймання документа на зберігання досить однієї ознаки, яка відповідає критерію цінності; для відбору документів для знищення необхідно застосувати в сукупності усі критерії.

Установи недержавної форми власності використовують у своїй діяльності традиційні (паперові) носії інформації та електронні. Документи, що мають культурну цінність і представлені на паперових носіях, належать до документів, що приймаються на державне зберігання у традиційному форматі.

Перелік документів установ недержавної форми власності складається з найпоширеніших видів організаційно-розпорядчих документів, які створюються в установі. Це накази з основної діяльності, протоколи засідань дорадчих органів, положення про установу, статuti, положення про структурні підрозділи, положення про дорадчі органи, посадові інструкції, правила роботи, пояснювальні записки, службові листи, штатні розписи. Перелічені управлінські документи поділяються на

типові та індивідуальні. Типові документи утворюються при документуванні загальних для установ функцій. Індивідуальні – при документуванні функцій, що виконуються тільки в окремих установах.

До типових документів, які утворюються в установах, належать документи з планування (економічне прогнозування, поточне планування, ціноутворення); фінансування (фінансування, кредитування, інвестування); обліку-звітності (бухгалтерський облік та звітність, звітно-статистичний облік); економічних зв'язків (організація економічних зв'язків, оперативно-комерційна діяльність); інформаційного обслуговування, маркетингу (вивчення кон'юнктури ринка, розповсюдження інформації, реклама); трудових відносин (працевлаштування, ринок праці, організація праці, нормування праці, тарифікація, оплата праці, охорона праці, кадрове забезпечення (робота з персоналом – прийом, переміщення по посаді, звільнення працівників; атестація – установлення кваліфікації, нагородження, підвищення кваліфікації працівників); постачання та збуту (матеріально-технічне забезпечення, організація збереження матеріально-майнових цінностей); адміністративно-господарського обслуговування (дотримання правил внутрішнього розпорядку діяльності установи; експлуатація споруд та приміщень; транспортне обслуговування; внутрішньовідомчий зв'язок; охорона установи); соціально-побутових питань (страхування, пенсії, житлово-побутові питання; дозвілля, благодійність); діяльності громадських організацій.

До документів, що містять інформацію про нові напрями діяльності установ, належать документи про акціонування, реєстрацію та перереєстрацію установ; з маркетингу (інформаційного обслуговування та прогнозування); здійснення захисту інформації та внутрішнього захисту інформаційного простору.

Основні категорії документів, що утворюються під час документування діяльності установ недержавної форми власності (організаційно-розпорядчі, планові, обліково-звітні, фінансові, інформаційно-аналітичні) зберігаються постійно. Повидовий склад документів установ недержавної форми власності в цілому представлено типовим переліком управлінських документів, кількість яких в кожній установі індивідуальна. При цьому можна виокремити три підходи до документування: а) повний, який відповідає “Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів” (К., 1998); б) скорочений, до якого належать документи нові та ті, що існували раніше; в) коли документування здійснюється безсистемно.

Перед початком проведення експертизи цінності документів визначається організаційно-правова форма (вид) організації, характер і масштаб діяльності, юридичний статус, склад засновників та учасників, організація управління.

Методика вивчення основних принципів діяльності установ недержавної форми власності передбачає аналіз, передусім установчих документів (положення, статут), організаційно-розпорядчих (наказів, положень, протоколів дорадчих органів, листування з установами виробничих, міжнародних зв'язків), планових (бізнес-планів, фінансової та статистичної звітності). Під час вивчення складу документів слід урахувати те, що інформація, відображена в установчих документах (статут, установчий договір), може дублюватися в органах реєстрації підприємництва, районних державних адміністраціях, податкових, фінансових, статистичних органах, фондах державного майна; облікові, звітні документи (баланси, річні звіти з усіх напрямків діяльності установи) відкладаються також у податкових, статистичних та фінансових установах, центрах зайнятості, відділеннях пенсійного фонду і фонду соціального страхування, відділеннях економіки та прогнозування; документи з приватизації, акціонування – у відділення фонду держмайна (міському та районних); документи на право власності на землю, будівель, споруд (свідоцтва) – в управліннях земельних ресурсів і землеустрою; документи на право підприємницької діяльності (ліцензії, квоти) – у державних податкових адміністраціях, районних державних адміністраціях; із зовнішньо-економічної діяльності (митні декларації, сертифікати якості) – на державній митниці.

Вивчення складу документів в установах недержавної форми власності включає аналіз номенклатур справ, інструкцій з діловодства, безпосередньо документів. Оригінали організаційно-розпорядчих документів, протоколи, нормативні документи недержавних комерційних організацій можна виявити у відділах реєстрації підприємництва районних держадміністрацій.

Вибірково рекомендується приймати звернення громадян, особові справи, особові картки, контракти, договори, трудові угоди працівників, договори між замовниками та постачальниками.

Частина документів певного виду (проекти нормативних, організаційних документів, організаційно-аналітичні документи із зовнішньо-економічних зв'язків, інформаційної діяльності, трудових відносин, соціально-побутових питань) можуть прийматися на зберігання тільки після проведення експертизи цінності всього їх комплексу та вилучення для знищення тих, що мають стилістичні відмінності, складаються з неповних первинних відомостей, а також відомостей, що дублюються в інших документах даного виду.

Документи, що мають цінну інформацію про діяльність недержавних організацій і зберігаються у фондах органів державної влади і управління, повинні бути прийняті на постійне зберігання (повністю або вибірково). До їх складу належать такі документи: установчі, обліково-звітні, з приватизації, акціонування, банкрутства, планування

та розвитку організацій, про право власності на землю, майно, заняття підприємницькою діяльністю.

Питання приймання документів від установ, підприємств та організацій недержавної форми власності вирішується державними архівними установами. Порядок і строки приймання документів від установ недержавної форми власності до державних архівних установ вирішується відповідно до архівного законодавства України, що встановлює можливість передавання згідно з угодами, договорами з недержавними установами недержавної частини НАФ України у власність держави або на депозитне зберігання до державних архівів. У договорі фіксуються обов'язки сторін (порядок, склад, терміни передавання документів на постійне, тимчасове (на обумовлений термін) або на депозитарне зберігання. Терміни приймання-здавання документів обумовлюються у договорі у кожному конкретному випадку, виходячи з побажань, можливості установи, умов зберігання.

До чинників, що впливають на скорочення строків зберігання документів, належать такі: припинення діяльності; нестабільність діяльності; відсутність умов зберігання документів; бажання самої організації передавати документи до державного архіву. На збільшення строку зберігання документів в установі можуть впливати суб'єктивні фактори: бажання організації-власника документів передавати документи до державного архіву, а на зменшення строку зберігання – суб'єктивні фактори: небажання організації-власника документів передавати їх на державне зберігання; відсутність в установі недержавної форми власності коштів для фінансування цієї процедури. Під час ліквідації установи за відсутності правонаступника документи можуть надійти у власність держави в упорядкованому вигляді за рахунок власника документів, під час реорганізації – документи в упорядкованому вигляді за рахунок власника документів передаються правонаступникові, а у разі відсутності останнього – до державної архівної установи за згодою сторін.

Попередній відбір та підготовка документів для передавання в архів здійснюється експертною комісією (ЕК) установи за методичної допомоги представників державних архівних установ. У разі відсутності працівників установи, що можуть здійснити таку роботу, до неї залучаються представники державних архівних установ. Весь комплекс відповідних робіт з науково-технічного впорядкування виконується архівною установою на договірних засадах.

На затвердження ЕПК архівної установи надають описи справ постійного зберігання, з особового складу, історичну довідку та акт про вилучення документів, що не належать до складу НАФ України. ЕПК архівної установи проводить остаточну експертизу, вирішуючи у тому числі і питання дублетності документів.

Відбір цінних документів здійснюється шляхом безпосереднього поаркушевого перегляду справ відповідно до принципів та критеріїв

оцінки документів, а також з використанням типових, примірних, галузевих переліків документів та номенклатури справ, рекомендацій з відбору документів.

У разі відсутності оригіналів документів або небажанні установи передавати їх на зберігання можлива передача юридично завірених копій документів, а також електронних документів. Крім оригіналів документів можуть передаватися дублетні екземпляри, ксерокопії особливо цінних документів, склад яких уточнюється архівом.

Ця робота необхідна для відтворення у Національному архівному фонді України певних документів, що репрезентують сучасний етап становлення діяльності нових економічно-господарських структур.

Віра КУПЧЕНКО

Відбір на державне зберігання управлінських документів, що утворюються в діяльності установ, організацій, підприємств недержавної форми власності

У статті розглядаються основні засади відбору для приймання на зберігання управлінських документів установ, організацій, підприємств недержавної форми власності.

Ключові слова: відбір документів; експертиза цінності; експертна комісія; принципи відбору документів; критерії цінності.

УДК 930.25(477)

Вера КУПЧЕНКО

Отбор на государственное хранение управленческих документов учреждений, организаций и предприятий негосударственной формы собственности

В статье рассматриваются основные принципы отбора для приема на хранение управленческих документов учреждений, организаций, предприятий негосударственной формы собственности.

Ключевые слова: отбор документов; экспертиза ценности; экспертная комиссия; принципы отбора документов; критерии ценности.

УДК 930.25(477)

Vira KUPCHENKO

A state storage selection of documents, produced as a result of activity of establishments, organizations, enterprises and ones of the non-state pattern of ownership

The article examines basic principles of selection of the administrative documents to be preserved in the archives and produced as a result of activity of establishments, organizations, enterprises and ones of the non-state pattern of ownership.

Keywords: selection of documents; expertise of value; an expert commission; principles of documents selection; criteria of value.

UDK 930.25(477)

Фаїна РЯБЧИКОВА

**ОБЛІК ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ
В ЕТНОГРАФІЧНОМУ ВІДДІЛІ ВОЛИНСЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО МУЗЕЮ (1920–1931 рр.)**

Одним із складних і водночас важливих етапів розвитку вітчизняного музеєзнавства є період 1920-х рр., пов'язаний із оформленням засадничих принципів діяльності музейних закладів, визначенням напрямків музеєзнавчих досліджень, формуванням методики та прийомів музейної роботи. У цей час на хвилі розквіту краєзнавства, державної підтримки громадських пошукових ініціатив та діяльності культурно-освітніх осередків різного профілю, відбувалося переосмислення завдань та ролі музейних закладів, а відтак загострювалася увага до питань удосконалення методики опрацювання музейних фондів, побудови експозицій, використання потенціалу музейних установ у культурно-освітній сфері тощо. В зв'язку з цим вивчення діяльності музейних закладів зазначеного періоду є важливою складовою українських музеєзнавчих студій.

Увагу дослідників, зокрема, привертає діяльність у 20-х рр. ХХ ст. Волинського науково-дослідного музею як однієї з провідних культурних установ регіону. Окремим проблемам функціонування музею було присвячено дисертаційні дослідження Г. А. Скрипник¹ та Р. В. Маньковської². До вивчення історії музею також активно долучилися волинські та житомирські вчені, краєзнавці: П. В. Білоус³, Л. Г. Гарбузова⁴, А. А. Дмитренко⁵, М. Ю. Костиця⁶, Н. В. Ланчук⁷. Ці дослідники торкалися, здебільшого, загальних питань розвитку музею, тоді як, власне, прийоми та методи роботи з музейними предметами залишилися поза їхньою увагою.

Зважаючи на актуальність та недостатнє висвітлення у науковій літературі аспектів фондової роботи Волинського науково-дослідного музею (далі – ВНДМ), метою статті є вивчення збереженої документації етнографічного відділу музею, визначення на її основі основних складових облікування та збереження музейних предметів у підрозділі.

Від 1920 р. по 1931 р. етновідділ очолював відомий етнограф, фольклорист Василь Григорович Кравченко. Поряд із проведенням польових етнографічних експедицій, вивченням традиційно-побутової культури місцевого населення, В. Кравченко дбав про належне впорядкування музейного зібрання, його експонування згідно з науковими вимогами, формування комплексу матеріалів до вивчення етнографії та історії Волині.

Систему облікування музейних фондів було сформовано у Волинському Центральному музеї (статус науково-дослідного заклад отримав

1925 р.). Її основою стала інвентарна книга, до якої музейні предмети записувалися в міру надходження. Кожен відділ музею вів облікові документи осібно, відповідно нумерація музейних предметів визначалася окремо для кожного підрозділу.

У роки боротьби за українську державність заклади культури Волинської губернії перебували у досить нестабільному становищі. Протягом 1918–1920 рр. влада в Житомирі змінювалася 14 разів⁸, що позначилося й на зібранні ВНДМ: частина музейних предметів безконтрольно переміщувалася з одного будинку до іншого, непоодинокими були випадки мародерства. Водночас до музею почали надходити предмети з націоналізованих приватних колекцій, а також збірки Волинського Давньосховища⁹. Тому від часу офіційного відкриття етновідділу у 1920 р. надзвичайно складне та трудомістке завдання для музейних працівників полягало в ідентифікації музейних предметів, зібраних у дореволюційний час, та звірці з обліковими записами, внесення необлікованих предметів до каталогу, позначення інвентарних номерів на пам'ятках у разі їх відсутності. Щоденники відділу показують, що така робота проводилася систематично. Зокрема, записи “Провірка експонатів по карткам”, “Провірено і проставлено ч.ч. на 68 писанках”, “Провірка річей відділу і нумерація згідно каталогу” зустрічаються регулярно аж до березня 1921 р.

Важливим завданням було також визначено пошук та атрибування музейних предметів, зібраних ще до революційних подій, але з тих чи інших причин відсутніх у фондах відділу. Так, у грудні 1920 р. музейним працівникам вдалося “розшукати три вітрин з паперовими квітками на горищі, перевірити і проставити числа”¹⁰. За січень 1921 р. у щоденнику міститься запис: “Одшукані і провірені експонати в кількості 5 примірників з селянського вбрання й занумеровані по каталогу відділу”¹¹. Частина музейних предметів перебувала у приміщеннях інших підрозділів музею, зокрема, скриня з килимами зберігалася у ботанічній майстерні до січня 1921 року, коли її було перенесено до етновідділу і обліковано¹².

Перевірка музейних предметів на початку 1920-х рр. передбачала їх одночасну реєстрацію у каталозі відділу. Цей процес у документах етновідділу позначено ще як “каталогізація”. Вживалося і синонімічне значення терміну – інвентаризація. Це вказує на те, що музейна термінологія досліджуваного періоду ще не була усталеною, тому допускалося ототожнення і, відповідно, почергове вживання у документах таких понять як інвентар і каталог, експонат і музейний предмет (вживається термін “річ”), ярлик та картка.

У музейній практиці етнографічного відділу використовувалися такі види облікової документації, як каталог та інвентарна книга. На жаль, ці документи не збереглися. Ми можемо оперувати лише згад-

ками та посиланнями на них у інших джерелах. Тому досить важко визначити їх конкретне призначення та особливості ведення. У сучасній музейній практиці запроваджено двоступеневу систему обліку. На першому етапі, після складання акту приймання, предмети записують до книги надходжень, яка є єдиною для музейного закладу. На другому – здійснюється попереднє вивчення надбаних речей у відповідних відділах музею, реєстрація їх в інвентарних книгах цих підрозділів. Таким чином, кожний відділ веде власну інвентарну книгу. Провести чітку аналогію між сучасною обліковою документацією з відповідниками 1920-х років неможливо. У досліджуваній період відбувалося становлення принципів та прийомів обліку, які до того ж могли варіювати не лише серед музейних закладів, але й всередині музею.

У з'ясуванні призначення інвентарної книги та каталогу можуть допомогти порівняння записів щоденника із звітною документацією музею та інвентарних карток етновідділу (які сьогодні зберігаються у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України). Зокрема, у записі щоденника за 10 і 11 лютого 1921 р. вказано: “Складено картки, ярлики, записано в інвентар №№ 6261–6262 і в каталога “№№ 1333–1340” та “Складено картки, ярлики, записано по книгам №№ 6269/1341 – 6270/1342”¹³ відповідно. Отже, запис музейного предмету за номером 6269 в інвентарі відповідає запису каталогу за номером 1341. Таким чином, кожен музейний предмет фіксувався і в каталозі, і в інвентарній книзі. З огляду на порядкову більшість у записах інвентаря, можна припустити, що цей документ виконував функції книги надходжень.

Згідно зі звітами ВНДМ за 1923 р., в етновідділі музейних предметів налічувалося 1501, у щоденнику за серпень цього року відмічена каталогізація музейних предметів за номерами 1462–1478¹⁴. Отже, очевидно, що каталог відображав кількісні показники фондової збірки етновідділу. Записи щоденника за лютий 1921 р. (“По інвентарю перевірено і порівняно з каталогом відділу №№ 1–683 включно”, “По інвентарю проглянуто №№ з № 2523 по № 3839 і з каталогу проставлено по інвентарю 100 номерів”, “по головному інвентарю і каталогу перевірені й пороблені відповідні відмітки з № 7998 по № 8301”¹⁵) також підтверджують висновок, що каталог був дійсно документом тільки етнографічного відділу, а також вказують на те, що на початку 1920-х рр. музейні працівники проводили роботу щодо звірки музейних предметів за обома книгами. У разі відсутності відповідних записів в одній з них записи дублювалися з іншої книги.

У пізніших записах щоденника (приблизно від 1925 р.) згадки про інвентарну книгу зникають, а термін “каталог” подекуди замінюється словом інвентар (в аналогічному значенні). Цікавим з огляду змістової визначеності облікової термінології є запис щоденника за 28 грудня

1926 р., в якому йдеться про передачу до музею З. Підрябинниковим предметів музейного значення, зареєстрованих “За прих. №№ 1798–1801”¹⁶. Використання у документі словосполучення “за прихідними номерами” дозволяє зіставити каталог із книгою надходжень. Таке зіставлення цілком виправдане і з огляду на те, що до каталогу етновідділу музейні предмети записувалися по мірі надходження без поділу за групами предметів. Таким чином, каталог етнографічного відділу поєднував призначення таких сучасних документів як книга надходжень та інвентарна книга.

До інвентарної книги та каталогу кілька однотипних предметів або колекції предметів (наприклад, писанок) могли записуватись під одним або кількома номерами. Зокрема, у документах етновідділу за лютий 1921 р. зафіксовано такі відомості: “Заінвентарізовано №№ 6230–6250 – разом збірка складається зі зразків 139 вишивок”, “Записано в інвентар №№ 6251–6254, в який увійшло 41 зразок вишивок”, “Записано в інвентар №№ 6255–6259, в який увійшло 68 зразків вишивок”, “Заінвентарізовано № 6250, який складається з 19 вишивок”¹⁷. Важко визначити, за якими критеріями групі пам’яток прикладного мистецтва надавали один інвентарний номер. Очевидно, такими могли бути єдине джерело або місцевість надходження, або ідентичні техніки виконання візерунків тощо. Аналіз інвентарних карток етновідділу засвідчив, що під одним номером, окрім вишивок та мережок, досить часто записували пам’ятки писанкарського мистецтва (писанки та мальованки), а також однотипні предмети, здобуті під час експедицій. Зокрема, приладдя для бондарського виробництва, зібране під час експедиції до с. Барашівки у 1924 р.¹⁸, прилади для випалювання вугілля, виявлені Н. Дмитруком під час досліджень у Тригірському лісі Троянівського району того ж року¹⁹ тощо.

Після внесення предмета до каталогу на ньому позначали відповідний інвентарний номер. Практика етновідділу свідчить, що такі облікові відмітки ставилися на усіх, навіть найменших, пам’ятках. Зокрема, згідно з документами етновідділу, 20 грудня 1920 р. працівники представили номери на 170 писанках, 21 грудня 1920 р. – на 180 писанках, 22-го – на 100, 23-го – на 120, 24-го – 160 тощо²⁰. Очевидно, що до офіційного відкриття відділу пам’ятки писанкарського мистецтва, а також інші музейні предмети не були належно обліковані, а тому на початку діяльності перед його працівниками постала необхідність такої роботи. На жаль, інформація про те, якими саме інструментами робили написи на музейних предметах (олівцем, фарбами тощо), відсутня. На пам’ятки, виготовлені з матеріалів, на які безпосередньо проставити номери було неможливо – вишивки, мережки, тканинні речі тощо – вішали або наклеювали паперові ярлички з відомостями про них та інвентарними номерами²¹.

У 1921 р. у щоденниках етновідділу зафіксована робота працівників щодо заміни ярликів на аналогічні, але україномовні²². Зокрема, у доповіді члена Тарифно-економічної комісії Секції наукових робітників П. Г. Постоева про підсумки обстеження ВНДМ у 1929 р. серед інших зауважень вказувалося таке: “В геологічному відділі всі етикетки російською мовою написані, потрібно подбати та перейти на укр. мову”²³.

Важливою складовою облікування музейних фондів етновідділу було укладення інвентарної картки музейного предмета чи групи однотипних предметів. Картки обліку виготовлялись відповідно до розроблених В. Кравченком вимог, проте їх оформлення варіювалося. А саме, інвентарні картки початку 1920-х рр. містили досить обмежену інформацію, тоді як починаючи від 1924 року, відомості про музейні предмети у них деталізувалися, доповнювалися ілюстративним та схематичним матеріалом, позначеннями розмірів. Зокрема, на картці № 1749 (домотканий килим) представлено кольорове зображення пам’ятки з виписаними назвами усіх елементів орнаменту²⁴, на картці 1805 (дитяча забавка-свистунець) – кольоровий малюнок свистунця у повну величину із зазначенням розмірів²⁵.

Загалом структура інвентарної картки була такою: вгорі розташовувалася позначка “Інвентар Ч.”, причому на жодній зі збережених карток цей номер не позначено. Нижче зазначався номер відділу музею (для етновідділу – IX) і номер згідно з каталогом відділу (застосовується позначка “ч.” – число). Далі посередині, зазвичай великими літерами, вписувалася назва музейного предмету, а дещо нижче змістове пояснення до нього. Наприклад, “ПАСТКА. Старовинне знаряддя для лову таких тварин, як от: тхір, ласка, куна, пацюк т.и.”²⁶. Наступною складовою цього облікового документа було позначення, звідки та від кого предмет надійшов. Наприклад, “с. Вільськ, Черняхівського району, Житомир. окр., від Мефодія Котенка, здобув студ. Жит. Укр. Педкурсів Ол. Білов”²⁷. Унизу зазначалася дата надходження предмета до відділу. Зі зворотного боку картки уміщувалися опис пам’ятки, розміри, малюнки та схеми, інколи подавалася стисла наукова інформація. Розмір карток – 19x11 см. Інвентарні картки з розширеними відомостями про музейний предмет складалися з кількох аркушів. Іноді до них прикріплювалися листи²⁸ та фотокартки²⁹.

Відповідно до записів каталогу однотипні предмети записували до однієї інвентарної картки, позначаючи на лицьовому боці назву групи предметів (наприклад, писанки), а на зворотному – перелік предметів. Зафіксовано й інший варіант запису до інвентарної картки однотипних пам’яток, а саме: коли кілька предметів заносилися до однієї картки, але кожному з них присвоювався власний інвентарний номер. Наприклад, на три писанки, виявлені В. Кравченком у с. Синьгурах, Троянівського району у квітні 1928 р., було укладено одну картку № 2000–2002. Зі

зворотного боку картки вказувалося, якій саме писанці відповідав той чи інший номер³⁰.

У записях щоденника за 1922–1929 рр. зафіксовано способи оформлення дублікатів на інвентарні картки етновідділу. Протягом 1922 р. музейні працівники провели планомірний перепис усіх наявних інвентарних карток³¹. У подальшому під час обліку музейних предметів у етновідділі укладали одразу дві картки – основну і дублетну³². Можливо, така практика була спрямована на формування двох картотек: загальної та картотеки відділу. Можна також припустити, що такий прийом у практичній діяльності відділу полегшував групування музейних предметів, організацію виставкової та експозиційної роботи.

Переважає більшість сучасних музеологів виділяють у музейних фондах основний та допоміжний фонди. У документах етновідділу, звісно ж, такий поділ не був закріплений. Разом з тим, у щоденниках зафіксовано ведення окремих додаткових відомостей для обліку малюнків фотографій і негативів. Зокрема, у записі за 31 жовтня 1921 р. зазначено: “Записано в інвентар приміж коноплі ч.ч. 1448 та 1449 і два малюнки ч.ч. 27–28”³³. За 14 грудня 1928 р. В. Кравченко записав: “Провадилось складання списків негативів”³⁴. Приказки та фольклорний матеріал короткого змісту виписувалися на окремі картки³⁵.

У документах також зафіксовано відомості про облік меблів та обладнання етновідділу, неодноразово зустрічаються відомості про “інвентар меблів”³⁶, “інвентар рухомого допоміжного майна відділу”³⁷. Проаналізовані матеріали вказують на те, що остаточного обґрунтованого розподілу загальномузейного фонду ще не існувало (зокрема, він не виписаний у студіях В. Кравченка). Проте у практичній роботі етнографічного відділу твердо простежується тенденція до виокремлення основного та допоміжного фондів.

У матеріалах щоденників відділу записи щодо обліку музейних предметів, а саме: інвентарні номери та відповідні їм музейні предмети, – не велися регулярно. Наприклад, за 19 червня 1922 р. у документі міститься інформація про реєстрацію номерів 1455–1457³⁸. Наступний запис із вказівкою номерів датований 2 серпня 1923 р. і подає інформацію про запис до каталогу номерів 1462–1457³⁹. Окрім того, матеріали щоденників лише зрідка містять інформацію про власне музейні предмети, які реєструвалися. В. Г. Кравченко при веденні цього документу переважно оперував вказівками лише порядкових інвентарних номерів. На сьогодні збереженими є лише 400 інвентарних карток етновідділу за 1922–1929 рр.⁴⁰ З огляду на це за обліковою документацією достовірно визначити повний предметний склад колекції неможливо.

Важливою складовою музейної роботи етновідділу було забезпечення збереженості музейних предметів. У сучасній музеології під збереженням музейних фондів розуміють напрямок фондової роботи щодо

забезпечення фізичної збереженості музейних предметів шляхом оптимально підібраних режиму та системи збереження⁴¹. Сьогодні музейні працівники у своїй роботі керуються державними нормативними документами, які визначають норми, режими та системи зберігання музейних предметів. У досліджуваний період таких загальних нормативів ще не існувало. Перша інструкція, яка визначала комплекс заходів щодо забезпечення збереженості музейних предметів, датована 1938 р.⁴² Хоча проблема належного збереження музейних предметів гостро постала перед музейними працівниками ще на початку 1920-х рр. Музейні зібрання України перебували у надзвичайно складному стані. Окрім того, що більшість музейних предметів залишалася належним чином не облікованою, у багатьох музейних закладах вони розташовувалися хаотично, “на купі”, без дотримання елементарних правил. Такий стан речей був спричинений складним політичним, соціально-економічним становищем, розрухою, зосередженням владними інституціями головної уваги на вирішення господарських і політичних питань. Відсутність чітких унормованих засад зберігання музейних фондів не сприяла нормалізації роботи в музеях.

Документи етновідділу засвідчують той факт, що зберігати музейні предмети у належному фізичному стані було нелегко. Це зумовлювалося нестачею кваліфікованих працівників, недофінансуванням галузі, об’єктивними обставинами, пов’язаними з переміщенням зібрання відділу.

Від часу офіційного відкриття відділу музейними працівниками було розпочато роботу з перевірки стану збереженості наявних музейних предметів, проведення елементарних заходів щодо покращання умов їх зберігання. У грудні 1920 р. В. Кравченко особливо наголошував на тому, що “при провірці експонатів – звертати увагу – що і як попсовано з річей і як запобігти тому, щоб річ не псувалась надалі”⁴³.

Однією з найвагоміших умов належного зберігання музейних фондів є дотримання відповідного температурно-вологісного режиму. Сезонні та добові коливання температури та вологості повітря є однією з розповсюджених причин старіння предметів. Нестача коштів на опалення музейних приміщень (закупівлю дров) унеможлиблювала регулювання температури та вологості в музеї. У щоденниках відділу неодноразово зустрічаються записи, в яких містяться дані про температуру всередині приміщень у зимовий період. Зокрема, В. Кравченко занотував такі відомості: “В кімнаті t +2°R. Праця неможлива” (27 грудня 1923 р.)⁴⁴. “В помешканні t -1°R. Праця неможлива” (9 січня 1924 р.)⁴⁵, “t -19, 2°R. В кабінеті +5°R” (19 січня 1927 р.)⁴⁶, “В кабінеті етновідділу T +1°. Праця неможлива” (14 лютого 1929 р.)⁴⁷. Невідповідність температурного режиму відзначала і Тарифно-економічна комісія Секції наукових робітників, яка проводила обстеження ВНДМ у 1929 р. У під-

сумковому документі комісії зазначалося, що “температура зимою в помешканнях музею шкодить здоров’ю робітників та справі роботи”⁴⁸. Відсутність належного опалення спричиняла і підвищений рівень вологості в осінньо-весняний період.

Інформація про пошкодження музейних предметів внаслідок коливань показників температури та вологості у документах відділу відсутня. Проте, можна припустити, що за таких умов значна кількість пам’яток псувалася: дерев’яні речі розсихалися або пліснявіли, тканини відсирівали, металеві предмети піддавалися корозії. Аби хоч якось завадити фізичним пошкодженням, працівники етновідділу щороку, здебільшого улітку, проводили просушку тканих, вовняних, паперових музейних предметів. Дерев’яні речі, а також шафи для зберігання фондів регулярно провітрювалися. Для прикладу наведемо наступні записи зі щоденників етновідділу: “Просушено частину килимів” (травень 1921 р.)⁴⁹; “просушені бавовняні річі в шафі ч. 115” (серпень 1921 р.)⁵⁰; “вичищено і провітрено паперові квітки народного виробництва” (серпень 1923 р.)⁵¹; “просушка килимів” (червень 1927 р.)⁵² та ін.

Процедура просушування музейних предметів мала на меті і вирішення ще однієї проблеми – боротьби з біологічними ураженнями. В червні 1921 р. В. Кравченко занотував у щоденнику: “Просушка річей для позбавлення від молі і дезинфекція помешкань в цій справі”⁵³. Наскільки складною була ситуація з біологічними чинниками пошкодження музейних предметів, демонструє акт від 11 серпня 1931 р. про передавання матеріалів етновідділу новому завідувачу Якубському. У документі зафіксовано, що значна частина речей побита міллю, шашіллю. Паперові та берестяні предмети пошкоджені мишами⁵⁴. Звісно, задокументована інформація відображає стан музейного зібрання після довготривалої відсутності В. Кравченка у зв’язку з арештом, перевезенням колекцій з одного приміщення до іншого. Проте, можна стверджувати, що одним із небезпечних чинників пошкодження музейних предметів етновідділу був саме біологічний. На жаль, інформації про засоби боротьби з означеними чинниками документи подають обмаль. У музейній документації зафіксовано лише такі: просушування, провітрювання, вологе прибирання шаф. За даними щоденників етновідділу ці заходи тривали з кінця весни та упродовж усього літа.

Для кращої збереженості, а також з метою запобігання деформації вишивки та мережки підшивалися на картон⁵⁵, а зразки тканин – на аркуші паперу⁵⁶. Такий прийом дозволяв у подальшому без додаткових витрат експонувати означені музейні предмети, легко фіксувати інвентарні номери та інші маркування. Картки з вишивками розмішувалися на спеціальних підставках, які кріпилися до підлоги. Час від часу (періодичність важко встановити) картки з вишивками просушувалися, а також очищалися від пилу⁵⁷. Оскільки забруднення є одним із чинни-

ків нищення пам'яток, у приміщеннях відділу регулярно здійснювалося вологе прибирання⁵⁸.

Важливою складовою музейної діяльності працівників етновідділу була робота з відновлення пошкоджених речей, або їх частин. Аналіз документів відділу показує, що реставрація музейних предметів була спорадичною. Спеціального інструментарію музейники не застосовували, а користувалися підручними матеріалами. Проводилися реставраційні заходи переважно влітку.

У більшості випадків свідчення щодо реставрації музейних предметів етновідділу не конкретизовані. Наприклад, за 4 липня 1922 р. у щоденнику міститься запис: “Друга частина річей просушених 30/VI, полагоджена, бо через свою старезність рветься”⁵⁹. Очевидно, це були певні тканинні зразки, які працівники підшивали чи підштопували. Інший запис – “лагодили васага з чумацької мажі... Працювали слухачі Вищих Житомирських Педкурсів Комарницький та Шрубович” (31.08.1923 р.)⁶⁰ – свідчить, що при необхідності, музейники вдавалися до ремонту складніших елементів. Притому до реставраційних робіт залучалося також і студентство. Ушкоджені малюнки та інші паперові вироби підклеювалися⁶¹. Частково розбиті писанки заливалися воском⁶², поламані зубці гребінців, чесалок зв’язувалися дротами⁶³. Проведення реставраційних заходів ускладнювалося нестачею матеріальних ресурсів: інструментарію, склеювальних засобів⁶⁴.

Предмети, які не підлягали відновленню, списували, про що складався акт, у якому обов’язково зазначали назви та інвентарні номери речей. Ця музейна документація, на жаль, не збереглася. Тому важко визначити частку та склад списаних предметів. Поодинокі свідчення подають лише щоденники етновідділу, зокрема, за грудень 1928 р. У них значиться наступний запис: “Складено акт про те, що до зіпсування писанок ч.ч. 141, 157, 1682, 1691 та 1692”⁶⁵. Причини пошкодження не вказані, але той факт, що п’ять предметів однієї колекції були рівночасно зіпсовані, може вказувати на єдиний для всіх них чинник ушкоджень.

Значних втрат зазнала колекція етновідділу у 1929 р., коли його приміщення були передані військовій частині, а музейне зібрання переміщене до будівлі музичної школи. У цей час завідувач етновідділу В. Кравченко перебував під арештом, а тому не міг проконтролювати процес транспортування музейних предметів, який, звісно, вимагав використання спеціальних захисних засобів. Ускладнював ситуацію і той факт, що переміщення речей здійснювалося силами червоноармійців, які, виконуючи наказ, особливо не переймалися збереженістю пам’яток. Після переїзду етновідділ не мав власного приміщення, колекція перебувала в хаотичному, загрозливому стані, музейні предмети були звалені у двох кімнатах музичної школи без належних умов зберігання⁶⁶.

У цей період етнографічна колекція зазнала значних механічних руйнацій. В акті про передавання матеріалів етновідділу новому завідувачу Якубському (11.08.1931 р.) задокументовані такі форми пошкоджень музейних цінностей, як потертість, дрявність, лушення, або часткове обсіпання фарби (свідчення про недотримання температурно-вологого режиму), поламаність, фізичні пошкодження (особливо писанок), вигорання від сонця⁶⁷.

У досліджуваній період ще одним небезпечним чинником, який позначався на збереженості музейних зібрань, були непоодинокі крадіжки та грабунки музейних експонатів. Документи етновідділу свідчать про загрозу музейним колекціям з боку зловмисників. Так, у квітні 1922 р. частина музейних предметів, зокрема, 11 пакетів справ дворянського депутатського зібрання, рідкісні книжки, викрали курсанти 55-х курсів червоних командирів. Загальна вартість крадіжки, згідно з документами відділу, склала “93 руб. 62 коп. довоєнного часу валюти”⁶⁸. Оскільки грабіжників було затримано співробітником музею і передано до губернського розшуку, викрадені музейні предмети за кілька діб повернули музею.

Здебільшого записи щоденників щодо крадіжок не конкретизовані. Так, за 4 листопада 1924 р. занотовано: “Завідділом у нарсуді свідком з приводу крадіжки старовинних річей з музею”⁶⁹. Які саме предмети були викрадені, за яких обставин та ким, не має жодної інформації. Серед інших фактів у щоденнику зафіксовані такі: у березні 1925 р. з історичного відділу невідомим було викрадено мисливську рушницю. Крадіжку довго не помічали, оскільки злодій лишив на її місці іншу, але поламану⁷⁰. В червні 1926 р. “у Відділі Історичному невідомий босяк украв кавказького гинзана”⁷¹. У травні 1929 р. було викрадено 2 колодки вихованцями четвертої дитячої комуни⁷². Таким чином, в етновідділі охорона музейних зібрань не була належно налагоджена. Очевидно, головною причиною такого становища був брак коштів.

Отже, аналіз документації етновідділу дозволяє визначити основні складові облікування музейних предметів, а саме: реєстрація у каталозі та інвентарній книзі, створення інвентарної картки, у якій фіксувалися основні атрибутивні ознаки облікованого предмету, виготовлення ярличка, який дозволяв відшукати інформацію про пам’ятку в облікових документах.

Проаналізовані документи також засвідчують, що робота із забезпечення збереженості музейних фондів не мала системного характеру. Температурно-вологісний та світловий режими у відділі через низку об’єктивних обставин не дотримувалися, боротьба зі шкідниками велася сезонно, без застосування спеціальних засобів. Серед головних несприятливих чинників впливу на музейні предмети можна назвати:

біологічні (міль, шашіль, миші), недотримання відповідних режимів зберігання, відсутність належної охорони музейних цінностей.

¹ *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К.: Наук. думка. – 1989. – 304 с.

² *Маньковська Р. В.* Музейництво в Україні. – К., 2000. – 140 с.

³ *Білоус П. В.* Діяльність В. Г. Кравченка як завідувача етнографічним відділом Волинського музею (1920–1931) // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир: Форзац, 1995. – С. 63–64.

⁴ *Гарбузова Л. Г.* Етнографічний відділ Житомирського краєзнавчого музею як центр вивчення народної матеріальної та духовної культури краю // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир: Форзац, 1995. – С. 37–39; *Вона ж.* До питання про історію дослідження народної культури Житомирщини у 20–30-х роках ХХ ст. // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Аcaademia на пошану доц. М. Ю. Костриці: Наук. збірник “Велика Волинь”: Праці Житомирського наук.-краєзн. товариства дослідників Волині. – Т. 27. – Житомир: Вид. М. Г. Косенко, 2004. – 440 с.

⁵ *Дмитренко А. А.* Становлення етнографічного музейництва на Волині // Наук. записки Рівнен. обл. краєзн. музею. Вип. IV. – Рівне: Волин. обереги, 2006. – С. 38–43.

⁶ *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.

⁷ *Ланчук Н. В.* 130 років Житомирському музею (1865–1995) // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир: Форзац, 1995. – С. 10–15.

⁸ *Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П.* Народознавець і “ворог народу” (В. Г. Кравченко) // Бабенко Л. Л., Бабенко С. С., Білоус Г. П., Біляшівський М. М., Біляшівський Б. М. Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) / Ін-т історії України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін-во культури України. – К.: Рідний край, 1991. – С. 84–93.

⁹ *Ланчук Н. В.* 130 років Житомирському музею (1865–1995) // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир: Форзац, 1995. – С. 10–15.

¹⁰ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського (далі – РФ ІМФЕ), ф. 16, од. зб. 4, арк. 11.

¹¹ РФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 13.

¹² Там само, арк. 14.

¹³ Там само, арк. 18.

¹⁴ Там само, арк. 111.

¹⁵ Там само, арк. 19–22.

¹⁶ Там само, од. зб. 5, арк. 49 зв.

¹⁷ Там само, од. зб. 4, арк. 18.

¹⁸ Там само, од. зб. 11, арк. 158–161.

¹⁹ Там само, арк. 272–272 а.

²⁰ Там само, арк. 10–11.

²¹ Там само, арк. 20.

- ²² Там само, од. зб. 4, арк. 48–49.
- ²³ Там само, од. зб. 20, арк. 63.
- ²⁴ Там само, од. зб. 11, арк. 212–214.
- ²⁵ Там само, арк. 271.
- ²⁶ Там само, арк. 29.
- ²⁷ Там само, арк. 32.
- ²⁸ Там само, арк. 169, 418.
- ²⁹ Там само, арк. 171, 189, 418.
- ³⁰ Там само, арк. 394.
- ³¹ Там само, од. зб. 4, арк. 65–96.
- ³² Там само, арк. 20, 48; РФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 5, арк. 5, 29, 40 зв.
- ³³ Там само, арк. 56.
- ³⁴ Там само, од. зб. 6, арк. 14 зв.
- ³⁵ Там само, од. зб. 5, арк. 94.
- ³⁶ Там само, од. зб. 4, арк. 96, 104, 148; РФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 5, арк. 69.
- ³⁷ Там само, арк. 149.
- ³⁸ Там само, арк. 79.
- ³⁹ Там само, арк. 111.
- ⁴⁰ Там само, од. зб. 11.
- ⁴¹ *Рутинський М. Й., Стецюк О. В.* Музеезнавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 428 с. – С. 90.
- ⁴² Інструкція по учёту, инвентаризации и хранению музейних материалов. – М.: Типо-литография им. Веровского, 1938. – 32 с. – С. 1.
- ⁴³ РФ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 8.
- ⁴⁴ Там само, арк. 127.
- ⁴⁵ Там само, арк. 129.
- ⁴⁶ Там само, од. зб. 5, арк. 52 зв.
- ⁴⁷ Там само, од. зб. 6, арк. 24.
- ⁴⁸ Там само, од. зб. 20, арк. 63.
- ⁴⁹ Там само, од. зб. 4, арк. 29.
- ⁵⁰ Там само, арк. 47.
- ⁵¹ Там само, арк. 114.
- ⁵² Там само, од. зб. 5, арк. 82 зв.
- ⁵³ Там само, од. зб. 4, арк. 33.
- ⁵⁴ Там само, од. зб. 1, арк. 72–80.
- ⁵⁵ Там само, од. зб. 4, арк. 13.
- ⁵⁶ Там само, арк. 173.
- ⁵⁷ Там само, арк. 116.
- ⁵⁸ Там само, арк. 122.
- ⁵⁹ Там само, арк. 81.
- ⁶⁰ Там само, арк. 115.
- ⁶¹ Там само, арк. 120.
- ⁶² Там само, од. зб. 5, арк. 81–82 зв.
- ⁶³ Там само, од. зб. 1, арк. 77.
- ⁶⁴ Там само, од. зб. 5, арк. 82 зв.
- ⁶⁵ Там само, од. зб. 6, арк. 16 зв.
- ⁶⁶ Там само, од. зб. 1, арк. 88.
- ⁶⁷ Там само, арк. 72–80.
- ⁶⁸ Там само, од. зб. 4, арк. 73.

⁶⁹ Там само, арк. 157.

⁷⁰ Там само, арк. 168.

⁷¹ Там само, од. зб. 5, арк. 16 зв.

⁷² Там само, од. зб. 6, арк. 36.

Фаїна РЯБЧИКОВА

Облік та збереження музейних предметів в етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею (1920–1931 рр.)

На основі аналізу документів етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею досліджено основні складові, зміст та особливості облікування і збереження музейних предметів, визначено умови, недоліки та перешкоди щодо проведення належного впорядкування музейного зібрання.

Ключові слова: Волинський науково-дослідний музей; Василь Кравченко; щоденник; вивчення предметів музейного значення; облік музейних предметів; збереження музейних предметів.

УДК 39:[069.426:069.44](447.42)"1920/1931"

Фаина РЯБЧИКОВА

Учет и сохранение музейных предметов в этнографическом отделении Волинского научно-исследовательского музея (1920–1931 гг.)

На основе анализа документов этнографического отдела Волинского научно-исследовательского музея проведено исследование основных составляющих, сущности, особенностей учета и сохранения музейных предметов, определены условия, недостатки и преграды в проведении надлежащего упорядочивания музейного собрания.

Ключевые слова: Волинский научно-исследовательский музей; Василий Кравченко; дневник; изучение предметов музейного значения; учет музейных предметов; сохранение музейных предметов.

УДК 39:[069.426:069.44](447.42)"1920/1931"

Faina RIABCHIKOVA

Register and storage of museum pieces (for the period from 1920 through 1931) in the Ethnographic Department of Volyn' Research Museum

The main components, scope, content and features of the register and storage of museum pieces are studied, and the terms, shortcomings and obstacles preventing from the adequate arrangement of museum collection are specified on the basis of an analysis of the documents available at the Ethnographic Department of Volyn' Research Museum

Keywords: Volyn' Research Museum; Vasyl' Kravchenko; diary; study of potential museum specimen; register and storage of museum pieces.

UDK 39:[069.426:069.44](447.42)"1920/1931"

Тетяна СЛЮДИКОВА**ЗАБУДОВА І БЛАГОУСТРІЙ м. КИЄВА В ХІХ–ХХ ст.¹**

1797 року Київ набув статусу губернського міста, а згодом став центром Південно-Західного краю. Зростала кількість населення, розширювалася територія міста, змінювалися його потреби. Все це вимагало від адміністрації (магістрату, пізніше – думи) подбати про благоустрій міста: впорядкувати вулиці та шляхи, забезпечити киян водою, освітленням тощо. Для кращого управління територію Києва було поділено на 4 адміністративно-поліцейські райони².

“Положенням про обов’язки поліцмейстерів”³ (1804) запроваджувалися подвірні книги, до яких квартальні наглядачі мали заносити кількість будинків у кварталі, прізвища власників, дати народження і смерті мешканців будинків, відомості про переселення в інші квартали. 1838 року було затверджено новий штат поліції, посади старшого і молодшого поліцмейстера, які утримувалися на кошти місцевого бюджету⁴. Того самого року влада зобов’язала домовласників завести подвірні книги і запровадити посади двірників (брати на них благонадійних осіб), до обов’язків яких (там де їх не було – домовласників) належало знати в обличчя всіх мешканців будинку, наглядати за ними і повідомляти в поліцію про їхні незаконні дії⁵. У разі порушення вимог на домовласника накладалося стягнення. “Обязательные правила об установлении в Киеве дворников” (1878) підпорядковували двірників місцевій поліції з питань охорони порядку, фіксували списки вулиць (159) у районах (8), кількість будинків (7 515) і двірників (2 811)⁶. Розпорядження генерал-губернатора (1889) зобов’язувало домовласників установити біля своїх садиб ліхтарі, обладнати ворота табличками з номером будинку та назвою вулиці; в підворіттях вивішувати таблиці з номерами помешкань і прізвищами мешканців будинку⁷.

1831 року, згідно з указом Сенату, було створено Тимчасовий комітет для благоустрою Києва⁸. Відтак формувалися нові обов’язки домовласників: за власні кошти впорядкувати прилеглу до садиб територію (полагодити тротуари, тумби, містки); вирівняти вулиці, відремонтувати паркани і ворота, влаштувати ліхтарні стовпи. Однак домовласники не завжди сумлінно виконували свої обов’язки. Стан вулиць був незадовільним, на що кияни неодноразово скаржились місцевій владі. Мешканці Шулівської вулиці (тепер – вул. Толстого) писали, що вони “подвергаются опасности и тягостям разного рода от неустройства, от холмов и ровов по ней, от топей и грязи во время дождей и ненастья”⁹. Мешканці Ямської вулиці сподівалися на наказ генерал-губернатора замостити хоча б середину вулиці¹⁰. Оскільки домовласники не забез-

печували впорядкування вулиць, дума поклала ці обов'язки на Будівельний комітет.

Уперше кам'яна бруківка з'явилася в Києві 1842 року на вулицях Московській і Проваллі (Печерськ), Олександрівській (біля Царського саду), Софіївській¹¹. Камінь для бруківки доставляли з Мінської губернії Дніпром¹². За один кубічний сажень, якого вистачало на 10–12 кв. сажнів бруківки, доводилося сплачувати від 80 до 120 крб. Микола I наказав “под наблюдениями начальников губерний назначать ежегодно из городских доходов нужную по возможности сумму на замощение площадей и улиц, вначале главных, а потом постепенно всех прочих с тем, что дальнейшее поддержание устроенных по улицам мостовым должно уже лежать с обывателей, каждого против своего дома”¹³.

Київське губернське правління зобов'язало поліцію поділити на ділянки забруковані мостові й передати їх домовласникам із умовою догляду за своїми ділянками та утримання їх у належному стані¹⁴. Домовласникам заборонялося влаштувати біля будинків квітники, які виходять за лінію, переривають тротуари і заважають вільному проїзду¹⁵. Брукування потребувало великих коштів. 1831 року було проведено одноразовий збір грошей на облаштування мостових¹⁶. Із цією метою місто неодноразово брало позику в банку, випускало облігації¹⁷. Іноді для здешевлення бруківки використовували цеглу, щебінь із залишків валів. Так, при спорудженні шляхів Андріївського і Бегічевського було використано щебінь із залишків церкви св. Ірини¹⁸. З розвитком міста обсяг робіт із його благоустрою значно зростав. Для нагляду за мостовими було призначено 4 урядники і за рахунок думи – 7 вільнонайманих досвідчених мостовики¹⁹. Упродовж 1860 р. передбачалося забрукувати 7 716 і перемостити 10 тис. кв. сажнів мостових²⁰.

1861 року було створено Комітет бруківки кам'яних мостових²¹. Після ухвалення думою рішення про брукування вулиць камінням твердої породи спеціально призначена думою комісія дослідила якість каміння у Васильківському повіті і визнала його придатним для бруківки²². У липні 1873 р. дума ухвалила випустити облігації на 600 – 700 тис. крб., частину яких витратили на бруківку. На експериментальних засадах пропонувалося біля будинку генерал-губернатора покласти асфальт, на Хрещатику і Олександрівській вулицях – кам'яні плити. Брукувалися в першу чергу центральні вулиці. Згідно з переписом 1874 р., у Києві найбільше було забруковано вулиць у Дворцовій і Старокиївській частинах міста²³, не забрукованими залишалися 67 % вулиць. Тротуари в центральних районах у першій половині XIX ст. були дерев'яні або цегляні і потребували щорічного ремонту. В кінці XIX ст. як матеріал для тротуарів використовували кам'яні і цементні плити, плити з опаленої глини, бетонної маси або білої цегли. Ширина тротуарів визначалася категорією вулиці: для I-ої категорії (Хрещатик,

Фундуклеївська та інші, всього 86 вулиць) – 4–6 ½ аршин), II-ої категорії – до 3 аршин, інші – 1 ½ аршин. На початку XX ст. Мостовий комітет дійшов думки, що бруківки слід укласти з гранітних кубиків на бетонній основі. Цей матеріал можна було придбати лише за кордоном. 1910 року Міністерство внутрішніх справ дозволило Києву купити у Швеції 1 тис. кв. сажнів гранітних кубиків²⁴.

Багато клопоту місту завдавав кінний вантажний транспорт. Навантажені биндюги руйнували мостове покриття, гальмували рух, спричиняли гамір. Міська управа дозволила биндюжному транспорту перевозити вантажі по визначених вулицях і в певний час.

Серйозну загрозу місту створювали зсуви ґрунтів, які спричиняли великі матеріальні збитки киянам, монастирям, державі. Особливості топографії Києва та будова гір, верхня частина яких складалася з білих пісків, пістрявих та блакитних глин, зумовлювали майже щорічні зсуви. Крім того, місцеві мешканці випасали на схилах гір свою худобу, розкопували схили, звалювали на них сміття, споруджували льохи. Найчастіше зсуви відбувалися на Печерську, Андріївській та Володимирській горах, Аскольдовій могилі, набережній Дніпра. Впродовж 1798–1810 рр. було проведено укріплення схилів терасами, зведено мережу споруд із відводу поверхневих вод, закладено дренажі. Багато коштів і сил затратили кияни на укріплення схилів Андріївської гори, побудовані тераси на схилах якої 1815 р. зруйнувала буря. Садівник А. М. Муравйов в доповідній записці генерал-губернатору писав: “... Я вызвался на отпускаемые мне 4 тыс. рублей развести на горе сад, а не укреплять саму гору... в течении 20 лет идет переписка об укреплении Андреевской горы ибо чувствуется опасность для самой церкви... Если же это случится с великолепной церковью, какая несметная сумма потребуется вместо тех немногих тысяч, которыми теперь можно предохранить от опасности”²⁵.

Міське управління протягом 1871–1876 рр. витратило на боротьбу зі зсувами 2 868 крб. В місцевій пресі публікувалось багато матеріалів про зсуви як одну з найболючіших проблем Києва. На засіданнях Магістрату (пізніше – думи) неодноразово обговорювалися питання про заходи для боротьби зі зсувами, укріплення схилів, обкладання їх дерном та ін. Однак робота велася безсистемно і обмежувалася напівзаходами. 1886 року зсуви досягли таких розмірів, що було припинено рух на Набережній Дніпра²⁶. Систематично заходи з боротьби зі зсувами почали проводити від 1907 р. Згідно з даними міської адміністрації, загалом упродовж 1885 – 1915 рр. зсуви зайняли близько 110 гектарів, зруйнували 32 будинки, в т. ч. 8 кам’яних. На боротьбу зі зсувами місто за цей час витратило 450 тис. крб.

Багато зусиль міська влада докладала до підтримання належних санітарно-гігієнічних умови життя у Києві. В кінці майже кожної ву-

лиці можна було побачити купу гною. Немощені, покриті вибоїнами, вулиці і провулки, домовласники лагодили єдиним способом – вибоїни засипали гноєм, від чого “в сырое время года, кроме несносной вони произрождается лихорадка и другие болезни”²⁷. Крім того, повітря в центрі міста псували шкіряні, свічні та ін. фабрики. Газета “Киевлянин” за 1873 р. № 73 повідомляла, що біля бойні “звозять і не заривають трупи собак і різне падло, гнілі міазми яких заражають місто”. 1831 року київський військовий губернатор, проїжджаючи вулицями міста, звернув увагу на те, що “в части города... находится сухое дерево и делает только безобразие, а против дома купца Бахарева²⁸ никогда не сушится лужа, по городу и Базарной площади шатаются свиньи”²⁹. А в травні 1832 р. генерал-губернатор констатував, що вулиці й двори завалені сміттям і гноєм, “который согнивая производит вредные испарения, на самих улицах образовались от небрежения рытвины, которые выгачуются навозом, делающим улицы зловонными и неудобными к езде; снеговая и дождевая вода не имеет стока, через что растворяется земля до такой степени, что экипажи должны тонуть; улицы, тротуары и площади никогда не подметаются, не очищаются и покрыты в мокрое время грязью, а в сухое – пылью”³⁰. Він зобов’язав старшого поліцейстера міста наглядати за чистотою вулиць і площ, тому що “чистота для здоров’я дуже необхідні”³¹. Водночас зверталася увага поліцейстера на те, що вулиці міста підмітаються в різні часи, від чого здійснюється така пилука, що в будинках не можна відчиняти вікна, а двірники і куховарки виносять різне сміття, виливають помії на вулиці. Відтак було наказано, щоб “чистка улиц и тротуаров происходила во всех частях города, где есть мостовая, в одно определенное время, преимущественно также, когда действие это менее может наносить жителям неприятности: именно от 4 до 6 часов пополудни... чтобы [хозяева домов]... вывозили всякую нечистоту не на улицы, а в места особо для того полициею предназначенные”³².

До обов’язків поліцейстерів входило також контролювати п’яних та стежити, щоб міські мешканці “ходивши и ездившие по городу [и в городских садах] вовсе ничего не курили”³³. Військовий губернатор не обійшов своєю увагою і собак. Він наказав звернути “... особенное внимание на то, чтобы в городе не бегали по улицам собаки, от чего бывают частые примеры, что рвали проходящих людей... обязать хозяев домов иметь собак на привязи”³⁴. Поступово розроблялися правила нагляду за санітарним станом міста. Власники садиб, фасади яких виходили на вулиці, зобов’язані були тримати в чистоті прилеглі до їхніх садиб тротуари і половину проїжджої частини мостової. Очищення вулиць вони мали проводити не пізніше 7 годин ранку, до початку транспортного руху; тротуари очищати від снігу, посипати піском. Поливання першорозрядних вулиць відбувалася двічі на день³⁵. З про-

веденням водопроводу міська адміністрація уклала з Водопровідним товариством договір на поливання вулиць і площ з 15 квітня по 15 вересня не частіше 3-х разів на день: першорозрядних вулиць (ранком, удень, увечорі), інших – двічі на день. Під час епідемії нагляд за санітарним станом міста посилювався. Заборонялося користуватися водою з Дніпра, прати білизну в Дніпрі, рекомендувалося звертати увагу на якість овочів, фруктів, солоної риби, не пити воду, а краще “выпить рюмку водки, чаю с ромом или сбитнем”; земській і міській поліції, лікарі мусили наглядати, щоб незрілі чи гнилі фрукти й овочі не продавалися на ринках³⁶.

Невпорядковані належно базари також завдавали владі багато клопоту. Торговельним центром міста ще з XV ст. був Житній базар на Подолі. Тут двічі на рік відбувались ярмарки. Хрещатицький базар у 60-х роках XIX ст. перенесли на Бессарабку³⁷. Торгові ряди перебували в антисанітарному стані, в лавках “не соблюдалась чистота, в некоторых найдено, что собранное у скота внутреннее сало, пролеживая долго в лавках, приходит нередко в порчу и издает от себя худой и вонючий запах... Торговцы и торговки, продающие постоянно на рынках свежую рыбу, торгующие сырыми, вареными и печеными съестными припасами, равно различными фруктами, зеленью не имеют для себя приличных лавок, а сидят без порядку на открытом воздухе и из них весьма многие даже на земле, почему продукты и припасы их от влияния солнца и дурной погоды портятся”³⁸. Відтак Київський військовий губернатор у наказі поліції про впорядкування торгівлі писав: “Объявить всем продавцам города, чтобы внутри и около лавок была чистота и опрятность, а сами торговцы были учтивы в обращении с покупателями... в мясных и рыбных лавках... припасы находились в совершенной чистоте и накрывались бы, если то нужно, белыми покрывалами, а продавцы были бы одеты опрятным образом, наблюдать, чтобы не было перекупов... дабы до 12 часов продажа производилась на базарах в розницу, без всяких перекупов... внушать всем торговцам лавок, что если они будут дорого продавать жителям припасы, то в таком случае [будет дано] позволение приезжающим на базар с помянутыми припасами продавать в розницу и во весь день”³⁹.

Нагляд за санітарним станом у місті 1878 року було покладено на Санітарну комісію при міській управі. Санітарні дільниці міста⁴⁰ очолювали санітарні лікарі. Однак через нестачу коштів та малі штати санітарні дільниці не могли належно впливати на санітарний стан міста. Свідченням тому є хоча б замітка в газета “Киевлянин” за 1905 р. про звалище біля Володимирського базару, через що вся прилегла до нього територія була “поражена страшным зловонием”⁴¹. Нагляд за базарами, їх санітарним станом та цінами покладався на міську поліцію⁴². На ринках вивішувались об’яви з цінами на продукти. Поліція наглядала,

щоб торгівля не велася з землі, а лише на території ринках. Особи, які порушували цю постанову та не дотримувалися установлених цін, притягалися до адміністративної і навіть кримінальної відповідальності⁴³.

Були проблеми і в забезпеченні Києва питною водою. Перші спроби організувати систему водопостачання міста робилися ще в XVII ст. Кияни в ті часи користувалися водою з Дніпра, криниць, джерел. На Подолі знайдено рештки дерев'яного водопроводу XVIII ст. Відомо, що 1749 р. архітектор І. Г. Григорович-Барський провів воду з сирецьких ставків до фонтану "Самсон" (Поділ), який став центральною криницею. Від фонтану йшло розгалуження водопровідної лінії: одна – до Братського монастиря, друга – до криниці біля підніжжя Уздихальниці (тепер – провулок Зелинського). Відгалуження подільського водопроводу було виявлено і в районі Житнього ринку⁴⁴. 1802 року київський поліцмейстер у зверненні до мешканців Києва писав, що "Одна только часть оного [Києва], так называемый Подол, изобилует водою, а против две части – Старый Киев и Печерский форштат терпят в оном великий недостаток, ибо доставление воды из Днепра по отдаленности от реки и крутизмам гор, сопряжено с крайними затруднением и неудобством, а особенно во время пожарных случаев ибо имеющиеся в сих двух частях колодцы всех хозяйственных надобностей удовлетворить не могут. Заметим, что в овраге, между гор Печерского форштата и Владимирской частью, есть весьма хорошие водные источники, где удобно можно сделать бассейны (искусственное озеро) могущее доставить жителям Печерского форштата, Владимирской части во всякое время не только для домашнего употребления, но и для водопоя лошадей, мытья белья, для пожарных⁴⁵. Після пожежі 1811 р. водопостачання на Подолі погіршало. Басейни були занедбані і "даже многие раскрыты и от крайнего об них небрежения отчего и проведена в колодцы воды не может быть чиста, и при всем том жителями употребляется по необходимости... Нельзя умолчать, что в некоторых из бассейнов даже купаются люди"⁴⁶.

Місто не мало коштів на будівництво водопроводу. Домовласники також неспроможні були щорічно витратити гроші на влаштування водопроводу, тому що виплачували збір на бруківку і до того ж вважали водопровід, як і освітлення, руйнівною розкішшю. Доставляння води з Дніпра коштувала недешево: лише однієї бочки – від 30 до 50 коп. Так, Кадетський корпус щорічно за воду сплачував 450 крб., Інститут шляхетних дівчат – 950 крб. Бідні кияни змушені були користуватися дніпровською водою. Для генерал-губернатора, губернатора, командувача військами, поліцмейстера, брандт-майора воду розвозили водовози і почасти – пожежна команда⁴⁷.

Дніпровська вода була непридатна для пиття, про що доповідав чиновник особливих доручень генерал-губернатору "... в продолжении

всей зимы жители Подола вывозят из дворов разные гнилые вещества и навоз на береговой лед... вследствие всего... после января месяца, когда солнце становится выше и лед начинает в полдень таять, тогда эти гнилые органические вещества просачиваются сквозь лед в самую воду и делают ее совершенно мутною и непригодною для употребления”⁴⁸.

Нагляд за криницями “Положенням про благоустрій Києва” (1834) покладався на Будівельний комітет, а 1857 р. – на Комітет для влаштування в Києві водопроводу. Київському поліцмейстеру було наказано надіслати в Комітет відомості про добове споживання води містом. Згідно з відомостями, наданими поліцмейстером, місто протягом доби споживало таку кількість води: Печерська частина – 4 213 відер, Старокиївська – 2 031 відер (для самоварів і прання, на інші потреби вода використовувалася з криниць, яких було 116, із них 2 міські); Дворцова – 426 бочок⁴⁹ (тут криниць було 85, в т. ч. у Липках – 5); Либідська – 2 600 відер (криниць 240, із них 3 міські). Щоденно для мешканців 4-х частин міста вивозилося з Дніпра 5 166 бочок води і з Богуслава – 207 бочок⁵⁰.

Водовози і криниці не задовольняли потреби міста у водопостачанні. В 1869 р. інженер-полковник А. Струве звернувся до Київської думи щодо надання йому концесії на право влаштування в місті водопроводу. В липні 1870 р. між думою і товариством “Струве і К⁰” було укладено угоду строком на 50 років про влаштування у Києві водопроводу для постачання міста дніпровською водою. Згідно з угодою, через 25 років місто мало право викупити водопровід. В іншому разі після закінчення строку угоди, все водопровідне господарство переходило в розпорядження міста безоплатно. Дума надала А. Струве на весь час постачання міста водою безоплатно вільну землю для водопровідних споруд. Протягом 5 років надавалися пільги на перевезення з-за кордону відповідного обладнання. Струве зобов’язався влаштувати в місті 6 фонтанів з басейнами і встановити пожежні крани на всьому протязі водопроводу. Киянам дозволялося безкоштовно користуватися водою для гасіння пожеж, поливання вулиць. Для бідного населення передбачалося влаштувати безоплатно два водорозбірних стовпи (на 5 тис. літрів на добу). Планувалося провести водопровід протягом півтора року в Дворцовій і Старокиївській частинах міста, в Либідській і Подільській частинах – протягом 2-х років, в Печерську⁵¹ – протягом 3-х років від дня підписання контракту. Плату за воду було встановлено за бочку – 9 коп., за водопій худоби – 1 коп. за голову⁵². 1872 р. водою обслуговувалися три частини міста. Головний резервуар на 115 тис. відер розмістили під землею у Царському саду. Поруч із цим резервуаром побудували резервуар місткістю 11 500 відер. Він обслуговував найвищі частини міста і Старокиївську частину. Загальна довжина водопровідних труб міської мережі складала 18 верст. 1885 року було укла-

дено додаткову угоду з Київським товариством водопостачання, згідно з якою товариство зобов'язалося спорудити новий фільтр, розширити спорудження магістралі водопроводу. В третій угоді (1895) обумовлювалося питання викупу водопроводу і продовження строку концесії на 11 років. Згідно з новою угодою, Товариство зобов'язалося побудувати новий фільтр вище міста на 800 тис. відер добового споживання води. Товариству дозволялося випустити акції виключно для поліпшення і розширення водопостачання Києва. Окремі райони міста мали незалежні водопроводи. 1-й район (Поділ і Плоська частина) одержував воду: з фільтра – резервуара на Олександрівському узвозі; 2-й район (Хрещатик, частини Бібіковського бульвару, товарна станція, залізничний вокзал, кадетський корпус) – із резервуара в Царському саду і резервуара поблизу шпиталю; 3-й район (Старий Київ: частини Володимирської вулиці, Бібіковського бульвару, вулиці: Нестерівська, Ярославів вал, Велика Житомирська, Лук'янівська, Львівська площа, Кириловський богоугодний заклад, Шулявка, Сирець) – із двох водонапірних башт – Царського саду і Михайлівського монастиря; 4-й район (Липки і Печерськ) одержували воду, яку безпосередньо нагнітали у водопровідну мережу насоси, встановлені у верхній частині машинного будинку на Олександрівському узвозі⁵³. Лавра користувалася водою з фортечного водопроводу відповідно до особливого дозволу Головного інженерного управління⁵⁴. Дума вимагала від Товариства поліпшити якість води, бо її аналіз свідчив, що фільтри не забезпечують якість води⁵⁵.

До 1895 р. місто постачалося виключно дніпровською водою із “сосунів”, побудованих у 70-х роках ХІХ ст. Після спорудження каналізації поля зрошення опинилися вище “сосунів” водопостачання по течії Дніпра і нечистоти з полів зрошення просочувались у Дніпро. Крім того, “сосуни”, встановлені біля купалень, брали воду в проблемних місцях річки, забрудненої нечистотами з міста і Труханова острова. Засоби фільтрування, недостатній діаметр труб вуличних водопровідних магістралей, прокладених ще в 70-х роках ХІХ ст. не давали можливості забезпечувати місто якісною водою. 1895 року розпочалося буріння артезіанських свердловин на набережній Дніпра. Деякі вчені вважали, що перехід на артезіанське водопостачання ризикований, тому що солі заліза сприяли утворенню залізних грибів, які псують якість води, закупорюють труби, гальмують насичення води азотом і киснем. Міська управа своєчасно не виділяла земельні ділянки для свердловин і з цього приводу між нею і Товариством водопостачання виникли суперечки⁵⁶.

1907 р. у місті почалася епідемія холери, однією з причин якої була якість питної води. Створена в жовтні цього ж року Комісія для виявлення причин зараження дніпровської води оглянула канали, ріку Почайну, поля зрошення, каналізацію. Аналізи проб води з цих місць свідчили, що всі вони заражені мікробами азійської холери. Відтак до

Києва прибув головний лікарський інспектор Міністерства внутрішніх справ. За його вказівками управа почала відводити земельні ділянки для артезіанських свердловин⁵⁷. Упродовж 1898–1908 рр. було введено в дію 35 свердловин. Місто користувалося змішаним водопостачанням: частина міста одержувала виключно артезіанську воду, частина – дніпровську, частина – змішану. Добувалося артезіанської води близько 1,5 млн відер на добу⁵⁸. За кількістю подавання артезіанської води Київ був єдиним містом у імперії. 1908 року, згідно з розпорядженням адміністрації, було опечатано і закрито сосуни і фільтри дніпровської води, а місто перейшло виключно на артезіанську воду⁵⁹. Проведена 1909 року при генерал-губернаторі нарада з питань водопостачання Києва дійшла висновку, що водопостачання виключно артезіанською водою неможливо – в майбутньому водопостачання повинно бути засновано на добре очищеній дніпровській воді⁶⁰.

1913 року водопровідна мережа займала 185 км, щоденно добувалося води 2,5 млн відер. Водопровід мали 4 094 садиби⁶¹. З артезіанських свердловин місто з населенням 650 тис. чоловік одержувало 2 174 000 відер. Суперечки між містом і товариством з приводу якості питної води, відведення земельних ділянок під свердловини, поливання вулиць та ін. призвели до того, що 1908 р. міський голова почав переговори з товариством про викуп водопроводу⁶². Товариство відмовило в викупі водопроводу за 3,5 млн. крб., але згодилось продати за 477 тис. крб. готівкою і шестимісячними векселями 3 млн. крб. Рада міністрів дозволила місту випустити облігаційні займи на викуп водопроводу і трамваю. 1914 року через загострення “водного голоду” було створено комісію для вивчення питання щодо водопостачання міста. Однак розпочалася Перша світова війна, і дума в серпні 1914 р. прийняла постанову про відхилення виплати коштів за водопровід готівкою в зв’язку з військовим часом⁶³.

Болючим питанням для Києва в кінці XIX ст. стало влаштування каналізації. Кияни користувалися дворовими відхожими місцями, які після їх заповнення засипали і поряд викопували нові вигрібні ями. В лютому 1891 р. Київська міська управа уклала з Товариством каналізації договір⁶⁴, згідно з яким усе обладнання каналізації було власністю міста. Товариство наглядало за переданим йому обладнанням і вуличною мережею каналізаційних труб. Дворова каналізація з її обладнанням перебувала у віданні міста⁶⁵. Місто відвело 140 дес. землі під поля зрошення⁶⁶ на київському вигоні вище Києва. Проти цього виступали проф. П. Афанасьєв і санітарний лікар Ф. Новицький⁶⁷. Вони вважали, що спорудження полів зрошення міста приведе до отруювання вод Дніпра і ґрунтових вод у криницях сусіднього з полями зрошення передмістя Куренівки⁶⁸.

У статуті Київського товариства каналізації (1892) зазначалося, що його створено не на комерційних засадах, а з метою допомогти місту.

Роздільну каналізацію в центральних районах міста було обладнано 1894 р. Поряд із нею діяла система водостоків. Домовласникам було наказано “удалать со своих усадеб все нечистотные жидкости исключительно посредством их отвода в трубы уличной канализации. Для этого каждый владелец усадьбы должен заменить существующие у него выгребные ямы устройством дворовых канализационных сооружений и соединить последние с трубами новой уличной канализации”⁶⁹. Наявні поля зрошення були малі і переповнені. В кінці 1896 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор наказав київському губернатору: “ввиду повторявшихся в последнее время случаев разрыва окружающих зимние бассейны валов на полях орошения киевской канализации и стоке массы нечистот в Днепр... устранить на будущее время столь нежелательные явления как загрязнение р. Днепра по причине неудовлетворительного заведывания канализационным устройством”⁷⁰.

У Києві лише 140 тис. із 300 тис. населення користувалося вигодами каналізації, решта залишалася в первісних антисанітарних умовах. Нечистоти вивозилися примітивним способом, що спричиняло розвиток епідемічних захворювань⁷¹. 1901 р. Міністерство внутрішніх справ дозволило Києву випуск облігацій займу на 2,5 млн. крб. для розширення каналізації та облаштування другого каналізаційного колектора і нових полів зрошення⁷².

1902 року Дума утворила Комітет, якому доручалося розробити проєкт розширення каналізації. Комісія дійшла висновку, що розташовані вище міста поля зрошування слід ліквідувати, водночас “не может быть и речи об устройстве выше города по реке новых полей орошения”⁷³, тому що “нечистоты при выходе из коллектора будут осаждаться на дне р. Днепра и ближайших отмелях и образуют постоянно разлагающиеся осадки, которые со временем отравят не только вниз лежащие местности по течению Днепра, но и места сверху”⁷⁴.

Київська каналізація ні за розмірами, ні за технічно-санітарними можливостями не відповідала потребам великого міста. В березні 1908 р. Київське товариство каналізації було ліквідовано і каналізаційне обладнання передано міській управі. Товариство одержало від міста облігаційну позику в сумі 1 млн. крб.⁷⁵ 1908 року було розроблено проєкт розширення каналізації, яким передбачалось охопити каналізацією всі частини міста⁷⁶. Пошуки місця для нових полів зрошування тривали до 1909 р. Переговори з власниками земельних ділянок не мали результату. Ухвалений 1909 р. проєкт задовольняв власників земельних ділянок, але не був вигідним для міста.

Болючим питанням було і освітлення міста. Ще на початку ХІХ ст. деякі вулиці Києва освітлювались свічками, які 1803 року замінили олійними ліхтарями⁷⁷. Ліхтарів було мало, і на прохання міської

поліції збільшити кількість ліхтарів у місті до 83, магістрат відмовив, в зв'язку з нестачею коштів⁷⁸. 1833 року в Києві налічувалося 300 ліхтарів, на утримання яких щорічно витрачалося близько 5 тис. крб.⁷⁹, 1839 року – 410 ліхтарів, їх обслуговувала поліцейська команда, виконуючи наказ, “чтобы фонари ясно горели и непременно в течение того времени, какое для определено”⁸⁰. Згідно з відомостями 1852 р., для освітлення міста потрібно було щорічно витратити 4 466 крб. 64,5 коп. сріблом⁸¹. 1863 року в місті було встановлено вже 551 олійний ліхтар і 228 керосинових⁸². Деякі дерев'яні стовпи було замінено чавунними, на що дума виділила 3 тис. крб.⁸³ Ремонт ліхтарів “які освітлювались керосином і маслом проводив підрядчик, ліхтарі освітлювані маслом знаходились у віданні брандт-майора, який мав особливу ліхтарну команду з 10 осіб і наряд нижніх чинів поліції і пожежної команди⁸⁴.”

Міська управа шукала економічніших матеріалів для освітлення вулиць. Генерал-губернатор зазначав, що “крайний беспорядок освещения улиц в Киеве, в особенности там, где освещение производится не нефтью, а маслом... На многих улицах по несколько дней кряду нет вовсе освещения, а если и зажигают фонари с вечера, то в полночь они уже не горят, как предполагаю, следует от того, что в фонари наливают масло не в том количестве, в каком должно быть”⁸⁵.

1863 року київський військовий губернатор повідомив генерал-губернатора, що місто бажає перейти на газове освітлення, але цей перехід гальмує контракт із підрядчиком на освітлення міста нафтою⁸⁶. Лише 1870 р. дума уклала контракт із товариством “Струве и К⁰” на освітлення міста газом⁸⁷. А. Струве зобов'язався встановити спершу на центральних вулицях міста 500 ліхтарів. У Либідській частині міста товариство побудувало газовий завод. На вулицях було прокладено труби, виготовлено чавунні ліхтарні стовпи. 6 вересня 1872 р. на Хрещатику і суміжних із ним вулицях запалено перші газові ліхтарі. До 1877 р. у місті було встановлено 1 200 газових ліхтарів. У травні 1890 р. міська управа уклала договір з фірмою “Н. Н. Савицький і О. Е. Страус” на обладнання вулиць міста електричним освітленням. Надісланий у травні 1890 р. на затвердження до Міністерства внутрішніх справ проект електричного освітлення міста було схвалено в грудні. Наприкінці 1890 р. уже освітлювалися Хрещатик, міський театр, деякі приватні будинки. Договір з фірмою було укладено на 12 років. На Театральній площі побудовано електричну станцію⁸⁸, потужність якої невдовзі виявилася недостатньою. 1900 року дума уклала договір на освітлення міста строком на 10 років із новим електричним товариством. На кінець 1907 р. у центрі Києва було 682 дугові електричні ліхтарі й понад 1 тис. газових. Околиці міста освітлювались гасово-гнотильними ліхтарями⁸⁹. В 1915 р. міська дума порушила питання про передачу Київського електричного товариства у її підпорядкування.

До 70-х років XIX ст. кінна сила була єдиним транспортним засобом у місті. Легковим транспортом (візники) користувалася більшість киян. Заможні кияни мали в своїх садибах конюшні й сараї для екіпажів. Ломовим транспортом користувалися для перевезення харчів, бочок із водою, меблів та ін.; колимагами – для перевезення глини, піску, каміння та ін. вантажів. Дума прийняла обов'язкові правила для візників. Візниками могли бути особи не молодше 18 років, які добре знали місто. Дозвіл на візництво видавала спеціальна комісія при управі. Легковим візникам заборонялося їздити швидко, обганяти екіпажі, їздити по тротуарах. Під час їзди слід було триматися правого боку і зустрічних пішоходів повідомляти криком. Не дозволялося прив'язувати коней до дерев, ліхтарних стовпів. Взимку візникам дозволялося сходити з козел, щоб погрітися біля вогнища⁹⁰.

Ломовим підводам заборонялося їздити центральними вулицями; якщо в цьому виникла потреба – то з дозволу поліції, в указані дні і години. 1874 року в Києві було відкрито кінні диліжансні рейси. Візницький транспорт не міг задовольнити потреби міста. 1886 року міська управа проголосила конкурс на проект конки. Найкращим визнали проект інженера А. Струве, з яким було укладено 1889 р. контракт на будівництво кінної залізниці в Києві⁹¹. В липні 1891 р. відкрився рух першої конки по Великій Васильківській і Хрещатику. 1892 року з'явився паровий трамвай. Однак конка і паровоз виявились збитковими, непридатними для експлуатації в умовах гористого рельєфу Києва. В травні 1892 р. відбулася пробна поїздка першого в Росії електричного трамваю, а в червні почався регулярний рух по Олександрівському спуску. Маршрут досягав 1,5 км. Відтоді майже щорічно вводились в експлуатацію нові лінії трамваю: на Печерськ (1893), на вулиці: Володимирську, Караваєвську (1894–1895), Благовіщенську через Галицьку площу (тепер – пл. Перемоги) на Сінний базар (1896), від Бессарабки до Політехнічного інституту (1899), до Лаври (1905) та ін.

Ландшафт Києва мав і позитивний бік: ще в XI ст. тут почало розвиватися садівництво. У фруктових садах при монастирях і приватних садибах вирощували яблука, груші, сливи, вишні. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на Липках було створено за наказом Петра I шовковичний тутовий сад і закладено на Клові (на місці Олександрівської лікарні) виноградники. Після спорудження Кловського палацу (1752–1756) навколо нього висадили Липовий гай. 1743 року за проектом архітектора В. Растреллі на основі Регулярного саду було закладено Царський парк (територія понад 32 га), де 1763 р. посаджено плодові дерева: яблунь – 290, груш – 330, слив – 60, вишень – 20, волоських горіхів – 400, кизилу – 8, виноградних кущів – 500. Із Никитського саду в Криму завезли 60 яблунь, 100 груш, 3 айви. В садовій оранжереї вирощували ананаси; в городі – дині, зелень, квіти. Сад обслуговував

садівник з учнями і найманими сезонними підсобними робітниками, а також арештанти, яких закріплювали за садом. На території саду був будинок для садових робітників, конюшня, сарай для сіна, 4 оранжереї, теплиці, криниця, невеличкий ставок. Частину врожаю продавали, а виручені кошти витрачали на утримання саду⁹². З фруктів варили варення і відправляли до царського двору в Петербург⁹³. 1864 року сад орендував на 12 років садівник Христіані⁹⁴. У 80-х роках XIX ст. Царський парк було передано у відання думи, яка частину парку (близько 12 га) передала в оренду купецтву Києва. Від 1882 р. тут був парк Купецького зібрання. В іншій частині парку працювала кав'ярня Шато де Флор і радувала око т. зв. "Долина троянд".

На прохання Водопровідного товариства в парку відвели місце для спорудження резервуарів. Упродовж 1902–1912 рр. через парк проклали Петровську алею, а згодом над алеєю за проектом Є. Патона спорудили металевий ажурний пішохідний міст (1915). У Кловському саду росли яблуні (130), сливи (30), абрикоси (18), черешні (22), горіхи (220), кизил (7), виноградні кущі (400); у Шовковому саду було 2 650 тутових дерев⁹⁵.

Озеленення міста не планувалося місцевою владою, а відбувалося стихійно. Власники садиб висаджували на своїх ділянках дерева на свій розсуд. Планове продумане озеленення міста почалося після прийняття Положення про благоустрій Києва (1834). 1839 року було закладено університетський ботанічний сад на пустирі за університетом площею 22 га. До саду завезли колекцію рослин з ботанічного саду Кременецького ліцею, використали рослини, вирощені з насіння вітчизняних і європейських ботанічних садів⁹⁶. 1846 року в саду споруджено оранжереї і розташовано в них колекції тропічних і субтропічних рослин. У 60-х рр. XIX ст. напроти головного корпусу університету, на місці кадетського майдану, було закладено новий парк, який названо університетським й перейменований після встановлення в ньому пам'ятника Миколі I на Миколаївській (від 1939 р. – Парк імені Т. Г. Шевченка).

1847 року в Дворцовій частині на місці колишнього Палацового майдану, де відбувалися військові паради, на площі 8,9 га закладено садівником О. Недземським парк, названий Маріїнським. У середині XIX ст. на Володимирській гірці закладено на верхній і середній терасах парк площею 10,6 га. Центром парку став відкритий 1853 року пам'ятник кн. Володимиру. Місто мало свої розсадники: в Царському парку готували краще насіння саджанці дерев і кущів, через рік сіянці пересаджали в один із розсадників на території Олександрівської лікарні; в розсаднику на Обсерваторному провулку (закладено 1896 р.) культивувалися переважно кущі для живих загорож, кращі сорти корзинної лози тощо. До запровадження Міського положення 1870 р., парки, сквери, сади в місті були занедбані, тут паслася худоба, обла-

штоувалися бездомні. 1887 року було створено міську Садову комісію при Київській управі, на яку покладалося утримання, благоустрій парків, садів, скверів. У віданні комісії були парки: Царський, Миколаївський, Маріїнський, на Володимирській гірці, 24 сквери, 4 бульвари. Парки, сквери займали територію в 155 дес. 2 205 сажнів. Упродовж 1897–1902 рр. комісія витратила на утримання і створення нових парків і скверів 322 998 крб⁹⁷. Парки і сквери Києва стали давати місту прибутки. Найбільший прибуток давав Царський парк. Прибутки надходили від оренди частини парку купецьким зібранням, оранжерей, чайного павільйону, двох будок із зельтерською водою – всього щорічно 18 947 крб. На Володимирській гірці прибуток давали павільйон “Голгофа”, чайний павільйон, будки з зельтерською водою – всього 9 621 крб.; Пушкінський парк (оренда землі) – всього 481 крб. В інших парках і скверах прибутки надходили від чайних павільйонів, будок із зельтерською водою; продажу сіна зі скверів, садів, Труханова острова – щорічно 23 335 крб.⁹⁸

Садова комісія розвивала декоративне садівництво. Площі квітників у міських парках займали близько 3 тис. сажнів. 1897 року, згідно з контрактом, Водопровідне товариство зобов’язалося безоплатно відпускати воду для міських парків. Поливання квітів і дерев у парках проводилося в літні часи 2–3 рази на день. Комісія наглядала і за фонтанами, яких у Києві було 16 (11 в парках, 5 на площах).

У прийнятих 1895 року “Правилах про обсадження вулиць деревами” зазначалось, що кожна вулиця обсаджується деревами одного виду – в залежності від кліматичних умов вулиці. Рекомендовано висаджувати каштани, тополі, липи, ясені, акації, вербу, березу. В Дворцовій частині рекомендувалося висаджувати липу, а на Хрещатику дерева кулеподібної форми; в Старокиївській частині – каштани, Либідській – на всіх вулицях, що йдуть із Старокиївської частини – каштани; Васильківській – дерева кулеподібної форми; на всіх інших – клен, вербу, акацію; Бульварній частині – на всіх вулицях, що йдуть зі Старокиївської і Либідської частин – дерева тих самих порід, на Безаківській (тепер – Комінтерну) – каштани, на всіх інших акацію, вербу; Подільській частині: на вул. Олександрівській – дерева кулеподібної форми, на всіх інших – яшень; Лук’янівській частині – на вулицях, що йдуть з інших частин міста – відповідно тим вулицям; на всіх інших – берест, Печерський – частині: нагорні вулиці – липу, акацію, вербу; Куренівська дільниця і Пріор – липу, акацію, вербу; Плоській частині – на узгір’ях – клен, низині – акація, верба; Звіринець – липа, акація. Поливання дерев, заміна сухих новими покладена на домовласників.

Правила дозволяли домовласникам для поліпшення санітарного стану міста, захисту в літні дні від спеки, перед садибами, де ширина вулиці не менше 10 сажнів, влаштовувати квітники та висаджувати

декоративні дерева. Заборонялося висаджувати лісні породи дерев, городні рослини, перетворювати квітники на загін для худоби, виливати нечистоти.

Садова комісія оберігала дерева. Найбільше пошкоджень молодим саджанцям завдавала бродячі тварини, а також візники, які прив'язували коней до дерев⁹⁹. Для запобігання пошкоджень дерев їх обкладали дерном або колючим чагарником¹⁰⁰, відводили візникам місця для стоянок.

Міська влада вживала заходів і для збереження лісів навколо Києва. Ще 1866 р. київський губернатор наказав магістрату поділити міські ліси на лісосіки, щоб запобігти спустошенню лісів, поліпшити врегулювання їх вирубки і охорони молодняку¹⁰¹. Цей наказ не було виконано, ліси продовжували спустошувати. Лісосіки були проведені лише на планах, а не в натурі; від чого, як зазначав військовий губернатор ще 1831 р. ліси “подвергалися сквозным вырубкам... только те части леса уцелели, которые по качеству своему не годные на строевое употребление... молодой лес на обнаруженных полянах растет пучками и, будучи уже не защищаем от воздушных перемен, растет в испорченном и курчавом виде и во многих местах молодая поросль посохла... [лес] постепенно истребляется жителями Приорки и Куреневки, которые издавна занимаются лесным промыслом и похищают лес для продажи бревнами, брусками, досками, даже дровами”¹⁰². В 1865 р. міська лісна дача складалася з 3 181 дес. 1 300 саж. Лісу, поділеного на 28 лісосік¹⁰³.

Благоустрій в місті зростав. У лютому 1870 р. було відкрито перший регулярний залізничний рух між Києвом і Балтою (428 км). Телеграфом кияни почали користуватися 1854 р. 1856 року відкрито міську телеграфну контору. 1881 року виникли перші поштово-телеграфні відділення (перший поштамт створено 1849 р.). Перший Київський телефон встановлено у ресторані на Думській площі (1884). 1886 року стала до ладу перша телефонна станція на 60 абонентів.

Перед Першою світовою війною Київ був європейським містом зі своєрідною красою. В державних архівах та рукописних відділах бібліотек і музеїв Києва, Москви, Петербурга зберігається значна кількість документів з історії Києва, в т. ч. числі з питань його забудови і благоустрою. Історія Києва знайшла відображення в джерелах різного характеру: археологічних і архітектурних пам'яток, актовому матеріалі, документах у фондах урядово-адміністративних, законодавчих, судових, культурно-освітніх установ, органах самоврядування, монастирях та ін. Документальна історія Києва фрагментарно знайшла відображення в окремих збірниках (видання Археографічної комісії та інші), монографіях, статтях, публікаціях документів. Київ був столицею Давньої Русі, розвиток якого пов'язаний з боротьбою за могутність держави, боротьбою з різними завойовниками. Його документальна історія заслуговує на багатотомне видання з давнини і до наших часів. Ще в 50-х рр. ХХ ст.

у перспективному 5-річному плані ЦДІАК планувалося розпочати підготовку видання фонду Коша Запорозької Січі багатотомне видання документів з історії Києва, яке висвітлювало б державно-адміністративне, правове, соціально-економічне становище Києва. Видання фонду Коша почало здійснюватися майже через 50 років, а багатотомне видання історії Києва так і залишилося в перспективі.

¹ Продовження. Початок див. у № 1–2 за 2009 р.

² ПСЗ, т. 23, № 16875, с. 137–138; ПСЗ, т. 25, № 19037; ПСЗ, т. 28, № 21198; (укази 1740, 1799, 1804 рр.); ф. 533, оп. 1, спр. 493, арк. 4, 17, 50; ф. 442, оп. 64, спр. 5, арк. 63–66; ф. 442, оп. 66, спр. 284, арк. 4.

³ ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 443, арк. 92.

⁴ 2ПСЗ, т. 8, отд. 1, № 6.

⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 2669.

⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 57, спр. 91, арк. 124–130.

⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 653, спр. 21, арк. 435.

⁸ Ще 1822 р. було створено Тимчасовий Комітет для розгляду питань з благоустрою Києва, який діяв протягом 1822–1824 рр.

⁹ Держархів м. Києва, ф. 17, оп. 5, спр. 543, с. 143.

¹⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 645, спр. 104, с. 3.

¹¹ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 119, с. 1–2.

¹² ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 1062.

¹³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 48, ч. II, с. 161; спр. 64, ч. I, с. 47.

¹⁴ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 119, с. 100 – 103.

¹⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 48, ч. II, арк. 10, 73.

¹⁶ 2ПСЗ, т. 12, № 10620.

¹⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 67, спр. 450, арк. 50–51.

¹⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 48, ч. II, арк. 17.

¹⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 91, спр. 31, ч. I, арк. 210–211.

²⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 91, спр. 31, ч. I, арк. 139–144.

²¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 91, спр. 31, ч. I, арк. 20 – 21; До Комітету входили міський голова, депутати від домовласників кожної частини міста, від адміністрації чиновник особливих доручень.

²² ЦДІАК, ф. 442, оп. 822, спр. 13, арк. 89–96.

²³ Перепись 1874. Доклад С. В. Завойко в Юго-Западном отделении Географического общества, с. 28.

²⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 234, арк. 2–7, 27–28, 52.

²⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 52, с. 31–38.

²⁶ К вопросу об обвалах и оползнях Киевских гор: Способ укрепления, изысканный Н. Матвеевым. – К., 1901. (ф. 442, оп. 660, спр. 113, арк. 13–17.

²⁷ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 1062, арк. 22–45.

²⁸ На вул. Лепській.

²⁹ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 943, арк. 1.

³⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 64, спр. 5, ч. I, арк. 119–120.

³¹ ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 1362, арк. 62.

³² ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 10795, арк. 2.

³³ Киевская старина. – 1903. – № 11. – С. 60–61.

³⁴ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3; спр. 508; ф. 442, оп. 1, спр. 2669, арк. 13.

³⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 653, спр. 21; ф. 442, оп. 563 (1869), спр. 172, арк. 108.

- ³⁶ Киевская старина. – 1903. – № 11. – С. 72–73.
- ³⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 85, спр. 401, с. 19–23; оп. 95, спр. 554, арк. 2–7. Бесарабський критий ринок було споруджено впродовж 1910–1912 рр.
- ³⁸ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 531, арк. 14–15.
- ³⁹ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 531, арк. 1.
- ⁴⁰ Всього було 4 санітарні дільниці.
- ⁴¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 658, спр. 60, арк. 3–7; Згодом смітник перенесено в “Прозорівський яр” (Киевлянин. – 1905. – 21 мая).
- ⁴² Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 1, спр. 205, арк. 11.
- ⁴³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 629, спр. 140, арк. 8.
- ⁴⁴ Івакін Г. Дерев’яний водопровід // Вечірній Київ. – 1979. – 5 червня.
- ⁴⁵ ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 80, арк. 15–16.
- ⁴⁶ ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 1062, арк. 92, 95.
- ⁴⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 44, спр. 373.
- ⁴⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 44, спр. 616, арк. 1.
- ⁴⁹ Обсяг бочки – 40 відер.
- ⁵⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 88, спр. 410, 70–72, 77–79, 85, 127.
- ⁵¹ В примітці до договору від 27 лютого 1890 р. зазначалось, що у Печерській частині діє водопровід інженерного відомства і влаштування на Печерську водопроводу не обов’язкове.
- ⁵² ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (загально), спр. 3250
- ⁵³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 660, спр. 222. План Києва с нанесением водопроводной сети Киевского общества водоснабжения (ф. 442, оп. 660, спр. 238, 516).
- ⁵⁴ ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (загально), спр. 3250, арк. 19.
- ⁵⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 657, спр. 174, арк. 5.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Документи... С. 70–71.
- ⁵⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 636, спр. 422, арк. 11, 17.
- ⁵⁹ Документи... С. 72–73.
- ⁶⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 662, спр. 63, 67; Куклин С. Г. Подземные воды Киева // Материалы по вопросу артезианского водоснабжения Киева. – К. 1909. – С. 110–112.
- ⁶¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 660, спр. 238, с. 5–16.
- ⁶² Документи... 67; ЦДІАК, ф. 442, оп. 663, спр. 4, с. 108–110.
- ⁶³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 667, спр. 246, арк. 10–15.
- ⁶⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 325 зв.; оп. 661, спр. 19, арк. 98, 130; ДАК, ф. 1, ф. 1, оп. 2, спр. 47, арк. 85, 181.
- ⁶⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 582.
- ⁶⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 122.
- ⁶⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 133.
- ⁶⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 648–649.
- ⁶⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 240–242. В примітці зазначалось, що з’єднання домових водостоків з вуличною каналізацією залишається на розсуд домовласників.
- ⁷⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 421.
- ⁷¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 617.
- ⁷² ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 437.
- ⁷³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 573, спр. 58, арк. 659.
- ⁷⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 19, арк. 77.
- ⁷⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 19, арк. 112, 186.

- ⁷⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 19, арк. 14–15, 26, 76–77.
- ⁷⁷ ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 47, арк. 85, 181.
- ⁷⁸ ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 335, арк. 2.
- ⁷⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 48, ч. III, арк. 204; оп. 64, спр. 285, арк. 388, спр. 54, ч. I, арк. 19.
- ⁸⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 72, спр. 223, с. 7–8; оп. 71, спр. 59, арк. 22 – 23. Час освітлення встановлювався з серпня до квітня.
- ⁸¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 72, спр. 360, арк. 1–2.
- ⁸² ЦДІАК, ф. 442, оп. 85, спр. 134, арк. 39; оп. 95, спр. 41, арк. 48 зв.; ДАК, ф. 17, оп. 6, спр. 313.
- ⁸³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 60, 62.
- ⁸⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 126–127.
- ⁸⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 55–57.
- ⁸⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 191–195.
- ⁸⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 92, спр. 66, арк. 209–213.
- ⁸⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 576, спр. 65, арк. 33, 35, 64. 1892 року Дума постановила з метою пожежної безпеки електричну станцію перенести з Театральної площі (ф. 442, оп. 622, спр. 39, с. 6).
- ⁸⁹ Київ. Енциклопедичний довідник... – К., 1981. – С. 444.
- ⁹⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 663, спр. 62, арк. 71–75.
- ⁹¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 563 (1863), спр. 172, с. 260, 428; оп. 576, спр. 65, арк. 10–12.
- ⁹² ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 914, арк. 47.
- ⁹³ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 203, арк. 124, 125, 137.
- ⁹⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 97, спр. 289, арк. 88 зв.
- ⁹⁵ ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 203, арк. 128.
- ⁹⁶ ЦДІАК, ф. 442, ф. 442, оп. 65, спр. 165.
- ⁹⁷ Садовій комісії не завжди вдавалося відстоювати свої позиції. Так, в 90-х рр. 19 ст. садиба проф. Меренга, в якій був сад, оранжереї, купальні – були нащадками продані і на цьому місці сплановано нові вулиці і майдан.
- ⁹⁸ *Ромижовський С. В.* Общественные сады Киева в период 1897–1902. – К., 1902. – С. 4–5.
- ⁹⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 100, спр. 91, с. 1–5; ф. 533, оп. 3, спр. 508.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 85, спр. 98.
- ¹⁰¹ ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 1178, с. 1–3.
- ¹⁰² ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 594, арк. 26–27.
- ¹⁰³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 97, спр. 289, арк. 79 зв.

Тетяна СЛЮДКОВА

Забудова і благоустрій м. Києва

У статті на основі архівних документів простежується процес будівництва та благоустрою м. Києва, який розпочався у XVII ст. та утворення його унікального архітектурного стилю.

Ключові слова: забудова м. Києва (кінець XVIII – початок XX ст.); благоустрій м. Києва; санітарно-гігієнічні умови життя в Києві; київський водопровід і каналізація; озеленення Києва.

УДК 94:(711.4+351.77)(447-25)"18/19"

Татьяна СЛЮДИКОВА

Строительство и благоустройство г. Киева

В статье на основании архивных записей прослеживается процесс строительства и благоустройства г. Киева, начинающегося в XVIII ст. и образование его уникального архитектурного стиля.

Ключевые слова: застройка г. Киева (конец XVIII – начало XX ст.); благоустройство г. Киева; санитарно-гигиенические условия жизни в Киеве; киевский водопровод и канализация; озеленение Киева.

УДК 94:(711.4+351.77)(447-25)"18/19"

Tetyana SLIUDIKOVA

A building and an accomplishment

The process of building of Kiev beginning from the end of XVIII century and formation of its unique architectural air is represented in the article on the basis of the archival records.

Keywords: building of Kiev (the end XVIII – beginning XX century); an accomplishment of Kiev; sanitary-and-hygienic living conditions in Kiev; the Kiev waterpipe and water drain; Kiev's green spaces arrangement.

UDK 94:(711.4+351.77)(447-25)"18/19"

Валентина БЕЗДРАБКО

**УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА –
ПРОВІДНА НАУКОВА УСТАНОВА
ДОКУМЕНТОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ**

У відомій монографії Ж.-Ф. Ліотара *“La condition postmoderne: Rapport sur le savoir”* (*“Стан постмодерну: ставлення до знань”*, 1979) обговорюються два великі наративи легітимізації знань. Якщо перший із них має трансцендентне походження, зумовлене одвічним природним прагненням людства до пізнання, то другий продукований відкриттям наукових, освітніх інституцій, призначених для створення системи знань, повсюдного застосування новітніх технологій із метою доступного користування інформацією, налагодження ефективних комунікаційних каналів задля транслявання здобутків науки¹. І хоча висновки Ж.-Ф. Ліотара не стали безперечними, проте виявилися популярними, що засвідчило їх широке обговорення в наукознавстві кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. Багатогранна критика фахівців ствердила провідну ідею автора про необхідність уважного ставлення до інституцій науки й освіти як промоторів розвитку сучасного суспільства. Тому вивчення діяльності наукових центрів документознавства є невід’ємною умовою репрезентації інституціоналізації науки в Україні.

Ідея заснування провідної науково-дослідної інституції в галузі документознавства з’явилася в другій половині ХХ ст. У 1950-х рр., коли відбувалися серйозні зрушення у сфері архівістики, у наукових колах уперше заговорили про необхідність заснування загальнодержавного наукового центру, який мав зайняти ключову позицію з координування й реалізації актуальних історичних, теоретичних, науково-технологічних архівознавчих, ділових досліджень. Бурхливе обговорення ідеї завершилося позитивним рішенням Ради Міністрів Союзу РСР і в 1966 р. ВНДІДАС розпочав відлік власної історії.

Історія відкриття ВНДІДАС і його значення для розвитку документознавства та споріднених і суміжних галузей знань – відома сторінка вітчизняної і зарубіжної історіографії². Менш зніаними залишаються спроби відкрити подібний заклад на республіканському рівні. Ідея відкриття в Україні тотожного за структурою і змістом діяльності інститу-

ту датується другою половиною 1960-х рр. Маємо яскраві факти колективних обговорень на Другій і Третій республіканських конференціях з архівознавства та інших СІД (1965, 1968) створення науково-дослідного центру, який би вирішив актуальні галузеві завдання, пов'язані з механізацією й автоматизацією управлінської праці, діловодства, загальною класифікацією документів, їх уніфікацією та стандартизацією, створенням відомчих класифікаторів, практикою СІД тощо³. Утім ухвали конференцій і активна підтримка ідеї у фаховій періодиці не знайшли відгуку в тих, хто міг би позитивно розв'язати питання. Тому до початку 1990-х рр. ВНДІДАС монополює залишався головним науково-дослідним центром архівістики й документознавства.

На правах установи загальнодержавного підпорядкування ВНДІДАС широко практикував залучення регіонального інтелектуального потенціалу для вирішення нагальних, передусім практичних проблем, що займали перші рядки в планах науково-дослідної роботи інституту. Найбільшим науковим проектом 1960–1980-х рр., у якому довелося взяти участь українським архівістам, безперечно, була ЄДСД. Коли начальник Головархіву УРСР О. Г. Мітюков одержав лист від заступника начальника Головархіву СРСР О.С. Малітікова щодо студіювання УСОПД у рамках ЄДСД (10 грудня 1971 р.) із конкретним побажанням – Архівному управлінню взяти “на себе вивчення комплексу ОРД, що застосовується в республіці, обласних і районних ланках управління, на окремих підприємствах і в об'єднаннях, шляхів її уніфікації і пристосування в АСУ, розроблення проектів окремих стандартів і пропозицій стосовно побудови і складу уніфікованої системи” і вжити заходів стосовно “зміцнення апарату управління і архівних установ кваліфікованими спеціалістами в галузі документознавства, ... можливості творення спеціальних підрозділів з організації діловодства, творчих груп із науково-дослідницького розроблення питань уніфікації ОРД, залучаючи до розроблення цих питань зацікавлені наукові установи, міністерства і відомства республіки”, за зворотною адресою надійшла відповідь, яка містила пропозицію ствердно розв'язати питання відкриття в Україні подібної до ВНДІДАС науково-дослідної установи⁴. Так само раціонально вмотивованими виявились аргументи керівника архівної галузі України О. Г. Мітюкова, викладені в листі до директора ВНДІДАС Д.Д. Голованова, датованому 11 січня 1972 р., стосовно участі українських архівістів у розробленні УСОПД, де зазначалося, що подібні дослідження “в галузі діловодства й архівознавства було б правильніше вирішувати шляхом створення на Україні філіалу ВНДІДАС, необхідність у якому давно визріла”⁵. Коли ж через півроку, у червні 1972 р., знову надійшло повторне запрошення щодо участі Головархіву УРСР у проекті розроблення УСОПД – реакція виявилася незмінною з формулюванням конкретних умов ефективного розв'язання поставле-

них центром завдань: “участь архівістів у дослідницькій роботі з розроблення УСОРД можлива лише за умови створення на Україні філіалу ВНДІДАС”⁶. Та пропозиції-звернення не знайшли підтримки й опосередковано викликали зворотну реакцію, тож довелося керманичу української архівістики “вживати заходи щодо зміцнення апарату Управління спеціалістами в галузі документознавства” й проводити “переговори стосовно залучення до спільного розроблення теми зацікавлені наукові заклади, міністерства і відомства”⁷, вкотре обережно нагадуючи, що питання співпраці “було б правильніше вирішувати шляхом створення в Україні філіалу ВНДІДАС”⁸.

Надзвичайна наполегливість, констатування важливості й потреби заснування такої установи в Україні – визнання не лише доречності наслідування моделі центру організації науки в республіці, але й усвідомлення необхідності розв’язання назрілих проблем галузі. Упродовж 1970–1980-х рр. неодноразово поверталися до ідеї реалізації ініціативи Головархіву при Раді Міністрів УРСР, утім результати залишалися невтішними навіть після того, як у перспективному плані розвитку архівної справи в Україні на 1976–1990 рр. було передбачено “створення науково-дослідного підрозділу – філії ВНДІДАС”⁹.

Ситуація докорінно змінилася після здобуття Україною незалежності. ВНДІДАС втратив значення головної наукової інституції у сфері архівної справи та документознавства, переорієнтувавшись на організацію галузевих досліджень у межах Російської Федерації, а колишні республіки Союзу РСР, у т. ч. й Україна, залишилися без координаційного центру. Тому довгоочікуваною подією стала ухвала Кабінетом Міністрів України постанови № 311 від 16 травня 1994 року “Про створення в м. Києві Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства”. На виконання постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. № 3815-ХІІ “Про порядок введення в дію Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” Кабінет Міністрів України постановив: створити Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УДНДІАСД, із 2001 р. – УНДІАСД) Головархіву при Кабінеті Міністрів України¹⁰. Так у системі галузевих науково-дослідних установ України вперше з’явився довгоочікуваний інститут, орієнтований із-поміж іншого на розроблення *документознавчої проблематики*, історія становлення якого вже знайшла місце серед тематичних досліджень¹¹.

Ця подія активізувала діяльність Головархіву України, спрямовану на організацію УНДІАСД – затвердження статуту і структури інституту, вирішення питання його фінансування, матеріально-технічного оснащення, укомплектування кадрового складу, що потребувало значних зусиль, часу причетних та небайдужих до справи людей. Незважаючи на зволікання організаційного характеру, 1 листопада 1994 року

вважається офіційною датою започаткування УНДІАСД, а фактично – 2 січня 1995 р.¹² Згідно зі статутом, затвердженим ГАУ і зареєстрованим Залізничним (нині – Солом'янським) райвиконкомом м. Києва, його повна назва (до жовтня 2001 р.) – Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Для успішної діяльності УНДІАСД із різними функційними повноваженнями було засновано Вчену раду (1995) та дирекцію інституту (1995), які стали потужними важелями керування установою, організації наукової роботи. Тоді ж було схвалено й Статут установи та посадові інструкції відповідно до штатного розпису¹³.

Згідно з рішенням колегії та наказом начальника Головархіву України Б. В. Іваненка першим директором УНДІАСД став д. і. н., проф. В. П. Ляхоцький, який згуртував людей, відданих справі, справжніх ентузіастів і фахівців, котрі надзвичайно прислужилися становленню й розвитку інституту. На їх долю випала лівова частина проблем підготовчого періоду функціонування науково-дослідної установи. К. І. Климова, С. Г. Кулешов, І. Б. Матяш, А. Л. Маньковський, К. Т. Селіверстова, З. О. Сендик, Л. П. Одинока, Н. М. Христова, В. С. Шандра, А. К. Шурубуря та ін., які прийшли в інститут у перші роки його існування, взяли непомірні інтелектуальні зобов'язання на користь справи й рішуче розпочали їх виконувати. Треба погодитись із І. Б. Матяш, що перед інститутом було поставлено дещо “ейфорійні” завдання у сфері архівознавства, документознавства, археографії та інших СІД “в умовах нестачі кадрів зі спеціальною освітою та науковими ступенями, необхідних приміщень і відповідного обладнання, повноцінного фінансування, затвердженого штатного розпису з 40 осіб без інженерно-технічного персоналу”¹⁴. Та вже перші оперативні відгуки у фаховій періодиці щодо діяльності інституту містили схвальну оцінку¹⁵.

Акт заснування УНДІАСД задля життєствердження потребував розроблення чіткої, обґрунтованої концепції розвитку. Це не стало одномоментною подією, тим паче інваріантною. Пошуки найприйнятнішої форми організації діяльності інституту та визначення основних напрямів його функціонування відбувалися в межах адекватного втілення його призначення – розвиток фундаментальних і прикладних досліджень у галузі архівної справи та документознавства, запровадження наукових досягнень у практику роботи архівних установ України. Тісно пов'язаними, спільними для архівістів і документознавців завданнями проголошувалися: а) розроблення загальних теоретичних, методологічних засад національного архівного будівництва; б) визначення теоретичних і практичних підходів комплектування документальної бази Національного архівного фонду України (далі – НАФ) з урахуванням потреб незалежної держави та її громадян, новітніх суспільно-економічних відносин, зокрема розширення форм власності; в) забезпе-

чення схоронності документів НАФ, попередження негативного впливу природних, людських та інших факторів на стан збереження документів; г) раціональне, адекватне суспільним потребам використання інформаційних ресурсів НАФ, створення новітніх інформаційних систем пошуку, інтеграція у світовий банк архівних даних.

Студіювання вказаних вище тем передбачало з'ясування низки проблем архівістики та документознавства. Для документознавства цей перелік обмежувався наступними позиціями: а) розроблення теоретичних основ документознавства, вивчення особливостей документоутворення та формування систем документації; б) напрацювання методів удосконалення документаційних систем і технології роботи з документами в органах державного управління, установах, організаціях і на підприємствах різних форм власності; в) підготовка міжгалузевих нормативно-методичних документів із питань документаційного забезпечення управління; г) розроблення методів формування документальних масивів і використання їх як джерела інформації; д) дослідження історії документознавства та документаційного забезпечення управління. Відтак основними напрямками розвитку документознавства в УНДІАСД проголошувалися *історія, теорія документа, документознавства, науково-технологічне розв'язання проблем діловодства, документаційного забезпечення управління*. Крім архівознавства і документознавства, як зазначалося вище, передбачалося провадження серйозних розробок у галузі СІД, зокрема археографії, джерелознавства.

Початкові пошуки змісту концепції розвитку УНДІАСД зростили декілька її варіантів. Цей процес, на нашу думку, також тісно пов'язаний із протиріччям бажань і можливостей. Ледь “стримувані” розумом бажання детермінували феєрію цікавих проектів науково-дослідницького, видавничого, освітнього, педагогічного характеру, для успішної реалізації яких велике значення мала правильна організація спільних зусиль. Загальна підпорядкованість дій колективу єдиній меті повинна конкретизуватися не тільки часом вирішення її часткових трендів, але й чітко визначеним колом виконавців, належним чином організованих.

Підпорядковуючи структуру інституту перспективним напрямкам його діяльності, розробники концепції запропонували чотири відділи (прогнозування нових форм економіки в архівах; теоретичних проблем архівознавства; документознавства; розробки і впровадження сучасних технологій пошуку і збереження інформації) і таку ж кількість секторів (наукового забезпечення схоронності й обліку документів; проблем формування НАФ; системи забезпечення науково-довідкового апарату до документів НАФ; теоретико-методичних основ використання документів). Згодом структура УНДІАСД була суттєво переглянута на концепційному рівні, що призвело до серйозної “реструктуризації” на проектувальному рівні, у результаті чого відділи одержали більш конкретизовані назви.

Тож незабаром в остаточному, третьому варіанті концепції розвитку УНДІАСД, що з'явився 1995 р., передбачалося існування таких відділів: архівознавства (сектори теорії й історії архівознавства; забезпечення збереження документів; формування НАФ; науково-довідкового апарату документів НАФ; економіки архівної справи); документознавства; автоматизованих архівних технологій; науково-інформаційного відділу. Таку структуру інституту визнали найоптимальнішою і схвалили, як і документ, де вперше її зафіксували. Зауважимо, що з незначними змінами ця структура зберігалася до січня 2002 р. Тоді було серйозно переглянуто зміст діяльності інституту й ухвалено чіткіше орієнтування на задоволення прикладних потреб архівної галузі, модернізацію науково-дослідної проблематики залежно від новітніх тенденцій розвитку науки, українського суспільства, світового товариства. Після внутрішньої реорганізації інституту нинішня структура УНДІАСД репрезентована такими відділами: відділ архівознавства (завідувач – к. і. н. Л. Ф. Приходько) із сектором довідкового апарату та обліку документів (завідувач – к. і. н. С. Л. Зворський); відділ фізико-хімічних та біологічних досліджень (завідувач – к. біол. н. О. П. Володіна); науково-інформаційний відділ (завідувач – к. і. н. А. А. Майстренко) із сектором науково-технічної інформації (завідувач – Р. В. Романовський); відділ документознавства (завідувач – д. і. н., проф. С. Г. Кулешов).

Отже, від початку в структурі УНДІАСД передбачалося існування відділу документознавства. Головне призначення відділу полягає в розробленні теоретичних і практичних проблем документознавства. Згідно зі штатним розписом 1995 р. у відділі мали бути посади завідувача, старших і провідних наукових співробітників, кількість яких могла змінюватися, але упродовж усього часу діяльності установи не перевищувала 5 осіб. Його першим і незмінним керівником став С. Г. Кулешов. До компетенції завідувача відділом входить ефективна організація роботи структурної одиниці інституту, розроблення тематичних завдань, зосереджених на підготовці нормативних і методичних документів, що регулюють діловодство в органах державної влади, місцевого самоврядування, установах.

Коментуючи блок першочергових завдань відділу, що містить остаточна версія концепції розвитку інституту 1995 р., укажемо на слідування пріоритетам ще Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи, зокрема документаційному забезпеченню управління. Це пояснюється і тим, що протягом не одного десятиліття Головархів при Раді Міністрів УРСР виступав співрозробником більшості документознавчих тем, проваджених ВНДІАС. Оскільки УНДІАСД перебував у підпорядкуванні Головархіву при Кабінеті Міністрів України (правонаступник Головархіву при Раді Міністрів УРСР, нині – Державний комітет архівів України) і мав ви-

конувати замовлення установи вищого адміністративного рівня, то не дивно, що більшість із них зорієнтовані на продовження розпочатих союзних проектів, які були посилені практичними потребами удосконалення управлінських процесів, необхідністю нормативно-правового та науково-методичного забезпечення функціонування архівної системи. Отже, передбачалося, що “УДНДІАСД розроблятиме державні стандарти на документацію, готуватиме інструкції, рекомендації, положення, альбоми уніфікованих форм документів, номенклатури справ та інших нормативно-методичних документів для державних установ (у т. ч. архівних), організацій, підприємств”¹⁶. І хоча перший рік науково-дослідної роботи інституту містив проблеми переважно архівознавчої тематики, утім наявність серед них таких тем, як-от: а) розроблення альбому стандартних форм документів для архівних установ; б) підготовка державних стандартів із діловодства й архівної справи, а також в) укладення термінологічного словника “Архівна справа та документознавство” (проміжна назва відомого термінологічного словника “*Архівістика*”) – підтверджують твердість намірів тих, кому належало започаткувати нову сторінку в історії вітчизняної науки, пов’язану зі становленням документознавства.

Утверджуючись, УНДІАСД активно налагоджує міцні контакти, розвиває плідну співпрацю зі спорідненими інституціями. Тісні стосунки склалися з колегами ВНДІДАС (рік підписання угоди про співпрацю – 1995); Білоруським науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи (1999) (далі – БілНДІДАС); академічними Інститутом історії України (1996) та Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (1996); підрозділами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (1996) – інститутами архівознавства, рукопису, біографічних досліджень; вищими навчальними закладами, зокрема КНУ ім. Тараса Шевченка (1998), Київським національним університетом культури і мистецтв (далі – КНУКіМ) (1998), низкою галузевих установ, наприклад, Українським науково-дослідним інститутом целюлозно-паперової промисловості (1996) та іншими.

Консультації, стажування, обмін науковою літературою, фаховими періодичними виданнями, рецензування виконаних науково-дослідних робіт, участь в атестації наукових кадрів, освітніх програмах вищої школи, спільні видавничі проекти й інші форми співпраці превалювали в діяльності співробітників УНДІАСД, демонструючи відкритість і готовність вести діалог із метою досягнення оптимального результату на шляху реалізації модерного інституційного проекту й потребування підтримки колег на етапі його становлення. Примітно, що пріоритетними партнерами стали ВНДІДАС і БілНДІДАС, з якими відразу встановилися тісні ділові контакти, які з консультаційних зустрічей “виросли”

до спільних конференцій, а з окремих неопублікованих рецензій – до багатьох цікавих, колективних видавничих задумів.

Таким чином, активна “зовнішня політика” сприяла створенню позитивного іміджу інституту як серйозної наукової установи, що мала тверді наміри відбутися. У подальшому, особливо після зміни керівництва УНДІАСД у 2001 р., коли директором інституту стала д. і. н., проф. І. Б. Матяш, кількість договорів про співробітництво відчутно зросла за рахунок орієнтування передусім на вищі навчальні заклади, які займаються галузевою підготовкою студентів, зокрема ХНУ ім. В. Н. Каразіна (2002), ЛНУ ім. І. Я. Франка (2003), Східноукраїнським національним університетом ім. В. І. Даля (2003), Херсонським державним університетом (2003), Чернігівським державним педагогічним університетом ім. Т. Г. Шевченка (2004) та ін. Суттєвою ознакою розширення кола партнерів інституту у 2000-х рр. є активне залучення до співпраці колег далекого зарубіжжя, перш за все Західної, Центральної Європи, США, Канади та ін. За кількісним зростанням ознак співробітництва відбулися серйозні зрушення якісного характеру, засвідчені впродовж 2000-х рр. новітніми фундаментальними науково-дослідними проектами, низкою міжнародних конференцій, потужною видавничою діяльністю. Проте невід’ємним сегментом змісту документів, що констатують умови та завдання співпраці, була документознавча проблематика. Це єднало фахівців різних наукових установ, вищих навчальних закладів довкола розроблення актуальних питань документознавства, сприяючи успішному становленню науки в Україні.

Перші роки існування УНДІАСД виявилися плідними, і вже за 1994–1999 рр. у творчому доробку працівників інституту з’явилося понад 40 наукових видань¹⁷, а в активі потужної підтримки наукової комунікації – 5 міжнародних і всеукраїнських конференцій (“Актуальні проблеми розвитку архівної справи” (1995), “Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи” (1996), “Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання” (1997), “Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921)” (1997), “Національна архівна спадщина: проблеми збереження” (1999), 9 термінологічних семінарів, присвячених написанню тлумачного словника “Архівістика” (1998), 4 періодичні й продовжувані видання – “Студії з архівної справи та документознавства” (1996), “Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи” (1997), “Пам’ятки” (1998), “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” (1999), 2 серійні видання – “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (1998), “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела” (1998)¹⁸.

Говорячи про вказаний проміжок часу в історії УНДІАСД, відзначимо також розроблення і початок втілення в життя багатьох масш-

табних, практично значущих проєктів, як-от: “Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ” (1998, керівник – І. Б. Матяш), “Концепція системної комп’ютеризації архівної справи” (1998, керівник – Л. А. Дубровіна), “Національна програма збереження бібліотечних і архівних фондів” (1999, співрозробники – К. Т. Селіверстова, А. К. Шурубуря)¹⁹. Та найбільшим досягненням інституту стало якісне поліпшення кадрового складу, підвищення його наукового цензу, а добірна, селективна політика керівництва УНДІАСД сприяла згуртуванню однодумців, керованих спільним прагненням – “відновити давню славу вітчизняного архівознавства ... створити вітчизняну школу документознавства світового рівня”²⁰. Значно поліпшилася творча атмосфера після 2001 р., що сприяло росту інститутських кадрів: у період із 2001 р. по 2008 р. І. Б. Матяш і В. С. Шандра здобули науковий ступінь доктора історичних наук, а І. М. Мага, Н. П. Павловська, О. М. Загорецька, Л. Ф. Приходько, Н. П. Московченко, І. Є. Антоненко, Г. К. Волкотруб – кандидата історичних наук, що в 2–2,5 рази перевищило кількісні показники за 1995–2000 рр.²¹ Підвищення наукової і ділової кваліфікації співробітників УНДІАСД стало постійною турботою дирекції інституту.

Більшість тематичної наукової продукції²² інституту, у т. ч. і відділу документознавства – це не публікації у фаховій періодиці, а науково-методичні та нормативно-правові студії, присвячені розв’язанню технологічних проблем галузі. Оскільки саме в конкретних результатах праці виразняється справжній зміст діяльності інституту і його структурних підрозділів, зупинимось докладніше на основних досягненнях колективу. Слід зазначити, що, аналізуючи тематику досліджень, проведених науковцями ВНДІАС у 1990–2000-х рр.²³, легко прочитується їх подібність. Це пояснюється спільністю проблем, зумовлених тривалим часом існування в єдиній загальнодержавній, союзній архівній системі.

Перші серйозні науково-методичні й нормативно-правові розробки УНДІАСД датуються 1997 р. і присвячені унормуванню праці архівних установ і методичній основі раціонального ведення діловодства, визначення єдиних термінів зберігання однотипних справ, упорядкування обліку та формування документів у справах на рівні установи. Це – “*Методичні рекомендації з розробки та застосування примірних та типових номенклатур справ*”²⁴ (упорядники – Г. В. Портнов, В. П. Ляхоцький), “*Методичні рекомендації щодо складання відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням термінів їхнього зберігання*”²⁵ (упорядники – Г. В. Портнов, В. П. Ляхоцький) та “*Типові норми часу і виробітку на основні види робіт з управлінською документацією та документами особового походження на паперових носіях, що виконуються державними архівними установами*”²⁶ (далі – “*Типові норми часу і виробітку на основні види робіт з управлінською документацією*”).

та документами особового походження на паперових носіях”) (керівник – Г. В. Портнов, упорядники – В. П. Ляхоцький, Г. П. Рижкова, А. Є. Філіпович). Їх поява стала виявом реалізації прийнятого в грудні 1993 р. Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи України”, а також окремих підзаконних актів – “Типового положення про експертну комісію державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації” (1996), “Положення про Головархів України” (1995) і “Положення про принципи та критерії визначення цінності документів, порядок створення та діяльності експертних комісій із питань віднесення документів до Національного архівного фонду” (1995).

Серед чинників появи “Методичних рекомендацій щодо складання відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням термінів їхнього зберігання” слід назвати, у першу чергу, старання Головархіву України, спрямовані на створення системи вітчизняних переліків, оскільки типові переліки (“Перелік типових документів, що створюються в діяльності держкомітетів, міністерств, відомств, інших установ, організацій, підприємств, із зазначенням строків зберігання” (1989 р.), “Перелік документальних матеріалів, що підлягають прийманню до державних архівів СРСР” (1973 р.) та відомчі переліки, розроблені в 1960–1980-х рр., на кінець 1990-х рр. застаріли і не відображали сучасних процесів документоутворення. Перший вітчизняний “Перелік типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів” (далі – “Перелік”) було затверджено наказом Головархіву України від 31 березня 1997 р.²⁷ Через зволікання, пов’язані з набуттям його легітимності для установ недержавної форми власності, лише в 1998 р.²⁸ “Перелік” було зареєстровано як нормативно-правовий акт у Міністерстві юстиції України. Посібник містить перелік видів документів, що утворюються під час документування однотипних управлінських функцій, виконуваних органами державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями в процесі своєї діяльності, а також документації, що утворюється в результаті виробничої і науково-технічної діяльності установ.

Після набуття чинності вітчизняного “Переліку” постала проблема розроблення відомчих (галузевих) переліків документів зі строками зберігання. З метою активізації цієї роботи та її методичного забезпечення УНДІАСД підготував “Методичні рекомендації щодо складання відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням строків їх зберігання” (упорядники – Г. В. Портнов, В. П. Ляхоцький, 1997), де було узагальнено досвід радянського архівознавства з розроблення відомчих переліків, запропоновано апробовану методику їх впровадження. Було

визначено такі етапи їх розроблення: побудова структури переліку; укладання його статей; їх систематизація за розділами, підрозділами та в них самих; визначення строків зберігання документів; підготовка вказівок щодо застосування переліку; оформлення довідкового апарату; редагування та рецензування переліку. Відповідно до цієї методики відомчі (галузеві) переліки мають включати “функційні” розділи, універсальні й ідентичні для всіх установ, а також розділи та підрозділи, що відображають галузеві функції, тобто основні напрями діяльності, характерні тільки для установ певної галузі чи сфери функціонування²⁹. Ефективність запропонованої УНДІАСД методики підтвердили розробники більше десяти відомчих переліків, підготовлених в Україні упродовж останнього десятиліття³⁰. Виняткове значення має підготовлений у 2007 р. колективом УНДІАСД спільно з Держкомархівом України та Центральним державним науково-технічним архівом України “*Перелік науково-технічних документів постійного строку зберігання*” (керівник – С. В. Сельченкова), що впорядковує питання збереження різних видів науково-технічних документів, які утворюються в процесі діяльності юридичних осіб усіх форм власності³¹.

Коментуючи “*Методичні рекомендації з розробки та застосування примірних та типових номенклатур справ*” (далі – “*Методичні рекомендації*”) відзначимо, що їх структура відповідає жанровому спрямуванню й містить опис організації й методики процедур розроблення і застосування зазначених номенклатур справ. Текстову частину “*Методичних рекомендацій*” органічно ілюструють додатки – приклади оформлювання номенклатури справ документів. За змістом документ близький до загальносоюзних, але відчутно модернізовано класифікаційні схеми номенклатури справ, що продиктовано новітніми умовами життя суспільства, необхідністю ширшого врахування специфіки організації державного апарату України. Пізніше, на початку 2000-х рр., застосування цих методичних рекомендацій послужило основою для появи посібників щодо складання індивідуальної номенклатури справ конкретного апарату адміністрації, райдержадміністрації – “*Примірна номенклатура справ апарату обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій*” (упорядники – О. М. Загорецька, Л. В. Кузнєцова, 2003) та “*Примірна номенклатура справ апарату районної державної адміністрації області*” (упорядник – О. М. Загорецька, 2004) (далі – примірні номенклатури справ)³², які стали серйозним підґрунтям упорядкування ділових, архівних процесів на рівні установи, черговою успішною реалізацією планової роботи інституту. Ці методичні посібники було підготовлено УНДІАСД за дорученням Держкомархіву України відповідно до затвердженої Головою комітету 24 квітня 2000 р. програми дій, націлених на вдосконалення організації діловодства в органах державної влади, місцевого самоврядування,

інших державних і комунальних установах України. Примірні номенклатури справ містять методичні вказівки щодо їх застосування під час складання індивідуальних номенклатур справ у апаратах відповідних державних адміністрацій. Реальні пропозиції, сформульовані в методичних рекомендаціях, стосуються комплексу заходів, спрямованих на забезпечення уніфікації нормативних вимог до організації діловодства.

На виконання постанови Кабміну України від 20 березня 1995 р. № 197 *“Про заходи поліпшення нормування праці в народному господарстві”* фахівці УНДІАСД підготували *“Типові норми часу і виробітку на основні види робіт з управлінською документацією та документами особового походження на паперових носіях”* (упорядники – В. П. Ляхоцький, Г. П. Рижкова, А. Є. Філіпович, 1997)³³. Враховуючи рекомендації Українського державного науково-дослідного інституту праці³⁴ (м. Краматорськ), а також основні положення методичних розробок радянських часів³⁵, укладачі збірки нормативів запропонували обов’язкові для виконання норми часу й обсяги робіт, попередньо ретельно проаналізувавши середньостатистичні показники якості організації, рівня механізації праці науково-керівного та допоміжного персоналу, психофізіологічні та санітарно-гігієнічні умови виконання персоналом державних архівних установ посадових обов’язків.

Структурно збірка складається з 10 таблиць: *“Адміністративно-управлінська діяльність”*, *“Забезпечення схоронності документів”*, *“Державний облік документів”*, *“Створення та вдосконалення довідкового апарату до документів”*, *“Формування Національного архівного фонду. Експертиза цінності документів”*, *“Організаційно-методичне керівництво і контроль за роботою архівів (архівних підрозділів) державних органів, об’єднань громадян, підприємств, установ, організацій всіх форм власності”*, *“Науково-інформаційна та публікаторська робота державних архівних установ”*, *“Довідково-інформаційне забезпечення діяльності державних архівних установ”*, *“Науково-дослідна та методична діяльність в галузі архівознавства, документознавства та СІД”*, *“Технічне оформлення робіт”*. Згідно з обраним об’єктом нормування таблиці містять назву, види роботи, одиниці її виміру, норми часу у робочих днях і норми виробітку на один робочий день. Так, наприклад, для підготовки наукового звіту, статті чи повідомлення за результатами студіювання науково-дослідної теми з документознавства, що передбачає підготовку бібліографії, вивчення літератури, джерельної бази, складання плану, виявлення, відбір та аналіз матеріалів, написання тексту й доопрацювання його після рецензування³⁶ обсягом в один друкований аркуш³⁷ передбачається 33 робочих дні³⁸. Окремі недоліки, а саме – термінологічні неточності, нечіткість визначення кола користувачів, порушення принципів добору позицій та ін., не впливають на загальне позитивне враження від документа. Унормування часу і ви-

робітку на основні види робіт з управлінською документацією стало важливим кроком на шляху до творення основних правил роботи державних архівів, загалом установ архівної системи, у т. ч. й УНДІАСД.

Із часом, вивчаючи технологічні процеси в архівах Верховної Ради України, міністерств, державних комітетів, окремих відомств, УНДІАСД розробив ще один варіант цієї нормативної збірки – *“Примірні норми часу (виробітку) на основні види робіт в архівних підрозділах органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій”* (керівник – С. Г. Кулешов, О. М. Загорецька, Л. В. Кузнецова, А. Л. Маньковський, 2001)³⁹. Посібник призначений для раціоналізації роботи архівних підрозділів державних органів, органів місцевого самоврядування, об’єднань громадян, підприємств, установ і організацій різних форм власності майна. Повне наслідування методики укладання призвело до комплексного віддзеркалення всіх технологічних процесів, що виникають на кожному з етапів роботи архівних підрозділів, супроводжувані нормами часу і виробітку. Особливістю його змісту є відшліфоване вживання термінології, що пояснюється розвитком архівного термінознавства та врахуванням попередніх термінологічних неточностей.

Дбаючи про забезпечення організації діловодства в архівних установах, відділ документознавства УНДІАСД фактично став основним розробником ще декількох тематичних методичних посібників, а саме: альбомів стандартних форм документів, планово-звітної документації з роз’ясненнями їх укладання, вірцевої інструкції з діловодства⁴⁰. Їх поява передувала масштабнішому нормативно-методичному документу, що кодифікував порядок діяльності державних архівів України з основних напрямів їх роботи, – *“Основним правилам роботи державних архівів України”* (загальна редакція – Л. О. Драгомірова (Скрицька), К. Є. Новохатський)⁴¹ (далі – *“Основні правила”*). Робота над *“Основними правилами”* тривала 12 років. До їх розроблення долучилися провідні фахівці галузі, у т. ч. і представники інституту. Великий авторський колектив не просто удосконалив *“Основные правила работы государственных архивов СССР”* (*“Основні правила роботи державних архівів СРСР”*) (1984), але й кардинально переглянув вихідні позиції їх творення, підпорядкувавши *“триєдиній суті і статусу”* державного архіву як *сховища документальних культурних цінностей, специфічної інформаційної системи, органу державного управління НАФ і всією сферою архівної справи та діловодства*⁴². Розроблені інститутом методичні посібники з організації діловодства в архівних установах в *“Основних правилах”* були представлені лише у вигляді блоку принципових положень цих актів. Важко перебільшити значення для розбудови архівної справи та діловодства в Україні документа, котрий зафіксував модерний комплексний підхід до розгляду питань діяльності архівів, з’ясував

їх місію, призначення, розкрив зв'язки між різними діловодними й архівними процесами. Участь у його розробленні стала черговою відповідальною акцією УНДІАСД, що засвідчила високий рівень професіоналізму його співробітників, вміння всебічно аналізувати практичний досвід із метою теоретичних узагальнень, зокрема у галузі архівознавства й управлінського документознавства.

Серед пріоритетних дослідницьких напрямів, що викристалізувалися в перші роки діяльності інституту, помічаємо бажання забезпечити методично розповсюдження “електронного” діловодства, автоматизованих ІПС. З метою з'ясування реального поширення практики застосування новітніх технологій ведення діловодства в установах сфери управління УНДІАСД спільно з ЦДАВО України в 1998 р. зніціював проведення відомого анкетування. Відповіді надійшли від 35 установ, зокрема від 17 міністерств і 18 державних комітетів⁴³. Було з'ясовано такі питання: освіта (у т. ч. і спеціалізація), стаж роботи керівників служб діловодства центральних органів виконавчої влади, їх оцінка сучасного стану діловодства у відповідних установах, зарубіжний досвід КДП, а також пропозиції щодо основних напрямів удосконалення організації роботи з документами шляхом використання систем комп'ютерного діловодства⁴⁴.

Значний інтерес представляє інформація про обсяги використання в 1998 р. систем комп'ютерного діловодства в центральних органах виконавчої влади, розкрита в дисертаційному дослідженні О. М. Загорецької⁴⁵. Відповідаючи на питання про умови поширення комп'ютерного діловодства, опитувані запропонували: а) розробити нормативні і методичні документи з організації функціонування системи в цілому, оптимальної моделі системи відповідно до конкретних умов її застосування, конкретно щодо програмного та технічного забезпечення; б) укласти підручник або довідник для роботи з документами на електронному носії, користування електронним цифровим підписом⁴⁶. Отже, проблема впровадження комп'ютерного діловодства обговорювалася на державному рівні, а УНДІАСД виступив активним учасником її практичного розв'язання.

Помітними здобутками в цьому контексті стали розробки С. Г. Кулешова⁴⁷ й А. Л. Маньковського⁴⁸. Досліджуючи організаційні засади функціонування документаційних ІПС, їх реалізації і напрямів удосконалення, С. Г. Кулешов узагальнив практику застосування ІПС ручного й автоматизованого режимів у сфері управління. Висвітлення практичних аспектів побутування ІПС органічно межує з теоретичними заувагами стосовно їх типології, класифікації, особливостей технічного провадження передових технологій в інформаційному забезпеченні управління, кодування документної інформації.

Наразі дещо застарілими за змістом виглядають методичні рекомендації А. Л. Маньковського, які на початковому рівні знайомлять

із загальною характеристикою програмно-методичного забезпечення комп'ютерного діловодства в установах на стадії його організації, перспективами розвитку. На тлі розгортання інформаційних технологій, безперечно, вчорашнім днем виглядають пропозиції вибору технічного оснащення для реалізації "електронного" діловодства в установі. Проте спочатку вони справили потужний позитивний вплив на пропагування новітніх технічних засобів організації роботи з документами, а окремі положення стосовно особливостей відображення документів в електронній формі, основних функцій і принципів побудови систем комп'ютерного діловодства, зберігання документів в умовах керування електронними базами даних, концепцій функціонування АСУ, загальних принципів побудови систем комп'ютерного діловодства на рівні установи, моделі захищеного документообігу та багато інших не втратили актуальності й донині.

Згодом УНДІАСД візьме участь у розробці перших законів України, що фіксують окремі норми і вимоги щодо організації електронного документообігу в установах, використання ними електронного цифрового підпису, зокрема Закону України "Про електронні документи та електронний документообіг" і Закону України "Про електронний цифровий підпис", що набули чинності з 1 січня 2004 р.⁴⁹, і це стане чи не найпомітнішим досягненням колективу на царині комп'ютерного діловодства в Україні. Можна спрогнозувати, що створення Центрального державного електронного архіву України (2007), викличе нові галузеві науково-практичні замовлення, які доведеться розробляти провідній науковій інституції у галузі документознавства.

Завжди актуальні термінологічні аспекти будь-якої науки в 1990–2000-х рр. цілком умотивовано потрапляють до переліку досліджень УНДІАСД. Найвагомим здобутком УНДІАСД у цьому контексті став ДСТУ 2732:2004 "Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять"⁵⁰ (керівник – С. Г. Кулешов, розробники – О. М. Загорецька, Л. О. Драгомірова, Л. В. Кузнецова, А. Л. Маньковський, Н. М. Христова, А. К. Шурубур). Він увійшов у сферу застосування після десятирічної чинності ДСТУ 2732–94 "Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення"⁵¹, який виявився недосконалим за змістом і внутрішньою структурою будови словника. Джерельну базу ДСТУ 2732:2004 склали зарубіжні та вітчизняні нормативні, нормативно-правові акти останнього десятиліття, сфера застосування яких або збігається, або є близькою. Це – ДСТУ 3843–99 "ДУСД. Основні положення", ДСТУ 3844–99 "ДУСД. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови", ГОСТ Р 51141–98 "Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения" ("Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення"), ГОСТ Р 7.69–95 "СИБИД. Аудиовизуальные документы. Основные термины и определения" ("СІБВД. Аудіовізуальні документи.

Основні терміни та визначення”), ГОСТ 7.48–2002 “СИБИД. Консервация документов. Основные термины и определения” (“СІБВД. Консервация документів. Основні терміни й визначення”), “Dictionary of archival terminology: ICA Handbook series” (“Словник архівної термінології: ICA Серія підручників”), ISO 15489–1 / 2:2001 “Information and documentation. Records management” (“Інформація та документація. Керування документаційними процесами”), ISO 5127:2001 “Information and documentation: Vocabulary” (“Інформація та документація: словник”) та інші документи, що сприяло визначенню оптимального складу галузевої термінології, граматичному й семантичному уточненню її одиниць. Відчутний вплив на розвиток термінології документознавства справили термінологічні стандарти під загальною назвою “Інформація та документація” (1994), розроблені Інститутом прикладної інформатики за дорученням Держстандарту України⁵².

До термінологічних лексикографічних продуктів, що в останньому десятилітті ХХ ст. творилися колективом УНДІАСД, належить відомий у колах фахівців словник “Архівістика” (1998)⁵³. Його появі передувала тривала копітка праця всіх зацікавлених. Серед них зустрічаємо імена відомих науковців: К. Є. Новохатський (головний редактор), О. М. Гальченко, Л. З. Гісцова, Н. І. Гончарова, В. В. Жайворонко, С. Я. Єрмоленко, Я. С. Калакура, С. Г. Кулешов, Р. Я. Пиріг, Н. М. Слончак, І. Б. Усенко, В. С. Шандра та ін. Цій меті прислужилися семінари, Влаштовані УНДІАСД упродовж 1995–1998 рр.⁵⁴ Активне обговорення різних аспектів творення видання, починаючи від назви, жанру, форми і змісту основної частини і закінчуючи перспективою появи словників “сучасної діловодної і документознавчої термінології, історичної архівної і діловодної термінології, що побутувала на теренах України, двомовних чи багатомовних архівних словників ...”⁵⁵, було продуктивним і незабаром лексикографічний продукт вийшов у світ. Продовженням словника “Архівістика” в термінологічній частині став ще один цікавий науково-видавничий проект УНДІАСД – “УАЕ”, три робочі зошити якої побачили світ у 2006–2007 рр.⁵⁶ Основу енциклопедичних статей блоку “Документознавство та діловодство” склали терміни ДСТУ 2732:2004.

Особливу ланку в діяльності УНДІАСД становить уніфікація та стандартизація управлінської документації. Потужно розвиваються документознавчі дослідження зі створення УСД. Часткове розв’язання проблем уніфікації систем документації, вимог до оформлювання документів⁵⁷ посилило усвідомлення дослідниками необхідності заміни загальносоюзного ГОСТ 6.38–90 “УСД. Система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов” (“УСД. Система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів”)⁵⁸, оскільки змінилися підходи до створен-

ня ОРД, назв і складу їх реквізитів, оформлення бланків установ тощо⁵⁹. 2001 р. головний виконавець замовлення Держкомархіву України, УНДІАСД, передав до Держспоживстандарту України проект ДСТУ 4163–2003 “ДУСД. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів” (С. Г. Кулешов – керівник, Н. І. Гончарова, О. М. Загорецька, Л. В. Кузнєцова, С. Ф. Лозова, А. Л. Маньковський, Т. О. Ситник), де нормативний документ пройшов апробацію і відповідно до наказу цього комітету набув чинності з 01 вересня 2003 р.⁶⁰

ДСТУ 4163–2003 поширюється на ОРД – постанови, розпорядження, накази, положення, рішення, протоколи, акти, листи тощо, створювані в результаті діяльності органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій всіх форм власності. Ним встановлено: 1) склад реквізитів документів і вимоги до їх змісту і розташування; 2) вимоги до бланків та оформлювання документів, що виготовляються за допомогою друкувальних засобів⁶¹. Зазначимо, що склад реквізитів ОРД не зазнав суттєвих змін. До новацій стандарту належить лише встановлення реквізиту “запис про державну реєстрацію”. Щоправда, змінилися назви деяких реквізитів, а також було встановлено нові оптимальні береги бланків документів, унормовано вимоги до них.

Майже водночас із набуттям чинності стандарту було видано “Методичні рекомендації щодо застосування ДСТУ 4163–2003 “Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів” (далі – “Методичні рекомендації”) (С. Г. Кулешов – керівник, Л. В. Кузнєцова, О. М. Загорецька, С. Ф. Лозова, Т. О. Ситник) (2004)⁶². Слід зазначити, що “Методичні рекомендації” роз’яснюють порядок впровадження ДСТУ 4163–2003 та конкретизують його основні положення щодо: а) оформлення реквізитів документів і варіантів їх розташування; б) застосування ділового стилю мовлення під час складання текстів документів, основних вимог до їх уніфікації; в) основних засад проектування бланків документів; г) створювання документів за допомогою друкувальних засобів; д) правил обліку, зберігання та використання бланків і печаток; е) оформлення документів, які передаються засобами електронного зв’язку та електронною поштою.

Логічним продовженням “Методичних рекомендацій” став “Збірник уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів”⁶³ (далі – “Збірник”) (С. Г. Кулешов – керівник, О. М. Загорецька, Л. В. Кузнєцова), що представляє форми 21 виду документів (акт, витяг із наказу, витяг із протоколу, довідка, доповідна записка, заява, інструкція, наказ з основної діяльності організації, наказ (спільний) з основної діяльності двох організацій, подання, посадова інструкція, пояснювальна записка

та ін.), їх номіналів та порад щодо складання й оформлювання. “Збірник” призначений для складання конкретних і типових УФД, а також для розроблення примірних, типових та індивідуальних інструкцій із діловодства й альбомів (збірників) форм ОРД організацій певних галузей і сфер діяльності. Якщо взяти до уваги сучасні труднощі впровадження ДСТУ 4163–2003 і стан діловодства в країні, то роз’яснювальні норми, відтворені в “*Методичних рекомендаціях*” і “*Збірнику*”, мають неабияку практичну цінність. Проте найвищим рівнем уніфікації загальних процесів у діловодстві має стати закон України “Про діловодство”, у підготовці проекту якого так само взяли участь співробітники відділу документознавства УНДІАСД – С. Г. Кулешов і О. М. Загорецька. Дослідження щодо поглиблення і конкретизації ДСТУ 4163–2003 тривають. Відтак у планах УНДІАСД продовжує значитись підготовка методичних, інструктивних матеріалів і рекомендацій, спрямованих на організацію й удосконалення діловодства, документаційного забезпечення управління.

Наприкінці 1990-х рр. в українському документознавстві звернулися до КДП, що згодом актуалізувало необхідність адаптації ISO 15489–2001 “*Інформація та документація. Керування документаційними процесами*” до національних умов документаційного забезпечення управління, діловодства, архівної справи. Результатом тривалої праці стало набуття чинності 1 квітня 2007 р. Національного стандарту України ДСТУ 4423:2005 “*Інформація та документація. Керування документаційними процесами*” (у 2-х ч.)⁶⁴ (С. Г. Кулешов – керівник, І. Є. Антоненко, О. М. Загорецька). Як зазначено в передмові, стандарт став перекладом ISO 15489–2001 з окремими технічними, редакційними змінами і гармонізований згідно з правовими та іншими нормативними вимогами до організації діловодства й архівної справи в Україні⁶⁵.

Неодноразово відділ документознавства УНДІАСД брав активну участь у розробленні дослідницьких проблем архівознавчого спрямування, інших галузей науки, суміжних із документознавством, підтверджуючи кожного разу статус потужного науково-дослідницького центру⁶⁶. Кількість успішно здійснених інститутом проектів підтверджує те, що УНДІАСД зумів зайняти як наукова установа провідне місце у сфері архівознавства та документознавства. Значення більшості розробок яскраво демонструє здебільшого загальнодержавна масштабність їх утілення.

Оцінюючи тематику документознавчого доробку інституту, визнаємо, що перший період його існування (до 2000 р.) відзначений переважанням досліджень прикладного характеру. Плани науково-дослідної роботи УНДІАСД рясніли проектами нормативного і науково-методичного змісту. Ця особливість колективної творчості має об’єктивну причину – народження інституту в лоні Головархіву при Кабінеті Міністрів

України зумовило виконання передусім замовлень архівної галузі, яка на той час гостро потребувала негайного нормативно-методичного забезпечення функціонування. Із 2000 р. тематика досліджень УНДІАСД значно урізноманітнилася, що виявилось в появі ґрунтовних теоретичних досліджень, виконаних провідними науковцями інституту, зокрема С. Г. Кулешовим, І. Б. Матяш, В. С. Шандрою⁶⁷.

Значні старання співробітників відділу документознавства відзначає І. Б. Матяш стосовно історії, теорії документознавства, діловодства, документаційного забезпечення управління⁶⁸. Помітним явищем стала поява фундаментальної монографії С. Г. Кулешова з історії та теоретичних засад документознавства, що побачила світ у 2000 р. – *“Документознавство: історія. Теоретичні основи”*⁶⁹. Їй передувала серйозна підготовча робота, неодноразове обговорення концепції дослідження на засіданнях Вченої ради інституту, а окрім того, і зовнішнє рецензування, проведене спеціалістами ВНДІАС (М. В. Ларін, А. М. Сокова). Оптимально збалансувавши систему власних поглядів зі слухними пропозиціями й зауваженнями колег, С. Г. Кулешов узагальнив багаторічні документознавчі студії, апелюючи до новітніх розробок з археографії, архівознавства, кодикології, бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства. Враховуючи майже цілковиту відсутність подібних праць, монографія дослідника здобула пріоритет над іншими студіями колег, що демонструє визнання її непересічного значення. Більшість наукових публікацій С. Г. Кулешова актуалізувала нагальні науково-технологічні та теоретичні документознавчі теми сьогодення⁷⁰.

Циклом яскравих досліджень із теорії діловодства, методики організації досліджень уже увійшла в історію українського документознавства к. і. н., провідний науковий співробітник відділу документознавства УНДІАСД О. М. Загорецька⁷¹. Їй належить участь у більшості методичних розробок інституту, близько 200 праць практичного значення, присвячених документуванню управлінської інформації, організації роботи зі службовими документами в установі, що репрезентовані в науково-популярних виданнях *“Довідник секретаря та офіс-менеджера”*, *“Секретар-референт”*, *“Довідник кадровика”*, *“Кадровик. Трудове право: управління персоналом”*, *“Практика управління закладами освіти”*, *“Практика управління закладами охорони здоров’я”* та ін. Відома дослідниця стала автором популярного серед спеціалістів-практиків довідника *“Службові документи сучасної організації”* (2005)⁷², який містить інформацію щодо загальних вимог до підготовки службових документів, відомості про склад реквізитів і правила їх розташування, особливо поцінувавши найпопулярніші види – акт, довідка, доповідна записка, лист, наказ, подання, посадова інструкція, пояснювальна записка, протокол, службовий лист, службова записка та ін. Членство О. М. Загорецької в Асоціації секретарів та офіс-менеджерів України

засвідчує заслужене визнання дослідниці як теоретика і практика діловодства та документознавства.

Помітні зусилля УНДІАСД, зокрема його директора – І. Б. Матяш, спрямовані на удосконалення системи професійної освіти, модернізацію її змісту, викликану новітніми умовами існування суспільства. Саме І. Б. Матяш, як керівнику проекту й автору ідеї, належить декілька масштабних освітніх задумів, серед яких найбільш значущим є навчально-методичний комплекс із архівознавства для студентів вищих навчальних закладів, що заслужено здобув високу оцінку серед колег-викладачів⁷³. Розвиток професійної освіти був зорієнтований на її безперервність. Тому паралельно з вирішенням організаційних питань, пов'язаних із розвитком архівознавства, документознавства у вищій школі, УНДІАСД виступив активним поборником ідеї започаткування нової наукової спеціальності та відкриття в системі архівних установ аспірантури.

Важливими досягненнями УНДІАСД, датованими 2003 р., стало затвердження паспорту наукової спеціальності 07.00.10 “Документознавство, архівознавство”, програми кандидатського іспиту зі спеціальності 07.00.10 (розробники – С. Г. Кулешов, І. Б. Матяш)⁷⁴ та відкриття в інституті першої в Україні спеціалізованої вченої ради (голова – І. Б. Матяш, заступник голови – С. Г. Кулешов, вчений секретар – С. Л. Зворський) для захисту кандидатських дисертацій із документознавства й архівознавства⁷⁵. За час існування спеціалізованої вченої ради К 26.864.01 УНДІАСД (до 01.09.2008) 32 особи успішно витримали публічний захист та здобули науковий ступінь кандидата історичних наук за спеціальностями 07.00.06 – “Історіографія, джерелознавство та СІД” та 07.00.10 – “Документознавство, архівознавство”. Більшість захищених дисертацій присвячено історіографічній і джерелознавчій проблематиці (59 %), решта – архівознавчій і документознавчій (41 %). Якщо аналізувати співвідношення виконаних праць із архівознавства та документознавства, то кількісна перевага залишається за дослідженнями документознавчої тематики (54 %). Найпопулярнішими виявилися дисертаційні “присвяти” історії діловодства⁷⁶ та його нормативно-правовому забезпеченню⁷⁷, окремим видам документів⁷⁸, документальному забезпеченню діяльності установ⁷⁹.

1990-ті рр. увійшли в історію документознавства ще одним знаменним фактом – появою в Україні перших фахових періодичних видань, промотором більшості з них виявився УНДІАСД. Незважаючи на те, що документознавчі публікації знайшло місце майже в усіх інститутських періодичних і продовжуваних виданнях⁸⁰, найпопулярнішим із них наразі залишається щорічник “*Студії з архівної справи та документознавства*” (далі – “*Студії*”). Започаткування в “*Студіях*” рубрики “Документознавство: історія, теорія, практика” стало знаковою поді-

єю для становлення документознавства як наукової дисципліни. І хоча кількість документознавчих публікацій у виданні до початку 2000-х рр. залишалася незначною⁸¹, проте вони порушили найскладніші питання теорії, історії документа, спеціальної термінології, електронного документообігу, комп'ютерного діловодства, що мало величезне значення⁸². Апробуючи на сторінках часопису результати дисертаційних досліджень і багаторічних наукових пошуків, планової роботи інституту, співробітники відділу демонструють когнітивне значення дисципліни для розвитку архівознавства та суміжних галузей знань, шляхи застосування здобутих знань для задоволення практичних потреб суспільства й держави в управлінні й архівній справі. Безперечно, зростання кількості посилань на публікації досліджуваного видання в науковій фаховій періодиці не лише формально доводить визнання його популярності й авторитетності, але й має особливий вплив на розвиток сучасного документознавства в Україні.

Заслугує визнання ще одна якісна зміна у функціонуванні інституту у 2000-х рр. – це організація форуму, присвяченого винятково документознавчій проблематиці. Таким стала Міжнародна наукова конференція “Сучасний стан та перспективи розвитку документознавства”, у якій узяли участь понад 60 осіб – представників академічних, галузевих наукових установ, бібліотек, архівів, музеїв, вищих навчальних закладів України, Білорусі, Польщі, Російської Федерації, Угорщини⁸³. Учасники конференції зініціювали обговорення підсумків і перспектив розвитку документознавства на початку XXI ст., залучення передового зарубіжного досвіду у сфері архівістики та КДП, проведення новітніх дослідницьких програм із методики документознавства і суміжних галузей знань, історії, теорії і практики діловодства, проблем архівної освіти і фахової підготовки документознавців. Незмінним тематичним компонентом зібрання залишилась увага до персоналій української науки, переважно архівістів. Підсумувавши досягнуте, конференція стала відправною точкою для дальших історичних, теоретичних, науково-технологічних документознавчих досліджень, перспективно скоригувавши їх поступ.

Заради справедливості, крім УНДІАСД, різноаспектні документознавчі дослідження активно провадять Інститут архівознавства (директор – к. і. н. Л. М. Яременко) й Інститут рукопису (директор – член-кор. НАН України, д. і. н., проф. Л. А. Дубровіна) НБУВ НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (директор – член-кор., д. і. н., проф. П. С. Сохань), відділ СІД і електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України (керівник – д. і. н., проф. Г. В. Боряк), спеціалізовані кафедри КНУ ім. Тараса Шевченка (кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, завідувач – д. і. н.,

проф. М. Г. Щербак), ХНУ ім. В. Н. Каразіна (кафедра історіографії, джерелознавства та археології, завідувач – д. і. н., проф. С. І. Посохов), вищі навчальні заклади, що готують фахівців із напрямку “Документознавство та інформаційна діяльність”, зокрема Київський національний університет культури і мистецтв, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Рівненський державний гуманітарний університет, Харківська державна академія культури та ін. Незважаючи на зростання кількості колективних та одноосібних учасників розбудови української документознавчої науки, УНДІАСД залишається лідером із-поміж них, демонструючи власну перевагу завдяки репрезентації науковому загалу чергових якісно завершених дослідницьких проектів.

З огляду на досвід, який ілюструє постійне бажання інституту до переоцінки зробленого, можна стверджувати, що інтелектуальні домагання, професійна орієнтація на здобутки найвищого гатунку, керування критерієм поліпшення цілеспрямованої співпраці з колегами, спричинить появу нових цікавих відкриттів у документознавстві та суміжних галузях знань, котрі за фактом існування спонукають фахівців виявити цікавість, підтримати діалог і спрямувати об’єднані зусилля на позитивну для галузі перспективу.

¹ Lyotard J.-F. La condition postmoderne: Rapport sur le savoir. – P., 1979. – P. 55.

² Банасюкевич В. Д., Ларин М. В. 30 лет ВНИИДАД // Археограф. ежегодник за 1996 год. – М., 1998. – С. 48–56; Голованов Д. Д. Научно-исследовательская работа ВНИИДАД // Сов. архивы. – 1972. – № 4. – С. 38; Как это было: воспоминания / А. Н. Сокова, Н. И. Басовская, А. С. Красавин, Л. С. Терещенко, В. В. Олевская, Н. И. Химина, С. Н. Романова, В. Ф. Привалов, А. В. Елпатьевский // Отеч. архивы. – 1996. – № 1. – С. 12–21; Курантов А. П. ВНИИДАД – научно-исследовательский центр отрасли // Сов. архивы. – 1977. – № 2. – С. 45–55; Ларин М. В. ВНИИДАД – 35 // Отеч. архивы. – 2001. – № 5. – С. 37–40; Его же. Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела // Студії. – 2005. – Т. 13. – С. 172; Его же. Научная деятельность института // Отеч. архивы. – 1996. – № 1. – С. 3–12 та ін.

³ Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін // Укр. іст. журн. – 1965. – № 8. – С. 151; Бутич І. Л. Назрілі питання української радянської археографії // Третя республік. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 204–216.

⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2325, арк. 1–3.

⁵ Там само, арк. 27.

⁶ Там само, арк. 29.

⁷ Там само, арк. 32.

⁸ Там само, арк. 32.

⁹ Там само, арк. 3.

¹⁰ Про створення в м. Києві Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства: постанова Кабінету Міністрів України

від 16 травня 1994 р. № 311 // [http: www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) [сторінка “Законодавство України” веб-сайту Верховної Ради України, документ № 311-94-п].

¹¹ Публікації про діяльність УНДІАСД // Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. До 10-річчя заснування (1994–2004): бібліогр. покажчик. – К., 2004. – С. 99–101. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 10); Див. також: *Матяш І. Б.* Десятиліття діяльності УНДІАСД і розвиток архівної науки в Україні // Студії. – 2004. – Т. 12. – С. 14–20; *Її ж.* Десятиліття установи – не ювілей, а привід для роздумів ... // БДІ. – 2004. – № 4. – С. 10–19; *Її ж.* Українська архівна наука на сучасному етапі: архівознавство в колі історичних дисциплін // Укр. історик. – 2007–2008. – Т. 44/45. – С. 235–248; *Її ж.* Проблеми розвитку архівознавства в Україні на сучасному етапі // Вісн. Одеського іст.-краєзнавчого музею. – 2007. – Вип. 3. – С. 33–39 та ін.

¹² *Матяш І.* Галузева наукова установа: до підсумку 10 років діяльності УНДІАСД // Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. До 10-річчя заснування (1994–2004): бібліогр. покажчик. – К., 2004. – С. 6. (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 10).

¹³ Треба сказати, організаційні документи УНДІАСД зазнали відтоді змін, що пов’язано з об’єктивною коректурою часом змісту й основних завдань установи.

¹⁴ *Матяш І.* Галузева наукова установа ... – С. 5.

¹⁵ *Кульчицький С. В.* [Рецензія] Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 1. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 1996. – 166 с. // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 155–157; *Сохань П.* [Рецензія] Студії з архівної справи та документознавства (науковий щорічник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства). Т. 1. – К., 1996 // Слово і час. – 1997. – № 8. – С. 91–92; *Хланта О.* “Студії” – підпора для архівів України // Срібна земля – Фест. – 14–20 серпня 1997, № 32 (68) та ін.

¹⁶ Основні напрями діяльності Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (копія). – Архів автора, арк. 8.

¹⁷ *Ляхоцький В.* УДНДІАСД: п’ять років наукових досліджень в галузі архівно- та документознавства // Студії. – 1999. – Т. 4. – С. 26.

¹⁸ Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Хроніка становлення (1994–1999 рр.) / Упоряд. *Г. Мутафян, К. Селіверстова, В. Шакало, А. Шурубуря* // Студії. – 1999. – Т. 4. – С. 26–30.

¹⁹ *Матяш І.* Галузева наукова установа ... – С. 7.

²⁰ *Ляхоцький В.* УДНДІАСД: п’ять років наукових досліджень ... – С. 26.

²¹ Упродовж 1995–2000 рр. науковий ступінь доктора історичних наук здобули С. Г. Кулешов (1997), а кандидата історичних наук – К. І. Климова (1996), І. Б. Матяш (1996), Н. М. Христова (1999).

²² Під “тематичною науковою продукцією” розуміємо ту, яка торкається документознавства та дотичних до нього проблем архівної справи, наук документально-комунікаційного циклу.

²³ Библиографический указатель нормативных, научно-исследовательских и методических разработок ВНИИДАД за 1986–2005 гг. / ВНИИДАД. – М., 2006. – 199 с.

²⁴ Методичні рекомендації з розробки та застосування примірних та типових номенклатур справ / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД; упоряд.: Г. В. Портнов, В. П. Ляхоцький. – К., 1997. – 14 с., [3] с.

²⁵ Методичні рекомендації щодо складання відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням термінів їхнього зберігання / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД; упоряд.: Г. В. Портнов, В. П. Ляхоцький. – К., 1997. – 17 с., [1] с.

²⁶ Типові норми часу і виробітку на основні види робіт з управлінською документацією та документами особового походження на паперових носіях, що виконуються державними архівними установами / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД; уклад.: Г. В. Портнов (кер.), В. П. Ляхоцький, Г. П. Рижкова, А. Є. Філіпович. – К., 1997. – 108 с.

²⁷ Перелік типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД; авт.: Г. В. Портнов, С. В. Сельченкова, В. П. Ляхоцький, І. Б. Матяш. – К., 1997. – 255 с.

²⁸ Про затвердження Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: наказ Головархіву України від 20 липня 1998 р. № 41 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 38. – Ст. 1414.

²⁹ Методичні рекомендації щодо складання відомчих (галузевих) переліків ... – С. 7–10.

³⁰ Перелік документів Національного банку України, установ і організацій його системи, акціонерно-комерційних та комерційних банків України із зазначенням строків зберігання. – К., 1996. – 208 с.; Перелік документів, що утворюються в діяльності Міністерства оборони та Збройних Сил України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2003. – 276 с.; Перелік документів, що утворюються в діяльності органів прокуратури України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2004. – 55 с.; Перелік документів, що утворюються в процесі діяльності внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, із зазначенням строків зберігання. – К., 2002. – 121 с.; Перелік документів, що утворюються в процесі діяльності органів внутрішніх справ, навчальних закладів, підприємств, установ, організацій системи Міністерства внутрішніх справ України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2002. – 185 с.; Перелік документів, що утворюються в процесі діяльності органів і установ кримінальної виконавчої системи, із зазначенням їх строків зберігання. – К., 2004. – 84 с.; Перелік документів, що утворюються в установах Державної митної служби України, із зазначенням строків зберігання. – К., 1997. – 166 с.; Перелік спеціальної документації з питань гідрометеорології та контролю природного середовища, що утворюється в установах Комітету України з питань гідрометеорології, із зазначенням місця та строків зберігання. – К., 2000. – 59 с. та ін.

³¹ Перелік науково-технічних документів постійного строку зберігання / Держкомархів України, УНДІАСД, Центр. держ. наук.-техн. архів України. – К., 2007. – 48 с.

³² Примірні номенклатура справ апарату обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій / Держкомархів України, УНДІ-

АСД; Упоряд. *О. М. Загорецька, Л. В. Кузнєцова*. – К., 2003. – 43 с.; Примірна номенклатура справ апарату районної державної адміністрації області / Держкомархів України, УНДІАСД; упоряд. *О. М. Загорецька*. – К., 2004. – 34 с.

³³ Типові норми часу і виробітку на основні види робіт з управлінською документацією та документами особового походження на паперових носіях, що виконуються державними архівними установами / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УНДІАСД; уклад.: *Г. В. Портнов (кер.), В. П. Ляхоцький, Г. П. Рижкова, А. Є. Філіпович*. – К., 1997. – 108 с.

³⁴ Рекомендації щодо нормування праці в галузях народного господарства. – Краматорськ, 1995. – 11 с.

³⁵ Межотраслевые методические рекомендации по разработке нормативных материалов для нормирования труда в непроизводственных отраслях народного хозяйства. – М.: Экономика, 1988. – 91 с.; Методические основы создания системы базовых нормативов для нормирования умственного труда. – М.: НИИ труда, 1988. – 68 с.; Разработка нормативных материалов для нормирования труда рабочих: метод. рекомендации. – М.: НИИ труда, 1983; Нормирование труда служащих: метод. указания. – М.: НИИ труда, 1979. – 104 с.; Положение об организации нормирования труда в учреждениях государственной архивной службы СССР. – М., 1989.

³⁶ Типові норми часу і виробітку ... – С. 102.

³⁷ За одиницю виміру обсягу роботи “один друкований аркуш” береться матеріал, який вміщує 40 тис. друкованих знаків або 16, 7 машинописних сторінок, надрукованих через 1,5 інтервалу з 2400 знаками на кожній сторінці.

³⁸ Тривалість робочого дня – 8 годин при 40-годинному робочому тижні.

³⁹ Примірні норми часу (виробітку) на основні види робіт в архівних підрозділах органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій / Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: *С. Г. Кулешов (кер.), Л. В. Кузнєцова, А. Л. Маньковський, О. М. Загорецька*. – К., 2001. – 66 с.

⁴⁰ Альбом стандартних форм документів для архівних установ / Головархів України, УНДІАСД; упоряд. *М. І. Кузнєцова*. – К., 1998. – 37 с.; Планово-звітна документація державних архівних установ України (збірник форм) / Держкомархів України, УНДІАСД; упоряд.: *В. В. Сендик, Н. М. Христова, Л. В. Кузнєцова, О. М. Загорецька*. – К., 2000. – 142 с.; Примірна інструкція з діловодства в центральних державних архівних установах України, Державному архіві при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, державних архівах областей, міст Києва і Севастополя / Головархів України, УНДІАСД; упоряд. *О. М. Загорецька*. – К., 1999. – 62 с.

⁴¹ Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України, УНДІАСД; за заг. ред. *Л. О. Драгомирової, К. Є. Новохатського*. – К., 2004. – 228 с., [105] с. дод.

⁴² Передмова // Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України, УНДІАСД; за заг. ред. *Л. О. Драгомирової, К. Є. Новохатського*. – К., 2004. – С. 10.

⁴³ *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2005. – С. 96.

⁴⁴ *Загорецька О.* Сучасні проблеми організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України // Студії. – К., 1998. – Т. 3. – С. 80.

⁴⁵ *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства ... – С. 99–100.

⁴⁶ Там само. – С. 99–100.

⁴⁷ *Кулешов С. Г.* Організація функціонування документаційних інформаційно-пошукових систем / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД. – Препр. – К., 1998. – 26 с.

⁴⁸ Засоби захисту інформації в системах комп'ютерного діловодства: практ. посіб. / Головархів України, УДНДІАСД; упоряд. *А. Л. Маньковський*. – К., 1999. – 36 с.; Системи комп'ютерного діловодства: сучасний стан і перспективи розвитку програмно-методичного забезпечення / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД; уклад. *А. Л. Маньковський*. – К., 1998. – 33 с.; Організація комп'ютерного діловодства в установах. Програмно-апаратне забезпечення: методичні рекомендації / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД; упоряд. *А. Л. Маньковський*. – К., 1998. – 25 с. та ін.

⁴⁹ Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 р. № 852-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276; Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

⁵⁰ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: ДСТУ 2732:2004. – Чин. від 2005.07.01. – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – 32 с.

⁵¹ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення: ДСТУ 2732-94. – К.: Держстандарт України, 1995. – 31 с.

⁵² Інформація та документація. Базові поняття: Терміни та визначення: ДСТУ 2392-94. – К.: Держстандарт України, 1994. – 53 с.; Інформація та документація. Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів: Терміни та визначення: ДСТУ 2394-94. – К.: Держстандарт України, 1994. – 89 с.; Інформація та документація. Обмеження документа, встановлення його предмета та відбір термінів індексування: Загальні вимоги: ДСТУ 2395-94. – К.: Держстандарт України, 1994. – 10 с.; Інформація та документація. Інформаційні мови: Терміни та визначення: ДСТУ 2398-94. – К.: Держстандарт, 1994. – 73 с.

⁵³ Архівістика: термінологічний словник / авт.-упоряд.: *К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова* та ін. – К., 1998. – 106 с.

⁵⁴ Наукове редагування термінів для видання здійснили: блоки “Основні поняття архівознавства та формування НАФ” – *З. О. Сендик, К. Т. Селіверстова*, “Зберігання архівних документів” – *А. К. Шурубур, В. М. Юрченко*, “Архівне описування, науково-довідковий апарат архіву та облік архівних документів” – *Н. М. Христова, К. Т. Селіверстова*, “Організація збереження та використання кінофотофодокументів” – *Н. М. Слончак, О. М. Базанова*, “Документознавство та діловодство” – *С. Г. Кулешов, О. М. Кальченко, Н. І. Гончарова*, “СІД” – *Я. С. Калакура, В. С. Шандра*.

⁵⁵ Протокол № 02 засідання Вченої ради Українського державного науково-дослідного інститут архівної справи та документознавства від 09 липня 1998 р. (копія). – Архів автора, арк. 6.

⁵⁶ Українська архівна енциклопедія: А–Г: робочий зошит / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2006. – 225 с.; Українська архівна енциклопедія: Д–К: робочий зошит / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2007. – 224 с.; Українська архівна енциклопедія: Н–Я: робочий зошит / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2007. – 256 с.

⁵⁷ ДУСД. Основні положення: ДСТУ 3843–99. – К.: Держстандарт України, 2000. – 7 с.; ДУСД. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови: ДСТУ 3844–99. – К.: Держстандарт України, 2000. – 8 с.

⁵⁸ Унифицированные системы документации. Система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов: ГОСТ 6.38–90. – Взамен ГОСТ 6.38–72, ГОСТ 6.39–72. – Введ. 01.01.91. – М.: Изд-во стандартов, 1990. – 18 с.

⁵⁹ *Загорецька О. М., Кузнецова Л. В., Кулешов С. Г.* Стандартизація в галузі справочництва в Україні: невирішені проблеми // Архіви України. – 2001. – № 1/2. – С. 15.

⁶⁰ ДУСД. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів: ДСТУ 4163–2003. – Чин. від 01.09.2003. – К.: Держспоживстандарт України, 2003. – 22 с.

⁶¹ Там само. – С. 1.

⁶² Методичні рекомендації щодо застосування ДСТУ 4163–2003 Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів / Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: *С. Г. Кулешов, Л. В. Кузнецова, О. М. Загорецька* та ін. – К., 2004. – 62 с.

⁶³ Збірник уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів / Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: *О. М. Загорецька, Л. В. Кузнецова, С. Г. Кулешов*. – К., 2006. – 73 с.

⁶⁴ Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 1. Основні положення (ISO 15489–1:2001, MOD): ДСТУ 4423–1:2005. – Чин. від 01.04.2007 / розробники: *І. Антоненко, О. Загорецька, С. Кулешов* (кер. розроблення). – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 28 с.; Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 2. Наставови (ISO/TR 15489–2:2001, MOD): ДСТУ 4423–2:2005. – Чин. від 01.10.2007 / розробники: *І. Антоненко, О. Загорецька, С. Кулешов* (кер. розроблення). – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 44 с.

⁶⁵ Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 1. Основні положення (ISO 15489-1:2001, MOD): ДСТУ 4423–1:2005 ... – С. V.

⁶⁶ Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України / Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: *І. Б. Матяш* (кер.), *В. М. Гика, С. Г. Кулешов, Л. П. Одинока, Т. П. Прись, К. Т. Селіверстова, Н. М. Христова*. – К., 2001. – 51 с.; Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства. Структура та основні напрями функціонування: СОУ 92.5–22892594–001–2004. – Чин. від 2005-01-01 / розробники: *С. Кулешов* (кер. розробки), *Л. Одинока* (від. виконавець), *А. Батрак, Р. Романовський*. – К.: Держкомархів України, 2005.– 20 с. та ін.

⁶⁷ *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи. – К.: ДАКККіМ, 2000. – 163 с.; *Матяш І. Б.* Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія / НАН України, НБУВ, УНДІАСД. – К., 1999. – 477 с.; *Її ж.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2000. – 591 с.; *Її ж.* особа в українській архівістиці: біогр. нариси / Держкомархів України, УНДІАСД, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – 226 с.; *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство (1832–

1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Головархів при Кабінеті Міністрів України, УДНДІАСД. – К., 1999. – 141 с.; *Її ж.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / Держкомархів України, УДНДІАСД, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – 355 с.: іл. та ін.

⁶⁸ *Матяш І.* Галузева наукова установа ... – С. 11.

⁶⁹ *Кулешов С. Г.* Документознавство: історія. Теоретичні основи ... – 163 с.

⁷⁰ *Бездрабко В. В. С. Г. Кулешов і вітчизняне документознавство: до історіографії науки на рубежі століть // БДІ. – 2008. – № 3. – С. 31–44.*

⁷¹ *Загорецька О.* Висвітлення проблем організації загального діловодства на сторінках журналу “Архіви України” // ААД: міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 348–355; *Її ж.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у 1950–1980-х роках // Студії. – К., 2004. – Т. 11. – С. 177–182; *Її ж.* Організація діяльності діловодних служб Державного сенату (1918 р.) // Студії. – К., 1999. – Т. 5. – С. 113–115; *Її ж.* Про Національний стандарт на організаційно-розпорядчу документацію // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25–26 трав. 2004 р.). – К., 2004. – С. 46–49; *Її ж.* Сучасні проблеми організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України // Студії. – К., 1998. – Т. 3. – С. 80–81; *Її ж.* Теорія діловодства як галузь наукових знань // Студії. – К., 2002. – Т. 8. – С. 139–141; *Її ж.* Термінологічні стандарти з діловодства й архівної справи: історичний аспект і сучасний стан // Документознавство та інформаційна діяльність: Наука. Освіта. Практика: зб. матеріалів наук. конф. (18 груд. 2002 р.). – К.: ДАКККіМ, 2003. – С. 55–58; *Загорецька О. М., Кузнєцова Л. В., Кулешов С. Г.* Стандартизація в галузі справочинства в Україні: невирішені проблеми // Архіви України. – 2001. – № 1/2. – С. 11–20.

⁷² *Загорецька О. М.* Службові документи сучасної організації: довідник. – К.: МедіаПро, 2005. – 118 с.

⁷³ Архівознавство: підруч. для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / за заг. ред. *Я. С. Калакури та І. Б. Матяш.* – 2-е вид. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 356 с.; Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. *І. Матяш, К. Климової.* – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.; Хрестоматія з архівознавства: навч. посіб. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. / упоряд.: *Г. В. Боряк* [та ін.]. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2003. – 408 с.

⁷⁴ Програма кандидатського іспиту зі спеціальності “07.00.10 – документознавство, архівознавство” / уклад.: *С. Г. Кулешов, І. Б. Матяш.* – К., 2004. – 18 с.

⁷⁵ *Зворський С. Л.* Перший рік діяльності спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в УНДІАСД // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 273–275; *Його ж.* У спеціалізованій вченій раді УНДІАСД // Студії. – 2004. – Т. 12. – С. 248–250.

⁷⁶ *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Держкомархів України, УНДІ-

АСД.– К., 2005. – 16 с.; *Палеха Ю. І.* Культура діловодства в сучасних установах України: становлення, технологія, організація, керування: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Держкомархів України, УНДІАСД.– К., 2005. – 18 с.

⁷⁷ *Сельченкова С. В.* Переліки документів у діловодстві: історія, класифікація, концептуальні та методичні засади підготовки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Держкомархів України, УНДІАСД.– К., 2005. – 20 с.

⁷⁸ *Тупчієнко-Кадирова Л. Г.* Музичний документ: визначення поняття, класифікація та методика описування (на прикладі творчої спадщини композитора Ю. С. Мейтуса (1903–1997): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2005. – 20 с.

⁷⁹ *Петрова І. О.* Документаційне забезпечення діяльності установ місцевого самоврядування в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Держкомархів України, УНДІАСД.– К., 2008. – 19 с.; *Чекмарьова Л. О.* Веб-сайт обласної державної адміністрації України як документально-інформаційна система: засади функціонування, структура, зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Держкомархів України, УНДІАСД.– К., 2008. – 19 с.

⁸⁰ *Батрак А.* Висвітлення проблем документознавства на сторінках періодичних видань Українського науково-дослідного інститут архівної справи та документознавства // *Студії.* – 2004. – Т. 11. – С. 183–187.

⁸¹ Із 2000-х рр. документознавча проблематика на шпальтах “*Студій*” стала займати чільне місце, що пов’язано із загальною активізацією науково-дослідної роботи установи.

⁸² *Загорецька О.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у 1950–1980-х рр. // *Студії.* – 2004. – Т. 11. – С. 177–182; *Її ж.* Організація діловодних служб Державного сенату Української держави // *Студії.* – 1999. – Т. 5. – С. 113–115; *Її ж.* Сучасні проблеми організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України // *Студії.* – 1998. – Т. 3. – С. 80–81; *Її ж.* Теорія діловодства як галузь наукових знань // *Студії.* – 2002. – Т. 8. – С. 139–141; *Кулешов С.* Документальні джерела наукової інформації як об’єкт дослідження інформатики // *Студії.* – 1996. – Т. 1. – С. 72–76; *Його ж.* Документологія як навчальний курс та наукова дисципліна // *Студії.* – 2006. – Т. 14. – С. 58–61; *Його ж.* З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках // *Студії.* – 2004. – Т. 11. – С. 164–167; *Його ж.* Перспективні напрямки наукових досліджень у спеціальному документознавстві // *Студії.* – 2004. – Т. 12. – С. 115–119; *Його ж.* Про базові поняття документознавства (нотатки з приводу змісту розділу “Загальні поняття” ДСТУ 2732–94 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення”) // *Студії.* – 1997. – Т. 2. – С. 72–75; *Його ж.* Українське документознавство: сучасний стан і перспективи розвитку // *Студії.* – 1999. – Т. 4. – С. 95–98; *Його ж.* Ще раз про “доджерело” // *Студії.* – 2002. – Т. 8. – С. 135–139 та ін.

⁸³ Програма Міжнародної наукової конференції “Сучасний стан та перспективи розвитку документознавства”. 1–3 грудня 2004 р. / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2004. – 14 с.

Валентина БЕЗДРАБКО**Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства –
провідна наукова установа документознавчої галузі**

Розглядається історія наукової установи документознавчої галузі – Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Висвітлюються основні історичні, теоретико-фундаментальні, науково-методичні здобутки з документознавства, визначаються перспективні напрями розвитку науки та інституту.

Ключові слова: документознавство; наука; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства.

УДК 930.25:061.6(447)

Валентина БЕЗДРАБКО**Украинский научно-исследовательский институт
архивного дела и документоведения –
ведущее научное учреждение
документоведческой отрасли**

Рассматривается история научного учреждения документоведческой отрасли – Украинского научно-исследовательского института архивного дела и документоведения. Освещаются основные исторические, теоретико-фундаментальные, научно-методические достижения по документознавству, определяются перспективные направления развития науки и института.

Ключевые слова: документведение; наука; Украинский научно-исследовательский институт архивного дела и документоведения.

УДК 930.25:061.6(447)

Valentina BEZDRABKO**Ukrainian Research Institute of Archival Affairs
and Record Keeping – the leading scientific institution
of the record-keeping branch**

In the article the history of the very first scientific institution in the documentary studies in Ukraine – Ukrainian Scientific and Research Institute of Archiving and Documentary Studies has got its consideration. The principal historical, theoretical and fundamental, scientific and methodological achievements in documentary studies have been highlighted, the prospects for development of the scientific field and the Institute have been determined.

Keyword: Documentary Studies; scientific; Ukrainian Scientific and Research Institute of Archiving and Documentary Studies.

UDK 930.25:061.6(447)

Людмила ГУРБОВА

**СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ.
ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ**

Державний архів в Автономній Республіці Крим виконує триєдину основну, спрямовану на створення повноцінної джерельної бази функцію – “зібрати, зберегти, використовувати”, що була визначальною для засновників архіву – професорів Таврійського університету: Б. Д. Грекова, Г. В. Вернадського і членів Таврійської Вченої Архівної комісії.

Основною причиною створення архіву в роки Громадянської війни і становлення нової держави стала непоправна втрата документів у бурі революційних потрясінь і зміні кримських урядів та військових режимів між 1917 і 1920 роками. Дату заснування Кримцентрархіву визначено за інформацією в Доповідній записці Б. Д. Грекова Таврійському губернаторові “Про стан архівної справи в Криму, заснуванню Таврійського Центрального архіву в м. Сімферополі і проекті кошторису на його утримання”, що датується не раніше 27 червня 1919 р¹.

22 травня 1919 р. Наркомат освіти Кримської СРР затвердив поданий професором Таврійського університету проект улаштування у Сімферополі Таврійського Центрального архіву. Офіційне відкриття архіву відбулося 13 червня 1919 р. Перший штатний розклад включав 7 штатних одиниць: завідувач – Б. Д. Греков, старший архіваріус і правитель справ, доцент А. І. Маркевич, архіваріуси: професор Г. В. Вернадський і приват-доцент Н. Л. Эрнст, помічники архіваріуса – колишній світовий суддя м. Сімферополю В. М. Марков і колишній комісар по селянських справах м. Радома В. М. Честилін, друкарка А. Н. Факторовська.

До обладнаного архівосховища було переведено архіви Таврійського дворянського депутатського зібрання, Сімферопольського повітового поліцейського управління.

Перший етап створення Центрального кримського архіву, на жаль, був нетривалим. Наприкінці червня 1919 р. Крим зайняли частини Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна. Нова губернська адміністрація скасувала всі накази, розпорядження, постанови радянської влади: “... Архів припинив свою діяльність до вирішення питання в загальному законодавчому порядку про заснування центральних архівів у Росії”². Архів, позбавлений фінансування і приміщення, рятували професори Таврійського університету.

Рада професорів Таврійського університету 27 червня 1919 р. визнала Таврійський Центральний Архів однією зі своїх навчально-допоміжних установ.

Відновлення діяльності Кримцентрархіву стало можливим наприкінці листопада 1920 р. після встановлення на всій території Кримського півострова радянської влади, і доручене воно було Б. Д. Грекову. Становлення архіву відбувалося в умовах створення Кримської Автономної Радянської соціалістичної Республіки (Крим АРСР) і нерозривно зв'язано зі створенням нових органів виконавчої влади, нових державних установ, організацій і підприємств.

Уся історія Державного архіву в Автономній Республіці Крим простежується в Архіві – Архіву. Це два фонди (ф. Р-415 – 1921–1988 р. Архівний відділ Кримоблвиконкома; ф. Р-2638 – 1944–2009 р. Державний архів в Автономній Республіці Крим).

Обсяг одиниць збереження, що зберігаються в зазначених фондах – 4715, але інформація, що утримується в документах створених архівістами в процесі своєї професійної діяльності не піддається кількісному облікові, вона може бути лише підставою для підтвердження того, що за 90 років на державне збереження надійшло 1 404 931 справу в складі 8 160 фондів.

Першу справу сформовано в січні 1921 р. – “Циркуляри, інструкції Головного управління Архівної справи Народного комісаріату освіти РРФСР про порядок передачі, охороні архівних матеріалів, огляду садибних архівів за 1920 рік” – основні нормативні документи, застосовувані архівістами щодо виявлення, обліку архівів у колишніх установах Таврійської губернії, господарських і управлінських структурах різних режимів періоду 1917–1920 років.

Наявність і застосування на практиці інструкцій, циркулярів дозволило першим архівістам, які переважно не були фахівцями в архівній справі, зібрати унікальні фонди Кримцентрархіву. “Інструкція співробітникам Губархівів, що відряджаються для вживання заходів з охорони архівів у повітових містах” припускала вирішення всіх питань у повітах щодо збереження архівів безпосередньо з головами повітових виконкомів, надання допомоги відділами повітової Ради депутатів у з'ясуванні долі архівів установ, ліквідованих після жовтня 1917 року. Але першим пунктом Інструкції пропонувалося мати два посвідчення про відрядження “...одне для пред'явлення посадовим особам, із вказівкою мети відрядження й друге зі звертанням до залізничної адміністрації і харчувальних пунктів про надання сприяння”³. Цим забезпечувався проїзд працівників Кримархіву до місця обстеження і, говорячи сучасною мовою, “добові”, а в той час – пункти харчування, де можна було одержати пайок або порцію обіду. Для кримських архівістів це було важливо. Крим у 1921–1922 роках – регіон, охоплений голодом.

“Інструкція для огляду садибних архівів”⁴ дозволила докладно описати, врахувати і надалі прийняти на збереження садибні архіви, насамперед Південного берега Криму, з яких було сформова-

но перші особові та фамільні фонди: “Воронцови-Дашкови” (ф. 534, 88 од. зб., 1817–1919 р.), “Голубев Олександр Юхимович” (ф. 536, 112 од. зб., 1857–1926 р.), “Демідови” (ф. 202, 19 од. зб., 1902–1914 р.), “Карамзіни-Мещерські” (ф. 531, 61 од. зб., 1821–1826, 1830–1875 р.), “Клейнміхелі” (ф. 233, 122 од. зб., 1812–1920 р.), “Романови” (ф. 532, 98 од. зб., 1900–1918 р.), “Стевен Хрiстiян Хрiстiанович” (ф. 199, 131 од. зб., 1799–1890 р.), “Юсупови” (ф. 530, 178 од. зб., 1862–1918 р.), “Попови” (ф. 535, 3101 ед. хр., 1653–1920 р.), “Кречетович Йосип Павлович” (ф. 540, 212 од. зб., 1879–1928 р.), “Лінниченко Іван Андрійович” (ф. 538, 94 од. зб., 1890–1926 р.) і інші.

Практично увесь особовий склад Кримського обласного Архівного Управління (Кримархіву) із січня 1921 року направлявся в повіти, міста Криму для “...огляду архівів колишніх урядових, що знаходяться там, суспільних і інших установ, вживання вичерпних заходів з їх охорони, і у випадку потреби, опечатування”. Про це свідчить справа “Зведення з особового складу на 1921 рік”⁵, де зберігаються посвідчення на право проведення обстежень і перебування у відрядженнях. Особовий склад Кримархіву був затверджений 18 липня 1921 року: завідуючий професор Б. Д. Греков; заступник – професор М. О. Гредінгер (він же виконуючий обов’язки діловода), архіваріуси – А. І. Маркевич, В. Н. Марков; помічники архіваріуса – А. Н. Синталов, П. В. Маслов; співробітники – М. Н. Носков, М. М. Шведов, архівісти у Севастополі – П. І. Соловійов, у Євпаторії – В. Ф. Штіфтар; молодший службовець Л. Э. Баук-Гаге.

Звіти і доповіді керівництва Кримархіву за 1921 – початок 1922 року, що надаються в Головархів РРФСР, відкривають не тільки позитивні сторони організації централізованого збереження документів, а і проблеми з фінансуванням, забезпеченням архівосховищами, транспортом, необхідним для перевезення обстежених архівів до м. Сімферополя. Особлива увага була приділена вживанню відповідних заходів до продавців і покупців архівних документів на базарах. У звіті за 1921 рік зазначено “...Зняти з ринку документи, що виявляються, не вбачається можливим як за відсутністю коштів на їхню покупку, так і через відсутність позитивної санкції, що карає продавців архівних матеріалів”. Ці обставини і спричинили внесення Кримархівом пропозицій до Кримського революційного комітету питання про необхідність видання особливого наказу про “...відповідальності по суду продавців і покупців архівних документів і матеріалів”⁶.

Формування архівних колекцій і фондів Кримархіву було не тільки справою його працівників. Активну участь у роботі архівних комісій у повітах і містах брали члени Таврійської Вченої Архівної комісії, викладачі Таврійського університету, відомі поети, письменники, художники: у Феодосії – М. А. Волошин, К. Ф. Богаєвський, у Євпаторії – І. Л. Сільвінський (у той час слухач Таврійського університету).

Першим кримським архівістам приходилося займатися не тільки виявленням, концентрацією і забезпеченням збереженості документів, їхньою обробкою й обліком, а і виконувати своєрідну “експертизу” архівних справ – вирізувати чисті аркуші папера для забезпечення сировиною паперової промисловості в двадцяті роки ХХ сторіччя. З цього питання Кримархів ухвалив рішення про проведення робіт з фондами, що зберігаються, надання пропозиції і роз’яснення ї у Крим ЦИК і в Центрархів РРФСР і безпосередньо в установи, де часто для збільшення доведених обсягів здачі макулатури для паперової промисловості, у переробку відправлялися не тільки вилучені чисті аркуші папера, а і справи, що представляють історичну цінність.

1924 року Кримархів змушений був прийняти рішення “Про вилучення білого паперу з фондів”. Основна причина ухвалення даного рішення – “...зосередження співробітників на безпосередній архівній роботі і залучення до термінового вилучення білого папера з ліквідовуваних фондів вихованців дитячих будинків на умовах на користь дитячого будинку 25 % виробленої дітьми продукції”⁷.

Нині важко уявити, що державні архіви можуть виставити на продаж справи з фондів, як це було зроблено 1924 року Кримархівом. Однак це теж його історія, запротокольована архівістами: “Призначити на 23 червня публічні торги на продаж розібраних і дозволених Центрархівом до продажу архівних справ з фонду колишнього Окружного суду”, – таке рішення зафіксоване в протоколі відкритого засідання Управління Кримархіву від 16 червня 1924 року”⁸.

Дослідники ХХІ ст. працюючи зі справами фондів Сімферопольської міської управи, Особливої вакуфної комісії і не підозрюють, що згідно з наказом Кримцентрархіву від 14.01.1925 р., та від 31.01.1925 р. обробку їх проводив А. Маркевич – професор Таврійського університету, який щорічно укладав договір з Управлінням КримЦентрархіву про запрошення його на посаду Вченого секретаря-архівіста. У справі “Матеріали з особового складу за 1925 рік”⁹ зберігся договір між Кримцентрархівом і А. Маркевичем, зареєстрований у Наркомпраці Крим АРСР 14 лютого 1925 року. За договором А. Маркевичу до ставки, що діє по тарифній сітці 14 розряду, додатково виплачувалося вісімнадцять карбованців.

Концентрація архівних матеріалів у Кримархіві – це щорічне збільшення обсягів справ і їх упорядкування, проведення обліку, та створення каталогів. Гостро відчувалась нестача кадрів для виконання цих робіт. З дозволу Центрархіву РРФСР у Кримархів на літні місяці запрошувалися технічні співробітники для упорядкування архівних фондів, але з оплатою зі спеціальних коштів Кримархіву. Місячний оклад техспівробітника у 1924 р. складав 28 карбованців.

Документи, що надійшли на централізоване збереження, були із санітарної точки зору в поганому стані. Вони пройшли скрізь повені,

епідемії, пожежі, зберігалися в зруйнованих будинках. Кримцентрархів вже в 1928, 1929 роках ставив перед відповідними органами питання про віднесення архівних працівників до 1-ої категорії з продовольчого постачання “оскільки працюють вони в надзвичайно шкідливих для здоров’я умовах і крім того їм приходится виконувати і чисто фізичну працю”¹⁰. У Севастопольському районному архівному бюро це питання вирішене позитивно: “...у результаті встановлення місцевою Інспекцією праці шкідливості робіт у Севрайархбюро”¹¹.

З формуванням фондів Кримцентрархів створював і штат співробітників архівних установ Криму. 1929 р. штат Центрального архівного Управління Крим АРСР і його архівосховищ було затверджено у складі 15 осіб, до роботи також залучалися 5 тимчасових працівників. Для обліку продуктивності кожного співробітника було введено форму щоденника “...фіксує кількість і якісні показники роботи кожного”¹². У 1929 р. запроваджено “...орієнтовні норми виробітку з основних видів робіт”. Якісне поліпшення складу працівників ЦАУ і його місцевих органів вирішувалося “... трьома шляхами: запрошенням на роботу висококваліфікованих співробітників з інших місцевостей; організацією курсів, курсів-конференцій, залученням у заочне навчання на архциклі МДУ; шляхом самостійного росту працівників на виробництві за допомогою повсякденної консультації”¹³.

Підсумком першого десятиліття Кримцентрархіву було і видання Бюлетеня, що реалізовувався за передплатою (6 номерів коштували 1 карбованець 60 копійок з пересиланням і доставкою; ціна окремого номера – 30 копійок). Передплата на 1931 рік проводилася в Центральному Архівному Управлінні Крим АССР і у всіх архівних бюро. Бюлетень мав постійні відділи: офіційний; архівного життя Криму; консультації; критики і бібліографії; хроніки; архівно-методичний.

Розділ “Питання і відповіді відділу консультації Бюлетеня став своєрідною допомогою з усіх напрямків архівної роботи. “Питання: до якого фонду віднести справу почату діловодством у Експедиції Казенних справ і закінчену через кілька десятків років в Управлінні Землеробства і Держмайна Відповідь: Справа відноситься до того фонду, де воно закінчено...”¹⁴.

Бюлетень мав служити справі збереження архівів і використанню їх у висвітленні історії Криму.

Перше десятиліття Кримархіву завершилося підвищенням інтересом до вивчення архівних матеріалів і з боку установ, організацій і підприємств і дослідників історії Криму. Кримські архівісти наприкінці двадцятих років вважали, що особливу увагу вони будуть приділяти роботам “... безпосередньо зв’язаним з виявленням для широкого використання архівних матеріалів”¹⁵. У 1931 р. було покладено початок створенню предметно-тематичного каталогу, завершилося складання картотеки фондів.

Для вирішення питань соціального плану й у ті далекі двадцять, тридцять роки укладався колективний договір між адміністрацією і профячейкою місцевого комітету Кримархіву. 1 січня 1932 року на засіданні по перевірці колдоговору ЦАУ Криму були заслухані підсумки перевірки, де відзначено: "... по частині істарха потрібне переустановлення приміщення робочої кімнати; по § 5а – відзначити, що по дійсний час помічається з боку окремих співробітників спізнення і прогули без поважних причин, ходіння по канцелярії без особої на те потреби, що заважає загальному ходові оперативної роботи і підриває труддисципліну; п. 5г – маються порушення правил внутрішнього розпорядку, як те розкидання залишків їжі, що зовсім суперечить архівним правилам; § 17 частково не виконується – немає отварной води; § 19 частково виконаний, маються тілогрійки у малий кількості, кур'єрові немає плаща, тілогрійки, сумки для пакунків, двірникові спецодяг зовсім не видавався"¹⁶.

Не обійшли стороною кримських архівістів і репресії кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст... Наукового співробітника ЦАУ Крим АРСР Михайла Матвійовича Шведова звільненого зі служби "... за приховання свого минулого, що він був єпархіальним спостерігачем, цензором проповідческого комітету, скарбником єпархіальної Ради, колезьким асесором, статським радником, мав ордена"¹⁷. Цей факт зафіксований у справі "Переписка з ЦАУ РРФСР, ГПУ при КримЦИКе про особовий склад" за 1930 рік. В Обласний комітет ВКП (б) від Керуючого Управлінням Кримцентрархіву надійшла доповідна записка і на ліквідацію Таврійського Товариства історії, археології і етнографії (колишньої Таврійської Вченої Архівної комісії) – основна причина такої репресії – створена в "царський час" і "...існує в Кримській дійсності і по сьогоднішній день, у той час як у жодній з республік не існують і скасовані, але в Криму ця вчена архівна комісія, тільки лише під іншою вивіскою преспокійно ухитрилася існувати і на 12-ом році існування радянської влади і всі члени комісії з минулого режиму"¹⁸.

Перше десятиліття Кримцентрархіву – час концентрації основних фондів і формування централізованої системи керування архівною справою. Управління й архівосховища були єдиним Кримцентрархівом.

¹ Звіт про діяльність ТВАК за 1919 р. (Додаток до № 57 ІТВАК – Сімферополь – 1920. – С. 70).

² Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДА АРК), ф. Р-2235, оп. 1, спр. 25, арк. 12–14.

³ ДА АРК, ф. Р-415, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

⁴ Там само, оп. 1, арк. 16.

⁵ Там само, оп. 1, спр. 6, арк. 28.

⁶ Там само, оп. 1, спр. 4, арк. 7.

⁷ Там само, оп. 1, спр. 11, арк. 4–4 зв.

⁸ Там само, оп. 1, спр. 11, арк. 4 зв.

- ⁹ Там само, оп. 1, спр. 18, арк. 13.
¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 19, арк. 20.
¹¹ Там само, оп. 1, спр. 19, арк. 20.
¹² Там само, оп. 1, спр. 19, арк. 18.
¹³ Там само, оп. 1, спр. 27, арк. 3.
¹⁴ Там само, оп. 1, спр. 27, арк. 3 зв.
¹⁵ Там само, оп. 1, спр. 19, арк. 8.
¹⁶ Там само, оп. 1, спр. 55, арк. 8.
¹⁷ Там само, оп. 1, спр. 26, арк. 41.
¹⁸ Там само, оп. 1, спр. 31, арк. 67.

Людмила ГУРБОВА

**Сторінки з історії Державного архіву
в Автономній Республіці Крим. Перше десятиліття**

На підставі вивчення документів фондів Р-415 і Р-2638 в Державному архіві в АРК висвітлено основні факти і події в історії Таврійського Центрального архіву (Кримцентрархіву) у Сімферополі (1919 – початок 1930-х рр.). Особливу увагу приділено історії формування фондів Кримцентрархіву, внеску багатьох видатних вчених у цю справу, першим кроком по формуванню та упорядкуванню архівної інфраструктури у Криму.

Ключові слова: Таврійський Центральний архів (Кримцентрархів); історія архівної справи в Криму; архівісти Криму.

УДК 94:930.25(447.75)

Людмила ГУРБОВА

**Страницы по истории Государственного архива
в Автономной Республике Крым. Первое десятилетие**

На основании изучения документов фондов Р-415 и Р-2638 в Государственном архиве в АРК освещены основные факты и события в истории Таврийского Центрального архива (Крымцентрархива) в Симферополе (1919 – начало 1930-х гг.). Особое внимание уделено истории формирования фондов Крымцентрархива, вкладу многих выдающихся ученых в это дело, первым шагом по формированию и упорядочению архивной инфраструктуры в Крыму.

Ключевые слова: Таврийский Центральный архив (Крымцентрархив); история архивного дела в Крыму; архивисты Крыма.

УДК 94:930.25(447.75)

Liudmyla GURBOVA

**Pages of the State Archives in the Autonomous Republic of Crimea history.
The first decade**

It is reflected basic facts and events of the Taurian Central archive (Crimeacentralarchive) history in Simferopol (1919 – the beginning of 1930th) on the basis of the Archives in the Autonomous Republic of Crimea funds P-415 and P-2638 documents study. The especial attention is paid to the history of the Crimeacentralarchive funds formation, contribution of many outstanding scientists to this business, the first steps to the formation and putting in order an archival infrastructure of Crimea.

Keywords: Taurian Central archive (Crimeacentralarchive); the archival affairs of Crimea history; archivists of Crimea.

UDK 94:930.25(447.75)

Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ

**НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ:
СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Утвердження України як самостійної держави відкрило нові перспективи для розвитку державної архівної системи, створило сприятливі умови для здійснення архівами активної науково-видавничої діяльності, вільної від ідеологічних догм і політичного контролю. Ці обставини мали особливо велике значення для ЦДАГО України, який раніше був Архівом ЦК Компартії УРСР.

Набувши нового статусу, ЦДАГО України став на шлях поповнення своєї документальної бази, основу якої склали фонди ЦК Компартії України та ЦК ЛКСМУ і їх організацій, документами щойно створених у державі політичних партій і громадських об'єднань. Починаючи від 1992 р., архів прийняв на зберігання документи громадського об'єднання “Народний Рух України” (1989–1997), Української республіканської партії (1989–1996), Демократичної партії України (1990–1994), Християнсько-демократичної, Республіканської та інших партій. Зараз завершується науково-технічне опрацювання документів Соціалістичної партії України. Нині в ЦДАГО України, крім фондів Компартії України та Компартії Західної України, зберігаються документи 17-ти інших політичних партій різної ідеологічної спрямованості за 1917–1924 рр., у тому числі й опозиційних колишньому тоталітарному режимові.

До складу фондів бази архіву також входить колекція документів української еміграції (1919–1945) (так званий “Празький архів”), яка користується великим попитом у сучасних дослідників, зокрема й зарубіжних. Тут зберігається невелика кількість документів ОУН і УПА за 1929–1930 рр. та 1942–1944 рр. (ф. 269, оп. 1; ф. 57, оп. 4 та ін.).

Важливе місце в документальній базі ЦДАГО України займають також фонди радянського партизанського руху в Україні (1941–1944), який став яскравою сторінкою героїчної боротьби українського та інших народів СРСР з німецьким нацизмом у роки Другої світової війни.

Своєрідність основних фондів та колекцій архіву, а також наявний у суспільстві інтерес до невідомих і малодосліджених питань історії України в ХХ ст. зумовили вибір тематики та спрямованість його науково-видавничої діяльності.

Виходячи із кадрових можливостей, а також враховуючи наукові інтереси співробітників, науково-видавнича робота в ЦДАГО України

проводиться за такими основними напрямками: видання збірників документів, підготовка науково-довідкових документальних видань, наукових досліджень та історичних нарисів. При виборі об'єктів науково-видавничої роботи, їх тематичної спрямованості та актуальності, архів, сповідуючи ідеологію державності і соборності України, прагне бути об'єктивним при відборі документів для публікацій та дотримуватися максимуму толерантності в оцінці подій і поглядів політичних діячів.

Важливе значення для науково-видавничої роботи має пошук партнерів для спільних проектів, а також вишукування фінансових засобів. У цьому напрямі нам доводиться докладати чималі зусилля, щоб успішно реалізовувати плани. Тут багато що залежить від особистих контактів у політичних колах, у громадському та науковому середовищі. Характерною особливістю останніх кількох років стали пропозиції від деяких політичних партій України про фінансування документальних публікацій певної тематики.

Наймасштабнішим видавничим проектом стали 5 томів “Літопису УПА. Нова серія” під спільною назвою “Боротьба проти УПА та націоналістичного підпілля на Україні” (1943–1959), підготовлених упродовж 2001–2003 рр., спільно з редакцією “Літопису Української повстанської армії” (Торонто, Канада) і частково з Інститутом археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. До видання увійшли директивні та інформаційно-довідкові документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, органів НКВС-МВС, НКДБ-МДБ-КДБ, Українського штабу партизанського руху.

2007 року ЦДАГО України підготував черговий том “Літопису УПА”, присвячений основним віхам життя і діяльності керівника українського національно-визвольного руху в 1943–1950 рр. генерала Романа Шухевича (“Тараса Чупринки”) – до 100-ліття від дня його народження. Всього до цього видання було включено близько 900 документів, переважна кількість яких публікувалася вперше. Всі шість томів (а це майже 300 друкованих аркушів) мають ґрунтовні історичні передмови, тематичні примітки, іменні та географічні покажчики.

Діяльності ОУН присвячене й інше видання архіву – “Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця) (К., 2003). Спільно з Фондацією імені О. Ольжича та Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України підготовлено й збірник “Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. 1927–1930. Том 1” (К., 2005). Участь ЦДАГО України в публікації документів із зазначеної тематики обумовлена великим інтересом у нашому суспільстві до питань діяльності ОУН і УПА, існуванням різних оцінок і позицій політичних сил з цієї проблеми.

Має інтерес і видання архіву, підготовлене спільно з Академією СБУ України, – “Визвольні змагання очима контррозвідки (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)” (К., 2003). У ньому, крім спогадів відомого діяча УНР, міститься і його листування з сотником Армії УНР В. Шевченком та іншими особами.

Важливим напрямком у науково-публікаторській роботі ЦДАГО України є видання збірників документів з історії партій лівої орієнтації: “Третій з’їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: протоколи” (К., 2002); “Четверта Конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р. Стенограма” (К., 2003). У зв’язку з тим, що низка фактів партійної історії в так званій марксистсько-ленінській історіографії замовчувалася або упереджено інтерпретувалася, публікація стенограми партійної конференції мала великий резонанс в Україні. Та й для архівістів вона мала особливе значення, оскільки ними була проведена детальна дослідницька та пошукова робота, в результаті якої вдалося з розрізнених частин реконструювати та відтворити цілісну стенограму конференції, на якій у присутності Й. Сталіна велася жорстока боротьба демократичної опозиції проти диктату Політбюро ЦК РКП(б), за самостійний статус Компартії України.

Побачили світ також інші видання, зокрема, “Партія демократичного соціалізму. П’ятнадцять років Соціалістичній партії України. Хроніка подій. Документи” (К., 2006) та “Винниченко й українська соціал-демократія” (К., 2008).

У видавничому доробку архіву є документальні видання, присвячені радянському партизанському руху в Україні у 1941–1944 рр.: науково-довідкове видання “Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування і органи керівництва ними” (К., 2001) та збірники документів “Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з’єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень-вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів” (К., 2005) і “... Создают невыносимые условия для врага и всех его пособников...” Красные партизаны Украины. 1941–1944” (К., 2006).

Важливі публікації документів здійснено у співпраці з Центром українознавства при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка: збірники документів і матеріалів “Симон Петлюра. Невідомі листи із Парижа як політичний заповіт борцям за незалежну Україну” (К., 2001), “Софія Русова. Мемуари. Щоденник” (К., 2004), “Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Спомини” (К., 2002) і “Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Листи” (К., 2004) та ін.

Співробітники ЦДАГО України взяли участь у підготовці науково-документального видання “Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб” (Київ–Львів, 2003).

До збірника документів “Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу” (2008) увійшли унікальні, неопубліковані досі матеріали з фонду ЦК Компартії України: доповідні записки, зведення, інформаційні листи, спеціальні повідомлення, довідки відділів та відповідальних інструкторів ЦК КП(б)У, уповноважених із хлібозаготівель, секретарів обкомів, райкомів, міськкомів партії, працівників органів ДПУ та юстиції, які є важливим джерелом для вивчення трагічних сторінок в історії українського народу ХХ ст.

Унікальність збірника документів “Українська політична еміграція. 1919–1945” (К., 2008) полягає в тому, що до збірника включено документи, які розкривають державні, суспільно-політичні та військові аспекти діяльності української еміграції, здебільшого колишніх учасників визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні. В ньому мовою документів відтворено відносини між окремими угрупованнями та особами української еміграції, характеризує деяких її чільних діячів, показано їхнє прагнення використати тогочасні міжнародні обставини для відродження української самостійної держави тощо.

Великим досягненням архіву стало видання 2001 року за сприяння Державного комітету архівів України і Українського наукового інституту Гарвардського університету США, путівника “Центральний державний архів громадських об’єднань України”. У цьому виданні детально проанотовано всі фонди і колекції, а в примітках подано перелік основних партійних фондів державних архівів областей України.

Як уже зазначалося, одним із напрямів науково-видавничої праці архіву є підготовка наукових досліджень та історичних нарисів, що ґрунтуються, переважно, на документальній базі ЦДАГО України.

Упродовж 1998–1999 рр. з ініціативи Урядової комісії з вивчення ОУН-УПА, очолюваної тодішнім віце-прем’єр-міністром В. Смолієм, Інститут історії України НАН України видав у шести випусках історичні нариси головного охоронця фондів ЦДАГО України А. Кентія, присвячені створенню і діяльності УВО, ОУН і УПА в 1920–1956 рр. У 2005–2008 рр. Держкомітетом архівів України було здійснено друге видання (виправлене й доповнене) у двох томах під назвою “Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956 рр.”

У 2005 р. ЦДАГО України видав монографію “Війна без пощади і милосердя: партизанський фронт в тилу вермахту в Україні (1941–1944 рр.)” (автори А. Кентій і В. Лозицький) та наукове дослідження “Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) з розлогими довідково-інформаційними додатками (автор В. Лозицький).

Усього в 2000–2008 рр. ЦДАГО України, як окремо, так і разом з іншими архівними, науковими і громадськими організаціями, видав понад 20 наукових праць (див. *бібліографію видань ЦДАГО України у додатку*). Всі вони отримали позитивну оцінку наукової громадськості,

мали помітний суспільно-політичний резонанс, у тому числі й за межами України.

Нині архів готує до публікації збірник документів з історії становлення, розвитку та діяльності Народного руху України; щоденники командирів провідних радянських партизанських загонів та з'єднань, що діяли на території України в роки Великої Вітчизняної війни тощо.

Уперше архів спільно з Держкомітетом архівів України і федеральними архівами Російської Федерації розпочав підготовку спільної документальної публікації про боротьбу з ОУН-УПА в 1939–1956 рр. У цій книзі передбачається висвітлити позиції вищого політичного керівництва СРСР щодо українського національно-визвольного руху, опублікувати принципово важливі рішення центру, спрямовані на протидію ОУН і УПА, щодо кадрової, соціально-економічної і культурної політики Москви, “советизації” західноукраїнських земель тощо. Вже складено попередні переліки документів для включення до збірника, ведеться їх вивчення. Видання планується в кількох томах.

У перспективному плані науково-видавничої роботи ЦДАГО України на 2009–2013 рр. передбачено підготовку кількох нових документальних видань: “Українська повстанська армія у світлі документів радянського партизанського руху України. 1942–1944 рр.”, “Свої проти своїх: червоні партизани у боротьбі з українською допоміжною поліцією. 1941–1944 рр.”, “Німецький окупаційний режим 1941–1944 рр. на території України в документах ЦДАГО України”, історично-публіцистичний нарис “Трагедія Миколи Хвильового” та ін.

Як уже зазначалося, головними умовами для успішного здійснення науково-видавничої роботи архівів є наявність кваліфікованих кадрів істориків-архівістів, а також фінансових ресурсів. Що стосується останнього, то ЦДАГО України, поряд із залученням зовнішніх ресурсів, часто доводилося витратити і власні кошти. Тому необхідно, щоб у кошторисах архівних установ, з урахуванням науково-публікаторських проєктів, які мають національно-державне значення, передбачалися кошти державного бюджету.

Нижче подаємо перелік видань ЦДАГО України у 2001–2008 рр.

Бібліографія видань ЦДАГО України у 2001–2008 рр.

Документальні видання

1. *Симон Петлюра*. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну / Центр українознавства Національного університету ім. Т. Г. Шевченка, ЦДАГО України. – К.: Укр. вид. спілка, 2001. – 92 с.
2. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК КП(б)У 1943–1959 рр. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, ЦДАГО України. – К.: Вид-во “Літопис УПА”, Торонто, 2001. – 653 с.

3. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943–1959 рр. Книга перша: 1943–1945 рр. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Державний комітет архівів України, ЦДАГО України. – К.: Вид-во “Літопису УПА”, Торонто, 2002. – 599 с.

4. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС, МВС, МДБ-КДБ. 1943–1959. Книга друга: 1946–1947 рр. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, ЦДАГО України. – К.: Вид-во “Літопис УПА”, Торонто, 2002. – 576 с.

5. *Всеволод Петрів*. Військово-історичні праці. Спомини / Центр українознавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, ЦДАВО України, ЦДАГО України, Українська вільна академія наук у США. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 641 с.

6. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1948. Книга третя: 1948 р. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Державний комітет архівів України, ЦДАГО України. – К.: Вид-во “Літопису УПА”, Торонто, 2003. – 513 с.

7. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1949–1959. Книга четверта: 1949–1959 р. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Державний комітет архівів України, ЦДАГО України. – К.: Вид-во “Літопису УПА”, Торонто, 2003. – 705 с.

8. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Наук.-документ. вид. / Держ. архів СБ України, Ін-т історії України НАН України, ЦДАГО України, Київ. міська держ. адміністрація. – К.-Л., 2003. – 527 с.

9. *Коновалець Є.* “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...” Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930. (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця) / ЦДАГО України. – К.: “ТЕМПORA”, 2003. – 271 с.

10. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Микола Чеботаріва) / Академія СБ України, ЦДАГО України. – К.: “ТЕМПORA”, 2003. – 288 с.

11. На скрижалях історії. З історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Книга перша із серії “Україна – Канада: історія та сучасність” / Ін-т історії України НАН України, Фондація укр. спадщини Альберти (Канада), Іст.-архів. управл. М-ва закорд. справ України, Центр. держ. архів-музей літератури і мистецтва України, ЦДАГО України, ЦДАВО України. – К., 2003. – 862 с.

12. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р. Стенограма / ЦДАГО України. – К.: Видавничий дім “Альтернатива”, 2003. – 528 с.

13. *Софія Русова*. Мемуари. Щоденник / Центр українознавства Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, ЦДАВО України, ЦДАГО України, Українська вільна академія наук у США. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

14. *Всеволод Петрів*. Військово-історичні праці. Листи / Центр українознавства Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, ЦДАВО України, ЦДАГО України, Укр. вільна академія наук у США. – К.: Укр. видав. спілка, 2004. – 628 с.

15. Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. Том 1. 1927–1930 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Орг-ція укр. націоналістів, Фондація О. Ольжича, Б-ка ім. О. Ольжича, ЦДАГО України. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 480 с.

16. Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень–вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів / ЦДАГО України. – К.: Парламент. вид-во, 2005. – 304 с.

17. Красные партизаны: малоизвестные страницы истории (1941–1944 гг.) / ЦДАГО України. – К.: Укр. вид. спілка, 2007. – 431 с.

18. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 10: Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950) / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, ЦДАГО України, Галуз. держ. архів СБ України. – К.: Вид-во “Літопис УПА”, Торонто, 2007. – 832 с.

19. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Документи / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Держ. комітет архівів України, ЦДАГО України. – К.: Вид-во “Літопису УПА”, Торонто, 2007. – 831 с.

20. Винниченко й українська соціал-демократія (1900–1919) / ЦДАГО України; Упоряд. та авт. передмови В. С. Лозицький. – К.: Парламент. вид-во, 2008. – 280 с.

21. Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / Держ. комітет архівів України, ЦДАГО України; кол. упоряд.: В. С. Лозицький (кер.) [та ін.]. – К.: Генеза, 2008. – 504 с.

22. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, ЦДАГО України. – К.: Парламент. вид-во, 2008. – 928 с.

Монографічні дослідження

1. *Лозицький В. С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991 рр.) / ЦДАГО України. – К.: “Генеза”, 2005. – 368 с.

2. *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух в тилу вермахту в Україні. 1941–1944 рр. / ЦДАГО України. – К.: “Генеза”, 2005. – 408 с.

3. *Кентій А. В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси / Держ. комітет архівів України, ЦДАГО України. – Т. 1: Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – 332 с.

4. *Кентій А. В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Іст.-арх. нариси / Держ. комітет архівів України, ЦДАГО України. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – К., 2008. – 415 с.

Науково-інформаційні видання

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник / Державний комітет архівів України, ЦДАГО України. – К., 2001. – 495 с.

2. Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Наук.-довідк. вид. / ЦДАГО України. – К.: Парламент. вид-во, 2001. – 319 с.

Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ

Науково-видавнича діяльність Центрального державного архіву громадських об'єднань України: стан, проблеми, перспективи

Проаналізовано науково-видавничу діяльність ЦДАГО України протягом 2001–2008 рр. Виокремлено основні напрями в цій роботі та найважливіші видання, підготовлені до друку працівниками архіву. Перелічено документальні видання, які зараз готуються до публікації. Наведено бібліографію видань, здійснених ЦДАВО України протягом останніх 9 років.

Ключові слова: ЦДАВО України; науково-видавнича діяльність архіву; бібліографія документальних видань ЦДАВО України.

УДК 930.25:655.411(447)

Владимир ЛОЗИЦКИЙ

Научно-издательская деятельность Центрального государственного архива общественных объединений Украины: состояние, проблемы, перспективы

Проанализирована научно-издательская деятельность ЦДАГО Украины в течение 2001–2008 гг. Выделены основные направления в этой работе и наиболее важные издания, подготовленные к печати сотрудниками архива. Перечислены документальные издания, готовящиеся к опубликованию. Приведена библиография изданий, осуществленных ЦДАГО Украины в течение последних 9 лет.

Ключевые слова: ЦДАГО Украины; научно-издательская деятельность архива; библиография документальных изданий ЦДАГО Украины.

УДК 930.25:655.411(447)

Volodymyr LOZYTZKIY

The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine scientific and publishing activity: state, problems, prospects

It is analysed the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine scientific and publishing activity in 2001–2008. A special attention is paid to the basic directions in this issue and to the most important editions prepared the archive's staff. There are also preparing for the publication documentary editions listed. You can find here the bibliography of the Archive's editions for the last 9 years.

Keywords: The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine; scientific and publishing activity of archive; the bibliography of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine documentary editions.

UDK 930.25:655.411(447)

Тетяна СЕБТА

**КРАЙОВЕ УПРАВЛІННЯ АРХІВІВ, БІБЛІОТЕК І МУЗЕЇВ
ПРИ РАЙХСКОМІСАРІ УКРАЇНИ:
ІСТОРИЧНИЙ НАРИС**

Метою даного нарису є відтворення загальної картини діяльності Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв, яке діяло в Райхскомісаріаті Україна наприкінці 1942–1944 рр. і належало до структури німецького цивільного управління на цій території.

Дослідникам, які вивчають історію України періоду Другої світової війни, добре відома ця установа. Але досі досліджувалися окремі аспекти її діяльності, а загальної картини, яка б висвітлювала історію створення, розбудови і завершального етапу діяльності Крайового управління, всі напрямки його роботи (архівний, бібліотечний, музейний і науковий), досі немає. Є окремі досить глибокі дослідження, присвячені архівній¹ стороні діяльності цієї установи, бібліотечній², науковій³. Виключення становить музейний аспект, якого дослідники майже не торкнулися⁴. Тому важливо об'єднати існуючі знання та маловідомі факти з окремих сторін діяльності Крайового управління в одну загальну картину, на яку б могли спиратися наступні дослідження.

Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (*Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine*), далі КУ, створено за наказом райхскомісара України 7 грудня 1942 р.⁵ Ініціатором створення КУ, яке планувалося спершу лише як архівне управління, був державний архівний директор д-р Г. Вінтер*, який неодноразово у 1941–1942 рр. працював в Україні спочатку як радник вищого військового управління при штабі командуючого тилу групи армій “Південь”, потім при Оперативному штабі райхслайтера Розенберга (далі – Оперативний штаб). Ця ініціатива знайшла підтримку у його безпосереднього керівника – генерального директора державних архівів Пруссії, директора Потсдамського

* Вінтер Георг (1895, Нойруппін – 1961, Кобленц) – відомий німецький архівіст, д-р філософії. До Другої світової війни у 1921–1939 рр. співробітник одного з найстаріших архівів Німеччини – Пруського державного таємного архіву. Під час війни у 1941–1944 рр. працював в Україні – з жовтня по грудень 1941 р. як радник вищого військового управління при штабі командувача тилу групи армій “Південь”; з др. половини травня до кінця серпня 1942 р. – як держархівдиректор при Головній робочій групі України Оперативного штабу райхслайтера Розенберга; з вересня 1942 р. – в адміністрації райхскомісара України, де з 7 грудня 1942 р. до кінця березня 1944 р. очолював КУ. Після війни був директором (1952–1960) Федерального архіву ФРН у Кобленці.

райхсархіву, комісара із захисту архівів д-р Е. Ципфеля** та у райхсміністра окупованих східних територій райхсляйтера А. Розенберга⁶, Останній, вірогідно, виступив за розширення компетенції майбутнього відомства за рахунок включення до нього музеїв і бібліотек.

КУ мало забезпечувати збереження, облік та впорядкування архівних, бібліотечних і музейних зібрань, що були важливими для історії т. зв. *“східного простору”* (Східної Європи), краєзнавства, *“історії німецького управління”* (Магдебурзького права), сучасного німецького управління, та науково їх опрацьовувати. Для зручного управління започатковувалась система крайових архівів, бібліотек і музеїв. Крім того, з метою концентрації та зберігання документів сучасного німецького управління мав бути створений архів Райхскомісаріату Україна. По відношенню до цих майбутніх установ КУ мало виступати керівним центром. Ті архіви, бібліотеки і музеї, які не перетворювалися на крайові або з ними не об'єднувалися, залишалися у підпорядкуванні генеральних комісарів. За ними КУ мало здійснювати лише фаховий нагляд.

Керівником КУ 16 грудня 1942 р.⁷ було призначено д-ра Г. Вінтера. Новостворене управління розмістилося у Києві на вул. Володимирській, 22-а (нині – будинок Центрального державного музею-архіву літератури та мистецтва України).

Розбудова КУ, як і створення нової системи архівів, бібліотек і музеїв, відбувалася поступово. Як архівіст, Г. Вінтер розробив у першу чергу проект крайових і окружних архівів РКУ на основі радянської архівної системи. За його планом, роль колишнього Центрального архівного управління УРСР мало виконувати КУ; центральних архівів у Києві та Харкові – крайові архіви у цих містах; колишніх обласних архівних управлінь УРСР – адміністрації генералкомісарів; державні обласні архіви змінювалися на окружні архіви; колишні державні історичні архіви – на філіали окружних архівів, державні міські архіви – на міські філіали окружних архівів або з ними об'єднувалися; нарешті,

** Ципфель Ернст (1891, Дрезден – 1966, Бад Пірмонт) – керівник архівного відомства нацистської Німеччини. Починав з військової служби, на якій перебував 10 років. У листопаді 1918 р. у ранзі капітана пішов у відставку і розпочав навчання на архіваріуса, одночасно працюючи в новоствореному Райхсархіві у Потсдамі. Після навчання захистив докторську дисертацію у Вюрцбурзі і 1923 р. отримав посаду архівного радника. Вступ у 1932 р. до Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії значно посприяв його швидкій кар'єрі на архівній службі. 1935 р. він одержав посаду вищого державного радника, восени 1936 р. його призначили директором Райхсархіву в Потсдамі, у жовтні 1938 р. – генеральним директором державних архівів Пруссії, у травні 1940 р. – комісаром із захисту архівів. З січня 1944 р. він очолив новостворений підрозділ архівної справи та документознавства при І-му відділі Райхсміністерства внутрішніх справ.

колишні державні районні архіви об'єднувалися з окружними архівами або їхніми філіалами⁸.

Крайовий архів у Харкові планувалося створити після передачі Харківської області німецькому цивільному управлінню, тобто включення її до РКУ. Однак, цього, не сталося. За наказом райхскомісара України від 26 лютого 1943 р. 1 березня 1943 р. було створено Крайовий архів, Крайову бібліотеку і Крайовий музей лише у Києві⁹.

Окружні архіви було створено дещо пізніше – приблизно наприкінці березня 1943 р. Із 18 окружних архівів, які передбачалося утворити з урахуванням областей військової зони управління, було створено лише 13 – у Брест-Литовську (нині – Брест), Вінниці, Дніпропетровську, Кам'янці-Подільському, Кіровограді, Луцьку, Мозирі, Миколаєві, Пінську, Полтаві, Рівному, Запоріжжі та Житомирі¹⁰. Три окружні архіви розташовувалися у білоруських містах (Брест-Литовську, Мозирі, Пінську), оскільки південні райони цих областей разом з названими містами входили до Райхскомісаріату Україна.

Архівний напрямок

Крайовий архів Києва було утворено на основі Українського головного історичного архіву (УГІА) ім. В. Б. Антоновича, який на той час об'єднував фонди колишнього Київського центрального архіву давніх актів (КЦАДА), обласного і міського архівів та окремих врятованих відомчих архівів. 1 березня 1943 р. відбулася, по суті, зміна назви – УГІА ім. Антоновича на Крайовий архів, оскільки структура відділів архіву не змінилася. Крайовий архів Києва мав у своєму складі 5 відділів: *I від.* – *кол. КЦАДА* (зав. від. Н. Д. Полонська-Василенко); *II від.* – *адміністративні, громадські та освітні установи* (зав. від. К. М. Остроградська); *III від.* – *фінансово-економічні, судові, церковні та монастирські установи* (зав. від. проф. М. Т. Яновський, з 1 травня 1943 р. – М. Ф. Тищенко); *IV від.* – *установи, які виникли після 1917 р.* (зав. від. О. М. Барабашев); *V від.* – *друкованих видань* (зав. від. – В. В. Шпилевич). Останній відділ (V-й) налічував 7 підвідділів: 1) науково-довідкова бібліотека, 2) газети, 3) плакати та листівки, 4) рукописний (рукописи та копії архівних документів), 5) географічні карти, плани, проекти, схеми і діаграми, 6) речові пам'ятки до Музею архівознавства, фото, негативи, 7) архів друкованих видань¹¹.

Крайовий архів Києва і т. зв. групу архівів очолив архівний радник д-р Ернст Байнс, який до війни з 1939 р. працював у Державному архіві в Оснабрюці, а з грудня 1942 р. до середини листопада 1943 р. – у КУ, де з кінця червня 1943 р., крім керівництва Крайовим архівом, мав нові обов'язки – здійснення фахового нагляду за окружними архівами на заході РКУ¹². Директор УГІА ім. Антоновича Володимир Міяковський, який до Е. Байнса стояв на чолі архіву, став заступником німецького керівника, зберігши проте звання “український директор”¹³.

З 22 червня 1943 р. групу архівів КУ очолив вищий архівний радник д-р Вальтер Лацке, який у лютому 1944 р. у зв'язку з хворобою Г. Вінтера перейняв керівництво КУ, а з квітня 1944 р. офіційно його очолив. В. Лацке був австрійським архівістом, випускником Віденського університету (1923–1927), з 1931 р. членом НСДАП, у 1938–1943 рр. очолював Райхсархів Троппау (нині – Опава), а після війни – філіал Федерального архіву ФРН у Франкфурті-на-Майні¹⁴.

КУ не підпорядковувалися наступні архіви: Військово-історичний архів у Києві, конфіскований у вересні 1941 р. представником Керівника військових архівів полковником Рудольфом фон Гьодлем (Rudolf Hödl, 1876–1967) та Центральний фото-кіноархів, конфіскований Оперативним штабом. Тільки 9 вересня 1943 р. Військово-історичний архів у кількості 7 097 в'язок було передано КУ¹⁵.

Бібліотечний напрямок

Групу бібліотек КУ та Крайову бібліотеку Києва очолював бібліотечний радник д-р Йозеф Бенцинг, до війни (1934–1941) співробітник Пруської державної бібліотеки в Берліні. У грудні 1941 р. – лютому 1942 р. як співробітник Оперативного штабу він працював у Києві, де відповідав за бібліотечний напрямок. З 1 березня 1942 р. Й. Бенцинг перейшов працювати до німецького цивільного управління – адміністрації генералкомісара Києва, де також завідував бібліотечними справами. Після війни у 1946–1966 рр. працював в університетській бібліотеці у м. Майнці¹⁶.

Крайову бібліотеку Києва було створено 1 березня 1943 р. на основі Центральної бібліотеки райхскомісара України (ЦБРУ) і Бібліотеки Політехнічного інституту¹⁷. ЦБРУ, в свою чергу, було утворено 6 червня 1942 р. на основі колишньої Бібліотеки АН УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського) з прикріпленими до неї фондами Технічної і Медичної республіканських бібліотек та Бібліотеки Київського університету¹⁸. ЦБРУ вважалася головним бібліотечним фондом РКУ, з якого заборонялося будь-яке вилучення літератури за виключенням дублетних екземплярів. Від самого початку ЦБРУ очолював Й. Бенцинг¹⁹.

Варто відзначити твердість Й. Бенцинга у обстоюванні цілісності фондів, підпорядкованих йому бібліотек, зокрема Бібліотеки АН УРСР²⁰. Серед архівних документів досить часто зустрічаються його неодноразові нагадування і вимоги, направлені окремим німецьким службовцям або військовим щодо повернення взятих у бібліотеці книг²¹. Він не давав спуску співробітникам Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, якщо вони без його відома і дозволу проникали в зачинені бібліотеки або конфісковували потрібні їм книги²². Його протести виливалися у форму доповідних записок, які хоч і не завжди мали ефективну дію, свідчили, однак, про рішучість обстоювати інтереси довірених

йому бібліотек. Наприклад, в одній із доповідних записок від 24 липня 1943 р., в якій оскаржувалося вилучення Оперативним штабом німецькомовної літератури з Київської обласної бібліотеки ім. ВКП(б), свою позицію він аргументував інтересами місцевих німців: “А що ж будуть читати фольксдойче і райхсдойче, які проживають у Києві?”²³.

КУ контролювало, крім того, дві Центральні сільськогосподарські бібліотеки у Києві та Херсоні, організовані 19 березня 1943 р.²⁴ на основі місцевих сільськогосподарських бібліотек, і здійснювало нагляд за обласними, міськими та іншими бібліотеками на території РКУ.

Із компетенції КУ випали збірка радянської літератури Київської обласної бібліотеки ім. ВКП(б) (нині – Національна парламентська бібліотека України); лаврські бібліотеки – Історична (нині – Державна історична бібліотека України), т. зв. Флавіанівська бібліотека^{***}, бібліотека Союзу воявоначних безбожників Центрального антирелігійного музею; два сховища юдаїки – у колишній Духовній академії на Подолі та будинку синагоги по вул. Маловасильківській (нині – Шота Руставелі), 13, де перед війною знаходилося одне з книгосховищ Центральної державної єврейської бібліотеки ім. М. Вінчевського; а також збірка журналів у кількості приб. 250–300 тис. примірників, що зберігалися у Володимирському соборі, тодішньому сховищі БАН УРСР. Усі вони були конфісковані Оперативним штабом і опрацьовувалися його співробітниками²⁵.

Музейний напрямок

Групу музеїв та створений 1 березня 1943 р. Крайовий музей Києва за браком німецького персоналу очолив д-р Г. Вінтер²⁶. В українських документах 1943 р. Крайовий музей Києва називався ще Головним музеєм²⁷. Заступником Г. Вінтера у Крайовому музеї стала колишня співробітниця Музею західного і східного мистецтва, референт у справах мистецтва при генеральному комісарі Києва Ольга Конрадовна Гейбель²⁸.

Крайовий музей Києва об'єднував три музейні установи: Музей західного і східного мистецтва (нині – Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), Музей російського мистецтва і Державний український музей (під час окупації Музей українського мистецтва²⁹, нині – Національний художній музей України), які відповідно стали відділами Крайового музею: 1) західноєвропейського мистецтва – кер. проф. С. О. Гіляров; 2) східноєвропейського мистецтва – кер. П. А. Кульженко; 3) українського мистецтва – кер. І. Т. Волянський (з 1 квітня 1943 р.³⁰ П. А. Кульженко)³¹. Наприкінці березня 1943 р. було значно скорочено штат співробітників усіх музеїв. Ті, що залишилися, розглядалися як один колектив Крайового музею (усього 23 співробітника³²).

^{***} Флавіанівська бібліотека – бібліотека, закладена 1910 р. митрополитом Київським та Галицьким, священно-архімандритом Києво-Печерської Лаври Флавіаном (1840–1915), в миру Микола Городецький. Бібліотека розташовувалася до війни у Великій лаврській дзвіниці та налічувала близько 15 000 томів.

Крім того, КУ підпорядковувався Крайовий музей природознавства, створений 1 липня 1943 р. на основі Зоологічного музею Київського університету³³. Керівником Крайового музею природознавства було призначено д-ра Гайнріха Матіле, який наприкінці травня 1943 р. прибув до Києва і обійняв у КУ посаду музейного референта з природознавства³⁴.

КУ здійснювало фаховий нагляд за колишнім Державним архітектурно-історичним заповідником “Софійський музей” (під час окупації – Архітектурно-історичний музей), який з січня 1942 р.³⁵ підпорядковувався генералкомісару Києва. КУ відмовилося адмініструвати його, оскільки він знаходився на балансі генералкомісаріату, а, головне, виконував функцію охорони пам’яток архітектури (Архітектурно-історичний музей відповідав, крім своїх пам’яток, за охорону Великої лаврської дзвіниці, Троїцької надбрамної церкви у Лаврі, церкви Спасана-Берестові та Кирилівської церкви³⁶). Ця функція за наказом райхскомісара України від 7 грудня 1942 р. до компетенції КУ не належала. Вважалося, що воно повинно було займатися охороною рухомих пам’яток культури, які зберігалися у приміщеннях, тоді як практичні заходи з охорони пам’яток архітектури мали здійснювати генералкомісари³⁷.

Проте керівник КУ та групи музеїв д-р Г. Вінтер намагався опікуватися справами захисту пам’яток архітектури в рамках фахового нагляду. У березні 1943 р. директором Архітектурно-історичного музею він призначив замість Олекси Повстенка проф. С. Гілярова³⁸, якому доручив також опрацювати для КУ всі справи, пов’язані з захистом пам’яток архітектури на території всього Райхскомісаріату Україна³⁹. Під тиском Г. Вінтера весною 1943 р. було призупинено роботи по розбору будівель на території Києво-Печерської Лаври⁴⁰, хоча накази щодо цього офіційно видавали німецька влада Києва та Київська міська управа⁴¹. Вже у квітні 1943 р. у КУ було підготовлено перелік пам’яток архітектури на території Райхскомісаріату Україна, які потрібно було взяти під охорону⁴².

КУ не підпорядковувалися музеї історико-краєзнавчого профілю як у Києві, так і на всій території Райхскомісаріату Україна. Вони відносилися до компетенції Крайового інституту прадавньої та давньої історії (Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte) при райхскомісарі України під керівництвом колишнього співробітника Оперативного штабу проф. Рудольфа Штампфуса (Rudolf Stampfuß, 1904–1978). Інститут розташовувався у будинку колишнього Музею Леніна по вул. Володимирська, 57 (нині – Міський будинок вчителя). При ньому було організовано Музей прадавньої історії на основі зvezених сюди узимку 1942 р. колекцій Інституту археології АН УРСР, Археологічного музею і Центрального історичного музею⁴³. Крайовий інститут прадавньої та давньої історії поєднував одразу три функції – наукову, музейну та

адміністративну, виконуючи роль центрального управління всіх історичних музеїв на території Райхскомісаріата Україна⁴⁴.

Персонал

Нижче подаємо повний склад співробітників КУ – німецьких службовців і прирівняних до них місцевих працівників (фольксдойче)⁴⁵.

Ім'я та прізвище, роки життя	Посада	Період роботи у КУ
д-р Георг Вінтер (Georg Winter, 1895–1961)	директор КУ, керівник групи музеїв і Крайового музею	16.12.1942– 20.02.1944
д-р Ернст Аугуст Байнс (Ernst August Beins, 1903–1944)	керівник Крайового архіву, нагляд за зах. окруж. архівами	18.12.1942– 15.11.1943
д-р Вальтер Лацке (Walther Latzke, 1904–1991)	керівник групи архівів, з 21.02.1944 р. в.о. та з 1.04.1944 р. директор КУ	22.06.1942– 30.09.1944
д-р Йозеф Бенцинг (Josef Benzing, 1904–1981)	керівник групи бібліотек і Крайової бібліотеки	1.03.1943– 5.01.1944
д-р Гайнріх Матіле (Heinrich Matile, 1894–?)	керівник Крайового музею природознавства у Києві	трав. 1943– 30.09.1943
Віллі Пфайффер ^{4*} (Willi Pfeiffer)	науковий співробітник	20.09.1943– 31.10.1944
Адальберт Гольц (Adalbert Holtz, 1905–?)	господарчі та фінансові питання	22.06.–лист. 1943
Бернгард Кнох (Bernhard Knoch)	перекладач	19.06.1943 – січ. 1944 р.
Гелене Ганзон (Helene Hanson)	перекладач	трав. – 30.09.1943 р.
Евальд Штрандман (Ewald Strandmann)	перекладач	берез.–вер. 1943 р.
Гелене Лоренц (Helene Lorenz, 1896–?)	секретарка, стенографістка	26.02.1943– 29.02.1944
Микола Володимирович Геппенер (1901–1971)	на посаді нім. службовця	1.10.1943 – лип. 1944
Луїза Карлівна Фалькевіц ^{5*} (1876–?)	на посаді нім. службовця	1.10.1943 – лип. 1944
Варвара Еммануїлівна Дар'ян ^{5*} (1901–?)	різноробоча	1.10.1943 – лип. 1944

^{4*} Віллі Пфайффер опікувався музейними колекціями, вивезеними у Східну Пруссію, зокрема до Кьонігсберга.

^{5*} Л. Фалькевіц і В. Дар'ян восени 1943 р. мали вже німецьке громадянство.

Як видно з таблиці, найповнішим склад КУ був лише у червні–вересні 1943 р. Всього КУ з німецького персоналу мало у своєму складі 6 науковців і 6 службовців. Український персонал, який працював у Крайовому архіві, Крайовій бібліотеці та Крайовому музеї у Києві у червні 1943 р. налічував прибіл. 140 осіб⁴⁶.

З серпня 1944 р. співробітникам КУ, які ще залишалися у його складі, перестали виплачувати заробітну плату, хоча вони ще певний час продовжували опікуватися справами КУ. Це стосується, у першу чергу, В. Лацке і В. Пфайффера, які ще продовжували улагоджувати справи КУ. Крім того, колекціями, вивезеними КУ у вересні–жовтні 1943 р. з Києва, після липня 1944 р. і далі опікувалися українські співробітники, які були при них. Це – М. В. Геппенер, Л. К. Фалькевіц і В. Е. Дар'ян, які супроводжували архівні збірки з КЦАДА до Троппау, а потім замку Трпісти у Західній Богемії⁴⁷; та П. А. Кульженко, яка супроводжувала колекції з київських музеїв російського та західного і східного мистецтв до Кьонігсберга, а звідти до Вільденгофу (масток графа Шверіна) у Східній Пруссії⁴⁸. Таким чином, 1 серпня 1944 р. можна вважати офіційною датою ліквідації КУ.

Основні напрямки діяльності

Окрім типової роботи, притаманної всім трьом відділам КУ, яку виконували українські співробітники, як то: інвентаризація і концентрація розпорошених по місту архівних, бібліотечних фондів та музейних збірок, складання облікової документації наявних фондів та, при необхідності, їх упорядкування, обслуговування читачів, здійснювалися ще інспекційні поїздки німецьких співробітників у міста райхскомісаріата.

Українські науковці, співробітники КУ, підготували і провели навесні та влітку 1943 р. цикл науково-популярних радіопередач (близько 20) з історії Києва, окремих його архітектурних пам'яток, давньоруського і середньовічного мистецтва, архітектури і т.д. Наприклад, “Давньоруська і давньоукраїнська ікони” (П. Кульженко), “Німецькі архітектори Києва” (С. Гіляров), “Царські палаци у Києві” (В. Міяковський), “Магдебурзьке право в Україні” (Н. Полонська-Василенко), “Східнослав'янське письмо та давня українська література” (М. Геппенер), “Фольксдойче у Києві за часів царату” (О. Гейбель)⁴⁹ і т. д.

Керівництво КУ зосередилося переважно на виконанні завдань, поставлених перед ним вимогами часу та вищим політичним керівництвом. У бібліотечній галузі це – контроль за укладанням списків забороненої літератури і вилученням її з відкритого доступу в бібліотеках; обслуговування через абонемент численних німецьких організацій та окремих дослідників. У науковій галузі – співпраця з Інститутом дослідження Магдебурзького права з м. Магдебург щодо видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам. Проект, однак, не був здійснений, хоча певні кроки у цьому напрямку було зроблено⁵⁰.

У музейному напрямку керівництво КУ ініціювало повну звірку взятих з київських музеїв протягом 1941–1942 рр. у тимчасове користування картин та предметів мистецтва різними німецькими службами і відомствами⁵¹, а також загальну переінвентаризацію Музею українського мистецтва, пов'язану зі зміною керівництва музею (див. виноска 30)⁵². Г. Вінтер, як керівник КУ і групи музеїв, контролював будь-яке переміщення музейних культурних цінностей. З ним узгоджувалися питання щодо надання предметів мистецтва з музеїв у тимчасове користування. Він видавав дозвіл на вивезення предметів мистецтва з Райхскомісаріату Україна, наприклад, у випадку купівлі якого-небудь предмета мистецтва в антикварному магазині або художньому салоні⁵³. Також за ним залишалось останнє слово щодо передачі з музеїв церковним громадам у постійне користування речей церковного вжитку⁵⁴ або повернення до музею викрадених речей⁵⁵.

Керівництво КУ тісно співпрацювало з Оперативним штабом у музейній галузі. У березні 1943 р. до київських музеїв було передано культурні цінності, вивезені весною 1942 р. Оперативним штабом зі сховищ Києво-Печерської Лаври і розміщені у приміщенні школи по вул. Дарвіна (кол. Новолевашиївська), 2. Внаслідок цієї передачі відділ західноєвропейського мистецтва Крайового музею прийняв на зберігання 228 картин і різноманітних предметів мистецтва, відділ східноєвропейського мистецтва – 570 ікон та картин, відділ українського мистецтва – 567 ікон і картин та 635 одиниць церковного одягу⁵⁶. В той самий час за згодою Г. Вінтера, підтвердженою райхскомісаром України, Оперативному штабу було дозволено у березні 1943 р. вилучити з відділу українського мистецтва Крайового музею у Києві 80 картин радянських художників як зразки більшовицького мистецтва і вивезти їх до Райху⁵⁷.

В архівній галузі керівництво КУ значну увагу приділило вивченню і урегулюванню претензій архівного відомства Генерального Губернаторства (ГГ) на окремі збірки українських архівів і бібліотек, зокрема, – актові книги адміністративно-судових установ колишнього Волинського воєводства Польсько-Литовської держави (з 1793 р. Волинської губернії Російської імперії); архіви Волинського лицю у Кременці, Віленського університету, бібліотеку та архів родини Хрептовичів; а також родові архіви польських магнатів з Волині. Дирекція архівів ГГ активно розшукувала також архіви польських установ, приватних осіб, евакуйовані на початку Другої світової війни на схід Польщі, де вони потрапили до рук радянської армії. Історія цих пошуків мала своє закінчення. Крім сучасних архівів, у поверненні інших збірок архівному відомству ГГ було відмовлено⁵⁸.

У компетенції керівника КУ знаходилася розробка концепції створення в Райхскомісаріаті Україна т. зв. Німецького архіву (Deutschtums-

archiv). Йшлося про концентрацію архівних документів (метричні книги, архіви громад, родин, окремих осіб та ін.), які мали пряме чи дотичне відношення до німецьких громад або місцевих етнічних німців в Україні. Дуже багато нацистських організацій (Зондеркоманда д-ра Штумппа, Центр у справах фольксдойче) були зацікавлені не просто в дослідженні цих матеріалів, а у їхньому вилученні з місць зберігання і вивезенні до Райху. Щоб запобігти цьому, вирішено було створити окремий Німецький архів при КУ⁵⁹. Практичне здійснення цього задуму розпочалося у липні 1943 р., коли 602 актові книги було перевезено з КЦАДА до приміщення КУ⁶⁰. Повністю втілити його у життя завдало швидке розгортання подій на фронті. 7 вересня 1943 р. у Києві було об'явлено про початок евакуації німецьких цивільних установ⁶¹.

Вивезення

Вивезення на Захід київських архівних, бібліотечних і музейних збірок було здійснено на вимогу керівництва Райхскомісаріату Україна, а саме за розпорядженням керівника відділу науки та культури райхскомісаріату Аугуста Габіга, який відповідне доручення отримав від свого вищого керівництва⁶².

Ініціаторами та організаторами вивезення київських колекцій цей акт розглядався як евакуаційна міра, радянською стороною – як акт грабунку. Так чи інакше, внаслідок цього збереглася та частина архівних збірок кол. КЦАДА, ті колекції Зоологічного музею Київського університету, які було вивезено німцями, з іншого боку, втрачено саме ту частину мистецьких творів київських музеїв та Харківського художнього музею, яку вивезли німці.

КУ у вересні–жовтні 1943 р. було вивезено:

З кол. **БАН АН УРСР** колекцію рукописів, стародруків і нот (10 ящ.) до Кам'яця-Подільського, 17 листопада 1943 р. – до Райхсархіву Троппау (чеськ. Опава), частину вивезеної збірки на початку січня 1945 р. – до замку Трпісти біля м. Пльзень у Західній Богемії⁶³.

З колишнього **КЦАДА** – до Кам'яця-Подільського, звідти у другій половині листопада–грудні 1943 р. до Райхсархіву Троппау, потім частину в січні 1945 р. до замку Трпісти:

а) актові книги земських та градських судів XVI–XVIII ст. – 1 449 томів (602 томи і 847 томів) та 58 коробок з розбитими актовими книгами м. Кременця;

б) Румянцевський генеральний опис Малоросії кінець XVIII ст. – 429 томів;

в) родові архіви XVI–XIX ст. польських магнатів Гіжицьких, Замоїських, Потоцьких, Сапег – 197 в'язок;

г) документи XVII–XIX ст. Київської губернської канцелярії, Києво-Печерської Лаври, Київської духовної консисторії, Київського намісницького правління та Малоросійської колегії – 689 коробок;

д) рукописи XVI–XIX ст. Київського товариства ім. Нестора-Літописця – 2 ящики (736* документів)⁶⁴.

По дорозі до Кам'янця-Подільського було пограбовано один вагон, що містив актові книги, документи Малоросійської колегії, рукописи Київського товариства ім. Нестора-Літописця, а також збірки архівних документів з Полтавського обласного архіву (20 ящиків) і Полтавського краєзнавчого музею (6 ящиків)⁶⁵.

При переїзді до Троппау у Кам'янці-Подільському залишилася невелика частина архівних збірок, зокрема, 27 актових книг (за іншими даними 22) та головним чином документи київських установ XVIII ст.⁶⁶. 1946 р. у двох вагонах їх було повернуто з Кам'янця-Подільського до Києва⁶⁷.

З **Зоологічного музею** Київського університету вивезено колекцію метеликів до Кьонігсберга⁶⁸ (нині Калінінград).

З **Харківського художнього музею** (кол. Державна картинна галерея) у серпні 1943 р. Оперативним штабом до Києва, а звідти співробітником КУ В. Пфайффером 24 вересня 1943 р. до Рівного, потім до Кьонігсберга⁶⁹ було вивезено 96 предметів українського живопису XIX–XX ст. (картини, малюнки, акварелі), 141 картина західноєвропейських майстрів^{7*} XVII–XIX ст., 11 картин російських художників XIX ст. (серед них В. Д. Поленов “Христос на Генісаретському озері”, І. К. Айвазовський “Татарське село”, “Шторм”), 31 ікона XV–XVIII ст. головним чином московської школи та дві картини невідомих художників, 12 гравюр німецьких майстрів, 25 килимів і гобеленів⁷⁰.

З колишнього **Музею західного та східного мистецтва** вивезено 112 картин західноєвропейського живопису, 2 мармурові римські бюсти хлопчика та дівчинки II ст. н. е., 2 бронзові фігури та 26 античних і східних предметів зі скла⁷¹, 51^{8*} коробок, 6 папок та 1 рулон з гравюрами⁷². Проте, це не остаточна цифра вивезених експонатів з цього музею. Експонати було вивезено двома партіями – 13 ящиків (шифр “W”) і 11 ящиків (шифр “MW”). Інвентарні описи 8 ящиків, позначених літерою “W”, не відомі⁷³.

З **Музею російського мистецтва** – 351 ікона, 418 картин, 11 акварелей, 17 мініатюр⁷⁴. Слід зазначити, що ці дані наведено на основі німецьких інвентарних списків до ящиків. При цьому приблизно на 20

⁶⁴ Н. Полонська-Василенко у своїй довідці про цю колекцію називає 743 документа (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 31).

^{7*} Західно-європейський живопис представлено італійською, голландською, фламандською, нідерландською школами. Найбільшою була італійська школа, яку репрезентували такі відомі художники, як Бронзіно “Іоанн Христитель”, Алессандро Аллорі “Розп'яття”, Антоніо Болестро “Розп'яття Петра”.

^{8*} Це число розділено на 21 велику і 30 маленьких коробок (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 120).

ящиків з експонатами Музею російського мистецтва інвентарні описи були взагалі відсутні⁷⁵.

Збірки з обох київських художніх музеїв було вивезено через Кам'янець-Подільський до Кьонігсберга⁷⁶, звідти до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке^{9*} Вармінсько-Мазурського воєводства) прибл. в 70 км південніше Кьонігсберга. За свідченням П. А. Кульженко, яка супроводжувала київські колекції, вони загинули 17 лютого 1945 р. під час пожежі маєтку⁷⁷.

Однак, відомо, що влітку 1960 р. на місці згорілого маєтку польськими та радянськими вченими було проведено розкопки, в результаті яких виявлено ікони та скульптури⁷⁸. Це дає надію, що вивезена у 1943 р. колекція з київських художніх музеїв повністю не загинула, і є шанс віднайти хоча б її частину.

Підсумок

Створення єдиного управління в Райхскомісаріаті Україна, яке б регулювало і вирішувало всі питання, пов'язані, в першу чергу, з захистом, збереженням і обліком культурних цінностей на території райхскомісаріату, яким стало Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі Україна, відіграло позитивну роль у справі дійсної опіки над закладами культури на цій території. Свою діяльність КУ встигло за браком часу в повній мірі на всіх напрямках (архівному, бібліотечному і музейному) розгорнути тільки у Києві. Лише групі архівів вдалося поширити свою владу майже на всю територію Райхскомісаріата Україна, створивши і контролюючи діяльність окружних (колишніх обласних) архівів.

Не можна розглядати створення і діяльність КУ під кутом зору радянських ідеологічних кліше типу – “нацистська грабіжницька організація, створена виключно для зручного пограбування українських культурних цінностей”. Це вульгаризує дійсність. Ініціатор створення КУ професійний архівіст з великим досвідом роботи до війни Г. Вінтер, добре знаючи ситуацію з архівами та іншими закладами культури в Райхскомісаріаті Україна (безгосподарність, неспроможність місцевого та байдужість німецького керівництва), вбачав місію свого управління, у першу чергу, в захисті місцевих архівних, бібліотечних і музейних зібрань від розкрадання як з боку місцевого населення, так і різноманітних німецьких організацій. Характерною рисою КУ було те, що його керівне ядро склали професіонали, які добре знали архівну та бібліотечну справи, а, головне, не були байдужими до долі підконтрольних їм архівних, бібліотечних і музейних зібрань. Це, в першу чергу, стосується керівника КУ д-ра Г. Вінтера і керівника групи бібліотек д-ра Й. Бенцинга.

^{9*} Dzikowo ґaweckie.

Проте повновладними ні КУ, ні його керівництво не були. В умовах тоталітарної системи нацистської Німеччини та авторитарного стилю управління на всіх рівнях німецької окупаційної влади КУ відіграло роль статиста по відношенню до високопосадових осіб або владних структур. Це виявилось у продовженні практики вилучення музейних експонатів у “тимчасове користування” для прикрашення приватних та офісних приміщень представниками вищих щаблів німецької цивільної адміністрації та поліції, активній діяльності на території райхскомісаріату Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга, організації “Аненербе” (нім. Ahnenerbe – спадщина предків), Центру у справах фольксдойче (дві останні належали до СС), зондеркоманди д-ра Карла Штумппа при Райхсміністерстві окупованих східних територій та ін., за якими стояли їхні можновладні патрони.

¹ Дубик М. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997; Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наук. записки : 36. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 2. – К., 1997. – С. 519–542; Грімстед П. К. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія нищення, пограбування, пропаганди // АУ. – № 4–6. – К., 2002. – С. 46–76; Себта Т., Черкаська Н. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України і Генерал-губернаторства // АУ. – № 4–6. – К., 2003. – С. 184–312; Lehr S. Ein fast vergessener “Osteinsatz”: Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf: Droste-Verlag, 2007. – 412 S.

² Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І. Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни : Питання теорії та методики. – Число 6 (7), ч. 2. – К., 2001. – С. 6–24; Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І. Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943) / Упор. Дубровіна Л., Малолетова Н. – К., 2004. – С. 59–113.

³ Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х–40-х років ХХ століття / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К.: “Прайм”, 2000. – 215 с.

⁴ Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок: Київські мистецькі цінності під час війни // Пам’ятки України. – 1994. – № 1–2. – С. 111–119; Білокінь С. Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко // Пам’ятки України. – 1998. – № 1. – С. 134–153.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 74 зв.–75.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 213.

⁷ Lehr S. Ein fast vergessener „Osteinsatz“: Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf: Droste-Verlag, 2007. – S. 197.

⁸ Richtlinien für den Dienstbetrieb der unter Fachaufsicht der Landesverwaltung stehenden Bezirksarchive (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 82–86).

⁹ Там само, спр. 10, арк. 155.

¹⁰ Там само, спр. 2, арк. 86.

¹¹ Там само, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 6 зв., 7 зв. – 8, 20 зв., 29, 30 зв.; там само, спр. 178, арк. 82–82 зв.

¹² Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 24, арк. 395, 400–401, 404, 407.

¹³ Там само, арк. 131.

¹⁴ Там само, арк. 300–306; *Lehr S.* Ein fast vergessener „Osteinsatz“: Deutsche Archive im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf: Droste-Verlag, 2007. – S. 343.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 176.

¹⁶ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 62; *Deutsche biographische Enzyklopädie.* – Bd. 1. – München, 1995. – S. 432.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 155; там само, спр. 7, арк. 287.

¹⁸ Там само, спр. 4, арк. 57.

¹⁹ Цікаву характеристику Й. Бенцинга наводить у своєму щоденнику киянка Ірина Хорошунова, яка працювала під час окупації в колишній Бібліотеці АН УРСР (*Хорошунова І.* Первый год войны // Єгупець. – К., 2001. – С. 107–108; *Хорошунова І.* Второй год войны: Киевские записки // Єгупець. – 2002. – № 10. – С. 12, 15, 34).

²⁰ І. Хорошунова, наприклад, згадує у своєму щоденнику у липні 1942 р. про те, що з того часу, як було призначено Бенцинга, вивіз книг повністю припинився (*Хорошунова І.* Второй год войны: Киевские записки // Єгупець. – 2002. – № 10. – С. 15).

²¹ Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження: Анотований покажчик: Публікації документів / Упор. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. – К., 2004. – С. 437, 443, 450.

²² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 245, 250–251.

²³ Там само, арк. 188–188 зв.

²⁴ Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження: Анотований покажчик: Публікації документів / Упор. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. – К., 2004. – С. 402–403.

²⁵ *Себта Т.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження: Анотований покажчик: Публікації документів / Упор. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. – К., 2004. – С. 126–128; *Себта Т.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) // Укр. археографічний щорічник. – Вип. 12. – К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2007. – С. 306–307.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 24, арк. 60; *Lehr S.* Вказ. праця. – S. 198.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 114.

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ Див., наприклад, звіт про роботу Музею українського мистецтва за січень–лютий 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 304–305).

³⁰ Акт передачі від 31 березня 1943 р. відділу українського мистецтва Кульженко П. А. (Там само, спр. 20, арк. 114–117).

³¹ Там само, спр. 12, арк. 172–173, 176–184.

³² Там само, спр. 20, арк. 48.

³³ Там само, спр. 12, арк. 211–214, 220.

³⁴ Там само, спр. 24, арк. 60, 488.

³⁵ Розпорядження генерального комісара Києва від 5 січня 1941 р. про підпорядкування йому київських музеїв (Там само, спр. 12, арк. 241).

³⁶ Там само, спр. 24, арк. 240.

³⁷ Там само, спр. 20, арк. 459.

³⁸ Там само, спр. 12, арк. 284.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Зі звіту КУ про діяльність за березень–квітень 1943 р. (Там само, спр. 10, арк. 83).

⁴¹ Про руйнування Лаври “кирками і лопатами” у 1942–1943 рр. див. *Качан Р.* Києво-Печерська лавра під час II світової війни: Хроніка руйнувань // Документознавство: Бібліотекознавство: Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: Матеріали II міжнародної конференції (Київ, 17–18 травня 2005 р.) – Ч. 2. – К., 2005. – С. 63–69.

⁴² Зі звіту КУ про діяльність за березень–квітень 1943 р. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 83).

⁴³ Про пакування експонатів Центрального історичного музею у грудні 1941 р., який знаходився перед тим на території Києво-Печерської Лаври, див. *Феттix Н.* Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942) / К.: Вид. центр Софія, 2004.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 68; Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 116, д. 282, л. 2–3; Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine. – Rowno, den 5.12.1942. – Nr. 31. – S. 497 (ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 130).

⁴⁵ Див. для усієї таблиці: ЦДІАК України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12; Там само, спр. 24; *Lehr S.* Вказана праця.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 49.

⁴⁷ *Дубровiна Л. А.* Геппенер Микола Володимирович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. 1: (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 82–84; ЦДІА України, м. Київ, ф. 4703, оп. 2, спр. 2, арк. 2.

⁴⁸ *Кульженко П. А.* Спомин // Пам’ятки України. – 1998. – № 1. – С. 149–153.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 86–86 зв.

⁵⁰ Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х–40-х років ХХ століття / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К.: “Прайм”, 2000. – С. 3–41.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 332–333.

⁵² Там само, арк. 284.

⁵³ Один з німецьких співробітників польової пошти отримав, наприклад, дозвіл на вивезення двох картин до Німеччини на підставі пред’явленої квитанції купівлі цих картин в одному з київських магазинів, що торгував предметами мистецтва (там само, арк. 323).

⁵⁴ Наприклад, наприкінці липня 1943 р. церкві св. Варвари на Подолі з відділу українського мистецтва Крайового музею у Києві передали 9 ікон XIX – поч. ХХ ст., складний іконостас на полотні та хрест з намальованим на ньому Розп’яттям (там само, спр. 20, арк. 51–52, 57).

⁵⁵ За вимогою Г. Вінтера три ікони, викрадені влітку 1942 р. з іконостасу Троїцької надбрамної церкви у Лаврі і випадково виявлені через рік в одній із київських лавок на Подолі, що торгувала предметами церковного культу,

було конфісковано СД і передано на початку червня 1943 р. до Архітектурно-історичного музею (там само, арк. 46).

⁵⁶ Там само, спр. 12, арк. 172; там само, спр. 10, арк. 85.

⁵⁷ Там само, спр. 20, арк. 28–32.

⁵⁸ *Себта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України і Генерал-губернаторства // АУ. – № 4–6. – К., 2003. – С. 184–312.

⁵⁹ *Lehr S.* Вказ. праця. – S. 202–208.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 362.

⁶¹ *Грімстед П. К.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 54; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 36.

⁶² *Lehr S.* Вказ. праця. – S. 211–227.

⁶³ Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х–40-х років ХХ століття / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К.: “Прайм”, 2000. – С. 182.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 36–37; Корпус магдебурзьких грамот... – С. 172–173, 178, 185; *Грімстед П. К.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // АУ. – 2002. – № 4–6. – С. 54.

⁶⁵ Корпус магдебурзьких грамот... – С. 173–174.

⁶⁶ Там само. – С. 178–181; *Грімстед П. К.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // АУ. – 2002. – № 4–6. – С. 57.

⁶⁷ *Мищак І. М.* Розвиток архівної справи в Україні (1943 – середина 1960-х років): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – С. 49.

⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 24, арк. 361.

⁶⁹ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 54; там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 24, арк. 339, 361 зв.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 55–68.

⁷¹ Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, Bd. “Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze auf dem zeitweilig okkupierten Territorium der UdSSR durch die deutschen Faschisten”, Gruppe III-d, Dokument-Nr. 46; ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, спр. 250, арк. 36–40.

⁷² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 120–121.

⁷³ Там само, спр. 1, арк. 2.

⁷⁴ Bundesarchiv Koblenz, Bd. B-323, Ag. 495.

⁷⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. документів. – К., 1963. – С. 324–325; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.): Сб. док. – М., 1963. – С. 290–291.

⁷⁶ Збірки київських музеїв у супроводі Й. Бенцинга вивезено 11 грудня 1943 р. з Кам'янка-Подільського до Кьонігсберга (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 153–153 зв., 157).

⁷⁷ *Білокін С.* Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 151–153.

⁷⁸ Kunstsammlung aus Kiew in Allenstein gefunden // Frankfurter Rundschau. – Frankfurt-am-Main, den 19.08.1960.

Тетяна СЕБТА

**Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв
при райхскомісарі України:
історичний нарис**

У статті комплексно розглядається три напрямки діяльності Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України – архівний, бібліотечний і музейний, вивезення з Києва культурних цінностей у 1943–1944 рр. на Захід.

Ключові слова: Крайове управління; культурні цінності; Райхскомісаріат України; Друга світова війна; Київ.

УДК 94:930.25(447)"1942/1944"

Татьяна СЕБТА

**Краевое управление архивов, библиотек и музеев
при рейхскомиссаре Украины:
исторический очерк**

В статье комплексно рассматриваются три направления деятельности Краевого управления архивов, библиотек и музеев при рейхскомиссаре Украины – архивный, библиотечный и музейный, вывоз из Киева культурных ценностей в 1943–1944 гг. на Запад.

Ключевые слова: Краевое управление; культурные ценности; Рейхскомиссариат Украина; Вторая мировая война; Киев.

УДК 94:930.25(447)"1942/1944"

Tetyana SEBTA

**The Territorial Administration of archives, libraries
and museums under Reichscommissar of Ukraine:
a historical essay**

The article covers three lines – archival, library and museum – of the activities of the Regional direction for archives, libraries and museums at Reichskommissar for the Ukraine, the removal of cultural treasures from Kyiv into the West in 1943–1944.

Keywords: Landesverwaltung; cultural treasures; Reichskommissariat Ukraine; World War II; Kiev.

UDK 94:930.25(447)"1942/1944"

Надія ПЛАТОНОВА

ІСТОРІЯ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ МВС УКРАЇНИ

Документальна база історії формування архіву міліції досить фрагментарна. Найбільші лакуни в історичних джерелах спостерігаються на перших її етапах. Зокрема, не відклалися в Державному архіві МВС Документи доби Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського і УНР доби Директорії, оскільки його фондний склад формувалася з документів радянського періоду. Так, досі не виявлено нормативних актів, які б регулювали відомчу архівну справу в 1917–1920 рр. Достеменно відомо лише, що Бібліотечно-архівний відділ при Генеральному секретарстві справ освітніх закладав пропонував організувати воєнно-історичний архів¹. Деякі справи та документи цього періоду збереглися у фондах ЦДАВО України. Однак історія архівної служби МВС піддається реконструкції як така, що безпосередньо пов'язана з історією міліції. В такій реконструкції й полягає завдання цієї статті.

9 лютого 1919 р. РНК УСРР прийняла декрет № 96 “Про організацію робітничо-селянської радянської міліції”. Міліція створювалася як підпорядкований місцевим Радам виконавчий орган, загальне керівництво покладалося на НКВС УСРР². Інспекторський відділ формувал фондів документів діловодства, карний розшук збирав інформацію про осіб, які скоїли злочини. Архівні підрозділи формувалися на рівні губернських і волосних органів міліції. “При завідуючому Губернським Управлінням Радянської Міліції функціонує архів”, – зазначалося в Положенні про робітничо-селянську міліцію³. У списку службовців Чернігівського Губрозшуку за 1920 р. уже значилася посада завідувача сховищем. Як самостійні архіви двох структур існували архів Київської повітової міліції та Повітової міліції⁴. Проект “Положення про Всеукраїнський Головний Архів” передбачав централізацію архівних документів та документів приватних осіб. Було детально розроблено також проект організації Головного воєнного архіву. Він мав стати координаційним центром діяльності Воєнно-історичної комісії та Воєнно-архівної комісії й здійснювати суворий контроль та реальну охорону всіх документів⁵.

Відтак було проведено реєстрацію всіх архівів. Згідно з постановою РНК УСРР від 20 квітня 1920 р. “Про націоналізацію і централізацію архівної справи в Україні”, всі установи, в тому числі й міліція, зобов'язані були передавати до архівних секцій при губернських відділах народної освіти непотрібні для поточної роботи документи⁶. Поступово в УРСМ організувалося зберігання архівних документів. Зокрема, в Інструкції від 19 серпня 1920 р., що стосувалося евакуації органів міліції, вимагалось звертати особливу увагу на збереження

матеріалів діловодства⁷. Відповідальність за збереження архівних документів запроваджувалася в усіх відомствах. Наприклад, реввійськграда Південно-Західного фронту видала у Харкові 23 березня 1920 р., а у Києві 11 грудня 1920 р., вказівку про забезпечення недоторканості приміщень, де зберігалися архівні документи, оскільки всі вони становлять історичну цінність. У вказівці начальника УРСМ від 9 листопада 1921 р. зазначалося, що необхідно вести в кожному управлінні по кожній губернії окрему справу, до якої підшивати документи найбільш принципового характеру⁸.

За доби “воєнного комунізму” до ГУРСМ увійшла ціла низка нових адміністративних підрозділів. Архів підпорядковувався Загальному підвідділу і мав за штатним розписом двох працівників – завідувача та старшого діловода⁹. У Центроосуку був свій архів, в якому архіваріус зберігав справи служби і видавав довідки установам та особам¹⁰. Принагідно зазначмо, що в Україні діяв циркуляр ЦВК РРФСР від 9 червня 1922 р. “Про заходи боротьби проти знищення архівних матеріалів”, яким запроваджувалася жорстка централізація експертизи документів. Право виділення документів, що не підлягали зберіганню, надавалося лише Центральному архіву¹¹.

Попри постійні реорганізації міліції, зміну функцій підрозділів, цінні архівні документи було збережено. Важливу роль у цьому відіграла постанова РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. “Про охорону архівів”, згідно з якою до складу Єдиного Державного архівного фонду УСРР включалися закінчені у діловодстві справи державних і громадських установ та організацій. Без відома і дозволу Головархіву заборонялося продавати, передавати, переміщувати або знищувати архівні документи. Після закінчення трирічного строку зберігання справ у відомствах вони підлягали передаванню до архівосховищ Головархіву, реорганізованого в січні 1923 р. у ЦАУ УСРР при ВУЦВК. На Першій Всеукраїнській нараді архівних працівників (Харків, 1924) даному питанню приділялася особлива увага. 16 грудня 1925 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР “Про Єдиний Державний архівний фонд УСРР” остаточно було закріплено принцип централізації архівних документів установ і відомств та створення Єдиного державного архівного фонду УСРР. Строк зберігання документів у відомствах було збільшено до п’яти років. ЦАУ УСРР провело реєстрацію відомчих архівів. Тривало цілеспрямоване упорядкування архівів. Наприклад, міліція Одеси була зареєстрована як фондоутворювач Краєзнавчого Історичного Архіву¹², Полтавська губернська робітничо-селянська інспекція – Полтавського Краєзнавчого Історичного Архіву¹³, Управління Харківської губернської та міської міліції – Харківського Краєзнавчого Історичного Архіву¹⁴. Контроль з боку Укрцентрархіву, наявність відповідної для цього нормативної бази забезпечили збереженість архівних документів з іс-

торії міліції тих років. Формуванню цілісної джерельної бази заважало однак те, що військові архіви розподілялися між Центрархівом УРСР та військовим архівом у Москві за погодженням з відповідними відомствами¹⁵. Архіви міліції не належали тоді до військових архівів, відтакі документи ГУ РСМ за 1919–1923 рр. збереглися в ЦДАВО України, чого не можна сказати про пізніші роки.

Починаючи від 1924 р. архівні документи майже не надходили до державних сховищ. Не виключено, що причиною цього стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 4 листопада 1925 р., яка затвердила нове “Положення про Центральне архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи”. Імовірно є й версія про те, що архівні документи не потрапляли до центральних архівів через паперову кризу. Зокрема, згідно з постановою НКРСІ СРСР від 28 грудня 1928 р. “Про порядок вилучення із установ та підприємств архівної та іншої паперової макулатури для нужд паперової промисловості”, документи НКВС було віднесено до першої черги експертизи, яка не передбачала погодження з архівними установами їх відбору для знищення.

В другій половині 1920-х рр. відбулися реорганізації в структурі міліції. Згідно з новим “Положенням про робітничо-селянську міліцію УСРР”¹⁶, затвердженим Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10 листопада 1926 р. архів було підпорядковано надвірній міліції. У 1926 р. Центрархів УСРР, укладаючи угоди з наркоматами УСРР про порядок передавання до державних сховищ архівних документів, обійшов своєю увагою НКВС і Головне управління міліції та Карного розшуку. Відтак вони припинили передавання документів до державних архівів.

Початок масових репресій 1930-х рр. збігся з кардинальною зміною ставлення до документів. Не виключено, що в їх збереженні не були зацікавлені виконавчі органи. Так, по лінії Управління міліції і карного розшуку немає документів за 1924, 1925, 1929 рр. За 1926, 1927, 1930, 1932 рр. збереглося по дві справи, за 1928, 1931, 1933 рр. – по одній справі.

Примусова колективізація, репресивні методи хлібозаготівель стали причиною масштабної трагедії українського народу – голодомору 1932–1933 рр., який приніс мільйони смертей. Серед кримінальних справ тих років зберігалися архівно-слідчі справи на осіб, засуджених до різних строків покарання за скоєння розбійних нападів, бандитизм, убивства. Серед них є 1022 справи на осіб, засуджених 1933 р. Окремою нарадою при Колегії ДПУ УСРР до вищої міри покарання за канібалізм. Колекція кримінальних справ судових та позасудових органів (фонд 32) та колекція Протоколів Окремої наради та трійок (фонд 42) є важливим історичним джерелом вивчення цього періоду історії України.

Не сприяло збереженню документів УРСМ і нове положення “Про Єдиний державний архівний фонд УСРР”, яке збільшило строк збері-

гання документів у відомчих архівах до 10 років і послабило вимоги до збереженості архівних документів. Прийняття ВУЦВК і РНК УСРР 2 вересня 1930 р. рішення про скасування адміністративно-територіального поділу України привело до ліквідації окружних органів і створило умови для знищення багатьох цінних документів. Зрозумівши катастрофічний стан і реальну загрозу втрати історичних джерел, ЦАУ УСРР вже 12 вересня звернулося до всіх наркоматів з пропозицією про негайне упорядкування архівних документів. Зверталася увага на збереження документів окрархівів, які ще продовжували свою діяльність, але особливо турбував стан архівних документів у відомствах, які ліквідовували. Якою була реакція керівництва НКВС УСРР і зокрема УРСМ на ці рішення, на жаль, за браком історичних джерел невідомо.

Тим часом усупереч вимогам ЦАУ УСРР протягом 1932–1937 рр. на території України тривала активна робота з утилізації архівних документів як у державних, так і у відомчих архівах. У квітні 1932 р. було розроблене “Тимчасове положення про обласні перевірни і експертні комісії державних й обласних історичних архівів”, яке встановлювало порядок розгляду та затвердження списків утилізаційних матеріалів. Центральна перевірна комісія при Укрцентрархіві здійснювала контроль за вилученням макулатури з архівів центральних установ УСРР, серед яких мало бути й НКВС. Але відомостей проведення такого контролю за збереженням документів НКВС вищою архівною інстанцією виявити не вдалося.

Постановою ЦВК УСРР від 11 липня 1934 р. знову було створено НКВС УСРР. Діловодство, архів, кодифікація були передані до Секретаріату УРСМ¹⁷. Архів УРСМ діяв як окрема структура в системі НКВС, формально не підпорядковуючись архіву державної безпеки. Проте, у відборі архівних документів для своїх сховищ чекісти завжди вели активну і цілеспрямовану роботу з розширення сфери свого впливу.

У жовтні 1934 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про організацію Всеукраїнського військово-історичного архіву для зберігання документів військових установ. Перелік їх визначався ЦАУ СРСР¹⁸. Але постанова Президії ЦВК СРСР від 27 червня 1935 р. “Про заходи щодо упорядкування архівної справи в СРСР” відмінила рішення вищих органів УСРР і вже у серпні 1936 р. архів було реорганізовано у місцевий військово-історичний архів при Київському обласному архівному управлінні для обслуговування частин, штабів та установ Київського військового округу.

У середині 1930-х рр., згідно з наказом НКВС СРСР від 26 жовтня 1935 р. № 00398 в центральних, республіканських та обласних підрозділах було створено Перші спецвідділи з підпорядкованими їм окремими і не залежними від УРСМ оперативними архівами¹⁹. Оперативні архіви вели облік і реєстрацію кримінальних справ та осіб, які по них

проходили, збирали інформацію про розкуркулених і фігурантів злочинних груп та окремих злочинців. Наказом НКВС СРСР від 10 квітня 1937 р. № 0253 було розширено функції архіву: систематизація і зберігання архівних справ негласних працівників, організація їх оперативного використання; приймання, облік, зберігання, оперативно-тематична розробка й використання в довідковій роботі документів загального діловодства, які утворилися в процесі діяльності управлінь та відділів центрального апарату²⁰. Цінними вважалися лише документи, з яких можна було вилучити інформацію про особу. Після цього такі документи знищувалися “как не имеющие оперативной ценности”. Про збереження документів, які мали історичне значення, не йшлося. Створення оперативних архівів обумовило ще більшу децентралізацію архівних документів. Постанови ЦВК і РНК СРСР від 5 лютого 1936 р. “Про упорядкування архівної справи в наркоматах і центральних установах СРСР” та ЦВК і РНК УСРР від 4 квітня 1936 р. “Про впорядкування архівів наркоматів і центральних та місцевих установ УРСР” зобов’язали наркомати і відомства УСРР оформити свої архіви на правах відділів, забезпечити їх придатними приміщеннями для зберігання документів, визначити перелік справ, що підлягають зберіганню в архівах установ та передаванню до державних архівосховищ, розробити інструкцію про порядок зберігання і обліку архівних документів як у наркоматі, так і в підпорядкованих установах. Але ці ухвали не вплинули на процес відбору документів до архівосховищ через відсутність, зокрема, чітко розроблених критеріїв відбору.

Для здійснення контролю за налагодженням архівної справи й діловодства у складі ЦАУ УСРР було створено спеціальний відділ і розроблено “Типове положення про архіви народних комісаріатів та інших центральних установ УСРР”. Утім, НКВС своєрідно реагував на ці вимоги. Маючи на цей час великий обсяг документів, доступ до яких було обмежено, відомство почало контролювати питання обмеження доступу. У наказі НКВС СРСР від 12 грудня 1936 р. № 0122 зазначалося, що чинний порядок користування архівними документами не забезпечує їх збереження, а лише дає можливість ознайомлюватися з цілком таємними матеріалами широке коло осіб. Наказувалося здійснювати видавання архівних документів лише відповідно до вмотивованих вимог начальників відділів, начальників обласних управлінь НКВС, їх заступників. Висилку із архіву слідчих справ до Прокуратури Союзу РСР і Прокуратур республік, країв, областей здійснювати лише за дозволом Прокуратури СРСР²¹. 5 серпня 1938 р. спільним наказом НКВС, Прокуратури, Народного комісаріату юстиції СРСР № 28цт було прийнято рішення про те, що всі справи про контрреволюційні злочини, які направляються до прокуратури, судів, воєнних трибуналів, ГУДБ НКВС та їх місцевих органів, після розгляду та вступу вироку в силу

підлягають поверненню у відповідний орган ГУДБ НКВС для зберігання в архіві. Справи про решту злочинів зберігаються в архіві прокуратури, або суду, за належністю²². Так у системі НКВС було створено фонд кримінальних справ. Після 1954 р. до архіву МВС УРСР надійшли кримінальні справи про крадіжки державного майна, бандитизм, порушення кордону, спекуляцію, самогоноваріння та інші кримінальні злочини, а частину після 1991 р. було передано до державних архівів²³. Не маючи достатніх архівосховищ, МВС вимушене було розіслати архівні справи до УМВС областей, за місцем застосування репресій, і лише незначну частину залишити в своєму архіві (фонд 32).

Створення архівів при Перших спецвідділах не давало, мабуть, достатньої інформації про особу, адже не було даних про “куркулів, розкуркулених, членів бандформувань, членів антирадянських партій та інших”. У 1939 р., відповідно до постанов ПВР СРСР від 16 квітня 1938 р., ПВР УРСР від 11 грудня 1939 р., наказу НКВС СРСР від 17 січня 1939 р. № 19 “Про прийом місцевих органів Центрального архівного управління до структури органів НКВС” Архівне управління України та його систему державних архівів було підпорядковано НКВС УРСР²⁴. Але таке перепідпорядкування нічого в організації архівної справи наркомату не змінило. Не було підрозділу, який відповідав би за формування фондів документів діловодства служб, зверталася увага на виявлення, стан, збереження документів “під кутом збереження державної таємниці”. У системі НКВС не було постійної експертної комісії, яка б займалася питаннями експертизи цінності документів. Рішення експертної комісії Першого спецвідділу, склад якої щорічно мінявся, не погоджувалися з архівними органами. Перевірна комісія ГАУ НКВС УРСР не контролювала процес проведення експертизи в НКВС²⁵. В 1938 р. із наявних наказів (циркулярів) колишнього ОДПУ СРСР, НКВС СРСР і НКВС УРСР було вилучено і знищено документи “анулированные, устаревшие и ненужные”²⁶.

Для зберігання оригіналів наказів, розпоряджень, циркулярів, їх тематичного опрацювання, підготовки довідників, збірників у серпні 1939 р. було створено Кодифікаційне відділення при Секретаріаті НКВС, попри те, що в підпорядкуванні Першого спецвідділу був архів²⁷. У циркулярі від 4 жовтня 1939 р. № 201, підписаному начальником Секретаріату НКВС СРСР і не погодженому ні з керівництвом НКВС, ні з керівництвом Архівного управління, навіть не зазначалося, який примірник нормативного документу необхідно було передавати на зберігання до архіву Першого спецвідділу. Як виявилось, підрозділ створювався для формування фонду НКВС СРСР, себто Державного архівного фонду СРСР. До НКВС СРСР почали передавати “накази по оперативним, організаційним, фінансовим, господарським питанням до 10 числа кожного місяця”²⁸. При цьому категорично заборонялося пере-

друкувати накази НКВС СРСР місцевим органам, частинам апаратів НКВС. Фактично було створено систему повного контролю як за підготовкою нормативних документів, так і за їх збереженням.

На початку 1940-х рр. ГАУ НКВС СРСР почало активно розробляти нормативну базу щодо організації архівної справи. 23 лютого 1940 р. вийшов наказ № 114, який запровадив Інструкцію для роботи архівів народних комісаріатів, установ, підприємств і організацій Союзу РСР. У ній було визначено строки зберігання архівних документів: «Матеріали, що мали політичну та науково-історичну цінність, а також матеріали довготривалого практичного значення підлягали зберіганню в архіві установи 10 років, а потім передавалися до державних архівів». Для оперативних архівів наказом НКВС СРСР від 12 грудня 1940 р. № 001551 було оголошено Інструкцію про прийом, зберігання і розробку оперативних архівів в органах НКВС та перший відомчий Перелік справ і матеріалів із строками архівного зберігання²⁹. Було визначено чітку структуру оперативних архівів: у Першому спецвідділі НКВС СРСР, Перших спецвідділах НКВС союзних республік, Перших спецвідділах УНКВС областей, обліково-статистичних групах дорожньо-транспортних відділів НКВС залізниць, облікових групах оперативних відділів виправно-трудоих таборів. При міських та районних відділах (відділеннях) архіви не створювалися, а документи передавалися до НКВС-УНКВС за територіальною належністю. Наводився перелік фондів, за якими треба було систематизувати документи НКВС-УНКВС: фонд 1 формувався із слідчих справ, закінчених впровадженням; фонд 5 – із протоколів засідань колишніх колегій, Окремої наради, трійок, комісій, які діяли на підставі наказів НКВС СРСР; фонд 6 – із указів, постанов, партійних і радянських органів, наказів, циркулярів, директив НКВС-УНКВС; фонд 8 – з документів діловодства служб.

Планувалося, що реорганізація архівних підрозділів сприятиме активізації роботи з відбору документів на архівне зберігання, але реакція низових органів була прямо протилежною. У наказі НКВС СРСР від 12 лютого 1940 р. № 001107 зверталася увага на те, що в зв'язку з наявністю в архівах органів НКВС великої кількості неопрацьованих справ загального діловодства останніх років, «устаревших и потерявших оперативную или иную ценность», необхідно терміново розібрати справи, вилучити справи, строк зберігання яких закінчився, і знищити³⁰. Відбіркові списки затверджувались начальником Першого спецвідділу та начальником органу.

Вимоги наказу щодо формування фондів не вдалося повністю втілити в життя, але критерії систематизації документів були використані в наступні роки. На початку 1941 р. почалася нова реорганізація наркомату. Постановою ПВР СРСР від 3 лютого 1941 р. було створено два наркомати: НКВС і НКДБ. Зміна функцій НКВС вимагала термінового перерозподілу архівних документів між новими відомствами. На

цей час в органах НКВС накопичився великий обсяг архівних документів і розподіл їх між двома відомствами вимагав значних людських ресурсів, а також досить тривалого часу. Для переміщення архівних документів було створено спеціальну групу. В складі НКВС теж було створено Перший спецвідділ, до якого входив архів, але це вже не був той оперативний архів НКВС, що існував до розподілу архівних документів. Йому підпорядкували архіви ГУМ, Відділу виправно-трудових колоній, Тюремного відділу. В НКВС залишився централізований алфавітний і дактилоскопічний облік злочинців. Ліквідовані Дорожньо-транспортні підрозділи НКВС передали оперативно-довідкові картотеки, архівно-слідчі справи. справи загального діловодства та інші архівні документи, відповідно до чинного на той час Переліку, майже всі підлягали знищенню. Нормативні документи НКВС, УНКВС які мали відношення до роботи органів державної безпеки і були видані після 15 вересня 1938 р., передавалися до секретаріатів НКДБ, УНКДБ. Одночасно вилучалися документи, які стосувалися діяльності органів державної безпеки. У циркулярі ГАУ НКВС СРСР від 7 квітня 1941 р. № 72 вимагали до 1 липня провести реорганізацію архівів, так як “чрезмерная дробленность архивов, порождает разбухание управленческого и хозяйственного аппарата” і не забезпечує правильної організації роботи як з упорядкування, так і з наукового й практичного використання державного архівного фонду³¹. Постановою РНК СРСР від 28 березня 1941 р. № 723 було затверджено Положення про Державний архівний фонд СРСР, в якому ДАФ визначався як сукупність документів, що мають наукове, політичне і практичне значення незалежно від часу їх походження, змісту, оформлення, техніки і способів відтворення. Положення підкреслювало єдність ДАФ СРСР, не поділяючи його на архівні фонди союзних республік. 18 квітня 1941 р. наказом НКВС СРСР було затверджено “Інструкцію про роботу архівів народних комісаріатів, установ, підприємств і організацій СРСР” та “Інструкцію по вилученню документальних матеріалів, що не підлягають зберіганню в державних архівах”. Заборонялося знищувати архівні матеріали як в архівах, так і в процесі поточного діловодства установ без дозволу ГАУ НКВС та його місцевих органів. Але як показала практика, ці вимоги не стосувалися архівних документів самого НКВС. У наркоматі не була проведена централізація архівних документів. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 14 травня 1941 р. № 0242 було здійснено перевірку сховищ окремих служб. Відбір документів для знищення виконували працівники кожної служби самостійно, без залучення спеціалістів архівного управління. Лише при Першому спецвідділі діяла експертна комісія, до складу якої входили працівники Першого спецвідділу³². У процесі перевірки було встановлено, що вимоги наказу від 23 лютого 1940 р. № 114 в більшості управлінь не виконуються³³. Аналогічний стан архівної роботи був у системі НКВС УРСР. Перебудова роботи міліції, зміна і функцій напе-

редодні війни внесла нову хвилю хаосу³⁴. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. було скорочено посади архівістів в УНКВС Волинської, Дрогобицької, Ізмаїльської, Камянець-Подільської, Львівської, Рівенської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької областей. За рахунок цих посад планувалося створити філіал оперативного архіву НКВС, але часу вже не вистачило.

¹ Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 116–127.

² ЦДАВО України, ф. 3690, Державний контроль УНР, оп. 1, спр. 17, арк. 102.

³ ДА МВС України (підрозділ в УМВС України в Чернігівській області), ф. 5, Оперативний відділ, оп. 1, спр. 5, арк. 104.

⁴ Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 1998. – С. 87–88.

⁵ Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 90.

⁶ Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 1998. – С. 24.

⁷ ЦДАВО України, ф. 6, Головне управління міліції УСРР, оп. 1, спр. 9, арк. 35.

⁸ ДА МВС України, ф. 45, спр. 248, арк. 16.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 239, арк. 37.

¹⁰ Там само, спр. 238, арк. 55.

¹¹ Митяев Л. Г. Теория и практика архивного дела: Учебное пособие. – М., ГАУ МВД СССР, 1946. – С. 119.

¹² Список фондів Одеського Краєзнавчого Історичного Архіву // Архівна справа. Кн. 5–6. – Харків: ЦАУ УСРР, 1928. – С. 80–86.

¹³ Список фондів Полтавського Краєзнавчого Історичного Архіву // Архівна справа. Кн. 8. – Харків: ЦАУ УСРР, 1928. – С. 31.

¹⁴ Список фондів Харківського Краєзнавчого Історичного Архіву // Архівна справа Кн. 3 (14). – Харків: ЦАУ УСРР, 1930. – С. 23–36.

¹⁵ Митюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917–1973. – К., Наукова думка, 1975. С. 57.

¹⁶ Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: В 3 т. – К, Генеза, 1999. – Т. 2: 1917–1945. – С. 237–239.

¹⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 9.

¹⁸ Климова К. І. Кожна військова акція фахово зафіксована // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Наукова доповідь // Архіви України. – 1998. – № 1–6. – С. 143.

¹⁹ ДА МВС України, ф. 45, Накази, розпорядження НКВД, МОГП, МВС СРСР, спр. 2, арк. 97.

²⁰ Там само, спр. 369, арк. 209.

²¹ Там само, спр. 5, арк. 209.

²² Там само, спр. 27, арк. 10.

²³ Там само, ф. 46, Накази, розпорядження НКВД, МОГП, МВС УРСР, спр. 1 г, арк. 42.

²⁴ ДА МВС України, ф. 45, Накази, розпорядження НКВД, МОГП, МВС СРСР, спр. 39, арк. 243.

²⁵ Там само, спр. 16 а, арк. 24.

²⁶ Там само, ф. 45, спр. 32, арк. 140.

²⁷ Там само, спр. 97, арк. 50.

²⁸ Там само, спр. 59, арк. 59.

²⁹ Там само, спр. 78, арк. 95–98.

³⁰ Там само, ф. 46, спр. 64, арк. 133.

³¹ Там само, ф. 45, спр. 94, арк. 26.

³² Там само, спр. 92, арк. 21.

³³ Там само, спр. 92, арк. 26.

³⁴ *Кравченко Ю.Ф.* Міліція України. – К., Генеза, 1997. – С. 66.

Надія ПЛАТОНОВА

Історія архівної служби МВС України

Стаття є результатом комплексного дослідження історії становлення й розвитку архівної служби МВС України, її місця в системі державних архівів та у контексті розвитку архівної справи в СРСР та Україні. На підставі архівних документів, котрі вперше залучаються до наукового обігу, висвітлено основні тенденції розвитку архівної справи в силовому відомстві, передумови створення закритих відомчих архівів та причини знищення цінних архівних документів.

Ключові слова: історіографія архівної справи; Міністерство внутрішніх справ; архів; архівний фонд; архівні документи.

УДК 94:[930.25:354.31](477)

Надежда ПЛАТОНОВА

История архивной службы МВД Украины

Статья является результатом комплексного исследования истории становления и развития архивной службы МВД Украины, ее роли в системе информационных ресурсов государства. На основании архивных документов определены основные тенденции развития архивной службы силового министерства, предпосылки создания закрытых архивов и причины потерь ценных архивных документов.

Ключевые слова: историография архивного дела; Министерство внутренних дел; архив; архивный фонд; архивные документы.

УДК 94:[930.25:354.31](477)

Nadiya PLATONOVA

History archival service of Ministry of Internal Affairs of Ukraine

The thesis is a first complex research on a history of formation and development of archival service in Ministry of Internal Affairs, its place in the State archives system and in development complex of archive business in USSR and Ukraine. The main tendencies of archive service development, the reason of close archives creature and the cause of destruction of important archival documents are showed in virtue of archival documents, that were put into science operation at first.

Keywords: archive; archival work; Ministry of Internal Affairs; archival document; archival fund.

UDK 94:[930.25:354.31](477)

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

Алла АКСЬОМ

НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ: М. ШПАК, О. ДЕСНЯК, М. ГАЙДАБУРА

Наше минуле й наше сьогодні зв'язані між собою незримим мостом пам'яті. Нетлінну пам'ять для наших нащадків зберігає Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України у документах про життєвий шлях і творчість українських майстрів слова Миколи Шпака, Олекси Десняка, Михайла Гайдабури, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни на початку 1942 р., у розквіті молодості та таланту, не дописавши свої твори, не здійснивши мрій, недоспівавши своєї солов'їної пісні. 2009 року усім їм виповнилося б 100 років.

Архівний фонд поета Миколи Шпака (ф. 784, оп. 1) налічує 49 од. зб. (справ). До його складу входять рукописи та машинописи віршів, листи, матеріали до біографії, образотворчі матеріали та ін. Микола Іполитович Шпак (Шпаківський) народився 23 лютого 1909 р. в с. Липках на Житомирщині (нині – Попільнянський р-н) у селянській родині. Старий садівник Іполит заохочував старшого сина до саду, розкривав перед ним незбагненну красу й велич природи. Професія батька вплинула на хлопця, прищепила йому на все життя велику любов до чарівної прирпінської природи, де зелень полів і блакить неба так чудово поєднуються з перелісками Житомирщини, що далі на захід переходять в масиви поетичних дібров Волині. Мріяв Іполит Шпак, аби син закінчив агрономічну школу і продовжив його справу.

Коли у Липках відкрилася дворічна сільськогосподарська школа, одним із перших її учнів став Микола Шпак. Юнацьку уяву заповнили прочитані твори Т. Шевченка, І. Франка, О. Пушкіна, М. Лермонтова. Під їхнім впливом Микола і сам почав віршувати. У цей же час він виявив неабиякі малярські здібності, які привели його у 1927 р. у Київську художньо-індустріальну профшколу, куди був зарахований до “безплатної категорії”. Пізніше Шпак навчався в Київському сільськогосподарському інституті. І тут не полишав своїх поетичних вправ. І нарешті одного разу з кількома віршами прийшов до Київської філії “Молодняка”.

Підтриманий товаришами, Микола Шпак почав друкуватися на сторінках газет, журналів; згодом став редактором літературної сторінки газети “Молодий більшовик”. Селянин з діда-прадіда, добре знаючи

сільське життя і побут, поет у перших віршах звертався до своїх витоків. У 1928–1929 рр. з'явилися друком його поезії “Вибирала плоскінь”, “Квітує жито”, “Гей, піду до клубу я”, “Сонце злотаву міць”, “Вечір”, що увійшли до другої збірки його творів. Уже перші вірші Миколи Шпака відзначалися свіжістю світосприймання, бадьорістю, любов'ю до життя, щирістю почуттів. Велику роль у сприйманні всієї гама кольорів природи відіграли, мабуть, живописні студії поета, які він ніколи не полишав. Коли тільки випадала нагода, Микола охоче брав етюдник і йшов, як він говорив, “на побачення з красунею природою”. Віра Єніна, з якою здружився поет на пленері, згадує: коли помітила юнака з картоном у руках, мало не випустила мольберт від здивування – що за фарби! Здавалося, невеличкий картончик розправився від того сонячного живопису. Хоч не вистачало міцного рисунка, “але фарби він відчував так тонко, що міг видавати з тих немудрих цільних тюбиків, що були в етюднику, несподівано цікаві сполучення кольорів”². Під час фашистської окупації альбоми і етюди М. Шпака, як і багато віршів, втрачено...

У довоєнні роки значно розширилися творчі інтереси письменника. Поруч з лірикою М. Шпак багато уваги приділяв роботі над поемами, писав твори для дітей. Він був батьком трьох дітей, що не могло не позначитися на його творчості. В доробку митця є твори, розраховані саме на юного читача. Це, зокрема, ліричні мініатюри “Журавлики-журавлі”, “Вечір”. Поема “Щастя” також якоюсь мірою було розрахована на них. Цьому ж читачеві адресовано твори “Сон Захарка” і “Казка про лютого царя та мудру вдову”, які набули чималої популярності і неодноразово видавалися після війни³.

В останні передвоєнні роки увагу М. Шпак займався перекладацькою роботою. Поет ставив собі завдання не лише познайомити читачів з творами авторів із інших країн, а й збагатити власне поетичне слово, надати йому більшої гостроти, викинченості. Він перекладав російські народні пісні, поезії О. Полежаєва, М. Огарьова, І. Нікітіна, М. Некрасова, В. Маяковського, Я. Купали, К. Хетагурова, М. Гарцмана⁴.

Перегортаючи рукописні аркуші частково уцілілого архіву М. Шпака, натрапляємо на багато заміток, зарисовок-заготовок майбутніх поетичних творів. Чимало ще творчих задумів виношував поет, багато планів хотів реалізувати. Проте, вони залишилися нездійсненими. Почалася Друга світова війна.

З групою письменників (А. Малишко, А. Шиян, М. Шеремет, С. Воскресенко, Л. Первомайський) Микола Шпак поїхав до Тернополя, у розпорядження політвідділу Південно-Західного фронту. Звідти частину з них відрядили в різні військові і армійські газети, а решту направили у резерв політвідділу фронту (м. Полтава). Старшим призначили М. Шпака. “Як він на рвався на фронт, на передову, але поки що мусив виконувати доручену йому справу”, – писав поет Микола Шеремет⁵.

Війна з перших днів гартувала своїх бійців, і новим, досі не знаним у поведінці і характері здавався друзям М. Шпак у ці дні. М. Шеремет згадував: “Людина м’якої, лагідної вдачі, одягнувши шпалу на петлиці, одразу переродилась. Він став суворим і вимогливим”. Один із письменників у листі додому в ті дні жартома писав: “У нас кінчилося мирне життя. Щодня бомблять, наближається фронт. Але гадаю, що буду живий, якщо не “постраждаю” від Миколи Шпака – страшно строгий він у нас начальник...”⁶.

Після Полтави М. Шпак деякий час перебував у Харкові. А потім повернувся до Києва і став активним учасником оборони столиці. Разом з письменниками О. Десняком, Ю. Корецьким працював в редакції армійської газети. “Там я його і зустрів, – писав М. Шеремет, – в дні війни, уже рвались ворожі міни на Сталінці, а в приміщенні оперного театру друкувалася військова газета”⁷. Він брав участь в атаках у солдатських шеренгах; увечері ж, напередодні залишення міста нашими військами, 18 вересня 1941 р., Шпак виступив на радіо з патріотичними віршами. Незабаром з групою радянських військ у районі Борисполя потрапив у вороже оточення. Спроби вийти з ворожого кільця, пробитися до своїх не вдалися. Микола потрапив у полон. Концтабір. Голод, холод, хвороби. Проте йому вдалося випадково врятуватися. Трохи одужавши, він продовжував боротьбу відповідно до тих обставин, що склались у тилу ворога, у невеликому партизанському з’єднанні. А починати треба було все спочатку, адже не було ні зброї, ні заздалегідь створеного ядра організації, домовлених явок. Разом із своїми друзями він розгорнув широку антифашистську агітаційну роботу в селах Корнинського, Попільнянського, Фастівського районів. За час перебування у ворожому тилу, особливо в перші місяці 1942 р., М. Шпак написав багато поетичних творів, які були дійовою зброєю в боротьбі з окупантами. Поет вірив, що його слово потрібне людям, які потрапили у фашистську неволю⁸.

Характер тодішньої поезії – бойовий. “Було тоді не до душевних рефлексій, плутаних асоціацій. Писали кров’ю свого серця і слово вражало, поезія воювала”, – згадував поет М. Шеремет⁹.

19 липня 1942 р. М. Шпак і Петро Радченко пішли до будинку письменників і не повернулися. Недовгий творчий шлях судився М. Шпаку, він загинув, коли йому щойно виповнилось 33 роки, коли його поетичне слово набирало все більшої сили і художньої довершеності¹⁰.

Вірші поета-воїна ввійшли до золотого фонду української поезії. Вони неодноразово видавалися як на Україні, так і в перекладах російською мовою. Збереглися переклади віршів¹¹.

В особовому фонді М. Шпака зберігаються матеріали біографічного характеру, індивідуальні фото та фото батьків, дружини та дітей довоєнного періоду¹². Низка документів відклася у фондах літерату-

рознавців, поетів та письменників, побратимів по перу, які товаришували з М. Шпаком та працювали з ним у редакціях армійських газет. Це – спогади П. Баратинського¹³, І. Цюпи¹⁴, П. Усенка¹⁵, М. Шеремета¹⁶, В. Єніної¹⁷. Ім'я М. Шпака викарбовано на мармуровій дошці вічної слави в Будинку літераторів України. На честь поета-воїна названо вулицю в Києві та школу на його батьківщині в с. Липках.

Серед друзів М. Шпака, особливо в перші дні війни, вирізнялася постать О. Десняка (справжнє прізвище – Руденко), 100 років від дня народження якого минуло 17 березня 2009 р. У ЦДАМЛМ України зберігається архівний фонд письменника (ф. 868, оп. 1), що налічує лише одну справу – це рукопис оповідання “Галі – такій, як я її собі уявляю” (з підписом “Олекса Руденко. Клініка, 10.04.35.”). Проте тут також наявні численні архівні документи про його життя і творчість, статті та спогади сучасників і побратимів: М. Шеремета, О. Дяченка, М. Стельмаха, О. Ющенко, С. Голованівського, В. Іванисенка, Ф. Кириченка, фотодокументи.

О. Десняк народився 17 березня 1909 р. у с. Бондарівка Сосницького р-ну на Чернігівщині у бідній селянській родині. Придеснянські пейзажі, якими рясніють численні твори письменника, підказали йому взяти собі за псевдонім прізвище Десняк, під яким він і увійшов в українську літературу.

З 1916 р. по 1920 р. Олекса навчався у Бондарівській початковій школі, а семирічку закінчив у Макошині (1920–1923). 1927 р., закінчивши трудову школу, він вступив до Борзенського сільськогосподарського технікуму, а згодом – до Чернігівського інституту народної освіти, який закінчив 1931 р.

Здобувши вищу освіту, О. Десняк розпочав журналістську роботу в обласній газеті “Більшовик”, де був літпрацівником упродовж семи років. У чернігівських газетах і альманасі літературного об'єднання він друкував оповідання, нариси, статті¹⁸. З ранніх творів привертають увагу оповідання “Галі – такій, як я її собі уявляю”, “Арза”, “Алікова тасмниця”¹⁹. Різні за тематикою, вони мають внутрішній зв'язок, позначені ліризмом і психологізмом.

Із указаних оповідань особливо виділяється перше, підписане справжнім прізвищем письменника. Вражають чудові, лагідні слова, якими воно закінчується. Це свідчить про філософське ставлення до жінки, піднесення її на вищий щабель.

1937 р. побачив світ великий роман О. Десняка “Десну перейшли батальйони”, який відразу поставив автора в число кращих письменників України. Успіх його був надзвичайний. Через рік одночасно з'явилися ще дві книги письменника – роман “Удай-ріка” і повість “Полк Тимофія Черняка”.

Незабаром у Львові розпочав видаватися журнал “Література і мистецтво”, редактором якого став О. Десняк. Тут надруковано його опові-

дання “Над могилою берізка” і “Біль у серці”. 1940 р. вийшла нова повість “Тургайський сокіл”.

Від серпня по вересень 1941 р., перебуваючи в резерві політуправління армії, О. Десняк працював у Харкові. У цей час письменник розгорнув велику роботу щодо видання серії книжок про героїв фронту і тилу, часто виїжджав на фронт, виступав з доповідями перед солдатами. Коли Київ опинився у загрозовому становищі, О. Десняк переїхав в столицю. Про це М. Шеремет писав у своїх спогадах: “У вересневі дні 1941 року, коли реально була окреслена складність воєнної ситуації в районі Києва, я зустрів Десняка в редакції армійської газети “Боевая красноармейская”, де він працював разом з письменниками М. Шпаком, Ю. Корецьким... Становище було винятково складним, але ми твердо вірили в перемогу, і в Києві залишались до останніх днів на своїх постах”²⁰.

У другій половині вересня О. Десняк разом із іншими бійцями потрапив у вороже оточення під Києвом, а 1 листопада щасливо вибрався з нього. У Воронежі, куди прибув він після виходу з оточення, зустріли його “з великою радістю, всюди було багато поцілунків, бо мене фактично не сподівалися бачити на цьому світі. Дуже тепло був прийнятий [Олександром] Євдокимовичем і Вандою”²¹. Уже потім, у м. Балашові, зустрівся з письменниками А. Малишком і А. Шияном.

Про ці трагічні дні С. Голованівський згадував: “Здоров’я письменника було дуже надірване. Але Олекса Десняк відмовився відпочивати. Він рветься знову на фронт, хоче бути разом з воїнами на передньому краї боротьби з лютим ворогом. На цей раз його призначають кореспондентом військової газети 6-ї армії, яка входила до Південно-Західного фронту. Вона вела воєнні операції в районах Харкова, Лозової, Барвінківської та Ізюма. У травневих дні 1942 року йшли тяжкі бої на Ізюмсько-Барвінківському напрямі, в долині річки Береки біля села Павлівка Друга на Харківщині. Тут О. Десняк вдруге потрапив у вороже оточення, з якого вже не вийшов...”²².

Життєвий шлях О. Десняка тривав лише 33 роки, але й за цей порівняно короткий час письменник створив понад 100 нарисів, оповідань і п’ять великих творів.

Ровесником М. Шпака і О. Десняка був письменник М. Гайдабура, чия творчість припала на 1930-ті роки.

13 травня 2009 року виповнилося 100 років від дня народження Михайла Денисовича Гайдабури. В ЦДАМЛІМ України зберігається архівний фонд письменника (ф. 721, оп. 1), що налічує 113 од. зб., серед яких творчі матеріали, документи біографічного характеру та особисті документи.

Народився М. Гайдабура 13 травня 1909 р. у с. Вербовому Пологівського р-ну Запорізької обл., у сім’ї наймита.

Після революційних подій 1917–1920 рр. працював разом із батьком у своєму господарстві ковалем. У 1928 р. – завідувач селянського будинку. У 1932 р. закінчив робітфак при Київському художньому інституті і перевівся на навчання до Одеського художнього інституту. 1932–1933 навч. рр. учителював у с. Вербовому. Згодом М. Гайдабура працював у газеті політвідділу Пологівської МТС. Восени того ж року його покликанно до служби в Робітничо-селянській червоній армії. Служив у Червонопрапорному Балтфлоті. Після повернення з флоту працював у Гуляйполі секретарем редакції райгазети. Про це сказано в автобіографії письменника²³.

“Скромний і стриманий, вдумливий, закоханий у море, і для нього було величезною радістю, коли перша книжка оповідань “У морі” вийшла з друку” – згадував про М. Гайдабуру О. Копиленко²⁴. Це була єдина книга в українській літературі про наших моряків, написана пристрасно, з любов’ю письменником, який знав їхнє життя. Дружина письменника в листі до О. Копиленка про книжку “У морі” писала: “Я часто читаю эти строки написанные его рукой, и мне кажется, что я с Мишей разговариваю и как будто бы слышу его голос.”²⁵. Критика прихильно зустріла книжку молодого автора і його одразу прийняли до Спілки письменників.

Після цього прізвище М. Гайдабури часто зустрічалося на сторінках газет республіканських і обласних, де він друкував свої нариси, кореспонденції, оповідання. Повість “Відданість” було прийнято до друку харківським “Літературним журналом”. Вона увійшла в його другу книгу повістей і оповідань²⁶. Повість “Кронштадт” він закінчити не встиг²⁷. Але повість “Відданість” і другу книжку Михайло Денисович здав влітку, на початку червня 1941 р. Тільки почалася війна, офіцер флоту М. Гайдабура негайно опинився на своєму місці, на військовому кораблі Балтійського флоту. Його дружина у листі до О. Копиленка писала: “29 июня 1941 года – выехал он в Кронштадт... 31 августа 1941 года я с семьей эвакуировалась, а Михаил Денисович в это же время был переброшен в Черноморский флот, так мы потеряли с ним связь. Осталось у нас два сына: один Валерий 1937 года рождения, второй Владимир 1941 года рождения, имя которому дала по просьбе отца, но отца Володя не видел и отцу не пришлось видеть своего второго сына, ибо рожден он под грохот фашистских снарядов в дни эвакуации”²⁸.

Командування запропонувало М. Гайдабурі, як літератору, йти працювати у військову газету, він відповів: “Писати я буду, коли розіб’ємо фашистів. А зараз я прошу дозволу, товаришу командир, зайняти своє місце політрука...”²⁹. І він залишився на бойовому кораблі. Спершу служив політпрацівником на одному з кораблів Балтійського флоту. Через деякий час його відрядили у Севастополь. Командуючи загonom

морської піхоти під час оборони Севастополя у 1942 р., М. Гайдабура загинув.

В його особовому фонді зберігаються уривки його оповідань “Кронштадт”, “Відданість”, “Любов”, “Ведмідь”, “Дядя Міша”, листи дружини письменника та його особисті, а також спогади і статті С. Нікітіна та О. Копиленка.

Документи фондів Миколи Шпака, Олекси Десняка та Михайла Гайдабури є цінним джерелом до вивчення їхньої творчості.

¹ ЦДАМЛІМ, ф. 593, оп. 1, од. зб. 34.

² Там само, ф. 37, оп. 3, од. зб. 18.

³ Там само, ф. 784, оп. 1, од. зб. 9–11.

⁴ Там само, ф. 784, оп. 1, од. зб. 12.

⁵ Там само, ф. 36, оп. 1, од. зб. 30.

⁶ Там само, ф. 36, оп. 1, од. зб. 30.

⁷ Там само, ф. 784, оп. 1, од. зб. 36.

⁸ Там само, ф. 593, оп. 1, од. зб. 34.

⁹ Там само, ф. 36, оп. 1, од. зб. 30.

¹⁰ Там само, ф. 36, оп. 1, од. зб. 30.

¹¹ Там само, ф. 784, оп. 1, од. зб. 28.

¹² Там само, ф. 784, оп. 1, од. зб. 37.

¹³ Там само, ф. 139, оп. 1, од. зб. 77.

¹⁴ Там само, ф. 627, оп. 3, од. зб. 30.

¹⁵ Там само, ф. 593, оп. 1, од. зб. 34.

¹⁶ Там само, ф. 36, оп. 1, од. зб. 30.

¹⁷ Там само, ф. 37, оп. 3, од. зб. 18.

¹⁸ Там само, ф. 212, оп. 2, од. зб. 2508.

¹⁹ Там само, ф. 868, оп. 1, од. зб. 1.

²⁰ Там само, ф. 36, оп. 1, од. зб. 35.

²¹ Там само, ф. 36, оп. 1, од. зб. 35.

²² Там само, ф. 404, оп. 3, од. зб. 113.

²³ Там само, ф. 721, оп. 1, од. зб. 68.

²⁴ Там само, ф. 740, оп. 1, од. зб. 132.

²⁵ Там само, ф. 721, оп. 1, од. зб. 111.

²⁶ Там само, ф. 721, оп. 1, од. зб. 15–21.

²⁷ Там само, ф. 721, оп. 1, од. зб. 5.

²⁸ Там само, ф. 721, оп. 1, од. зб. 111.

²⁹ Там само, ф. 740, оп. 1, од. зб. 132.

Алла АКСЬОМ

Недоспівана пісня:

М. Шпак, О. Десняк, М. Гайдабура

Стаття містить архівні матеріали до 100-річчя від дня народження трьох українських письменників, життя яких обірвала війна, коли їм було за тридцять. Автор статті використовує як архівні документи про письменників (спогади, листування, уривки з творів, світлини, твори-присвяти, статті), так і друковані

видання про них. Розкрито життєвий і творчий шлях кожного з письменників крізь призму архівних документів, з дотриманням тематико-хронологічного принципу. Стаття написана зі знанням фактів, відчувається заглиблення автора в світ поезії і прози покоління майстрів слова 1930-х років. Стаття адресована широкому колу читачів.

Ключові слова: письменник; Микола Шпак; Олекса Десняк; Михайло Гайдабура; фронт; поезія; проза; кореспондент; газета; редакція; війна.

УДК-8У2

Алла АКСЕМ

Недопетая песня:

Н. Шпак, О. Десняк, М. Гайдабура

Статья содержит архивные материалы к 100-летию со дня рождения трех украинских писателей, жизни которых оборвала война, когда им было за тридцать. Автор статьи использует как архивные документы о писателях (воспоминания, переписки, отрывки из произведений, фотографии, произведения-посвящения, статьи), так и печатные издания о них. Раскрыто жизненный и творческий путь каждого из писателей сквозь призму архивных документов, с соблюдением тематико-хронологического принципа. Статья написана со знанием фактов, чувствуется углубленность автора в мир поэзии и прозы поколения мастеров слова 1930-х годов. Статья адресована широкому кругу читателей.

Ключевые слова: писатель; Николай Шпак; Алексей Десняк; Михаил Гайдабура; фронт; поэзия; проза; корреспондент; газета; редакция; война.

УДК-8У2

Alla AKSIOM

An unfinished song:

M. Shpak, O. Desniak, M. Haydabura

The article includes archive materials, devoted to 100-th jubilee from the birth of three ukrainian writers. These writers died when the war has begun. They were a little bit older then 30 years. In this article are used the following archive documents about writers: memories, letters, photos, parts of literature compositions and compositions-dedications. Also some printed publications about these writers are used in this article. In the article through the prism of archive documents can be found life and creative way of every writer. The structure of the article maintains chronologically topical principle. The article shows that it's author knows many facts not only about these 3 writers but about the whole world of poetry and prosaic literature from the generation of "word" masters of 1930-th. This article is addressed to a wide circle of readers.

Keywords: writer; M. Shpak; O. Desnjak; M. Gaydabura; front; poetry; prosaic literature; correspondent; newspaper; editorship; war.

UDK-8U2

Тетяна КЛИМЕНКО

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Тарас Шевченко – унікальне явище у світовій літературі та мистецтві. Кріпак, без належної освіти, досягнув вершин світової слави, став символом непокірності¹.

Джерелознавчі дослідження життя і творчості Тараса Шевченка урізноманітнюються завдяки залученню нових видів документів – особових архівних фондів, серед яких слід вирізнити архівні документи із фондів істориків і краєзнавців, які вивчали біографію Великого Кобзаря.

Поміж черкаських краєзнавців помітними фігурами були у ХІХ ст. родини меценатів Смиренків і Яхненків, у ХХ ст. – С. С. Нехорошев, Г. Ю. Храбан, М. Ф. Комарницький, Ю. В. Смолянський. Достойними продовжувачами їх благородної справи стали М. Ф. Пономаренко, І. С. Городинець, В. А. Гончаренко.

Цінними для дослідників є документи родини Смиренків – купців І-ї гільдії, спадкових почесних громадян Одеси, промисловців, видатних вчених-помологів та соціологів, меценатів. Після повернення із заслання, навесні 1859 р. Т. Г. Шевченко здійснив свою давню мрію – відвідав рідну землю. Наприкінці травня він завітав на цукровий завод фірми Яхненків і Смиренків та до родинного маєтку Смиренків у Млієві, де його гостинно зустріли. Платон Федорович Смиренко глибоко поважав Т. Шевченка і захоплювався його творчістю, тому не випадково, він запропонував поету фінансову підтримку у випуску “Кобзаря”, який у 1860 році вийшов його коштом. Згодом він профінансував друкування шевченківського “Букваря” для сільських шкіл. У фонді зберігаються копії листів Т. Г. Шевченка до П. Ф. Смиренка, в яких він висловлює свою високу повагу до їхньої родини і описує свої позитивні враження від організації сімейного бізнесу. Т. Шевченко багато чому дивувався і захоплювався від побаченого. На той час справи фірми Яхненків і Смиренків перебували в розквіті. Розвинуте цукрове виробництво та величезна зразкова механічна майстерня були широко відомі в усій Росії. Турбота господарів про добробут їхніх працівників і службовців були взірцеві: зручні помешкання, парові бані, велика лікарня з аптекою, церква, бібліотека, училище на 150 учнів, в якому викладали 7 викладачів з університетською освітою за програмою технічних училищ². Після огляду училища Т. Шевченко обійняв К. М. Яхненка, поцілував його і з почуттям виголосив: “Батьку! Що ти тут наробив!”³. Згодом з цього приводу він написав такі рядки: “Якось недавно довелось мені заїхати в Україну. І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину”⁴.

© Тетяна Клименко, 2009

Серед листів родин Яхненків і Смирєнків цікавим є копія листа 1907 року членів комісії по виданню “Кобзаря” до В. Ф. Смирєнка, в якому висловлювалася щира вдячність за фінансову підтримку за допомоги якої “усі його поеми і дрібніші вірші змогли бути видрукованими для українського народу”⁵. Цей лист підписали видатні науковці, громадські та політичні діячі: Ф. К. Вовк (антрополог, етнограф і археолог), Ю. С. Грибінюк (лікар-епідеміолог), С. О. Єфремов (публіцист, літературний критик, історик української літератури, заступник голови Української Центральної ради), О. Г. Лотоцький (письменник, публіцист, голова Української Національної Ради в Петрограді, генеральний писар в Генеральному Секретаріаті Української Центральної Ради, засновник і директор українського наукового інституту у Варшаві), О. О. Русов (земський статистик, етнограф, фольклорист, активний член Старої Громади), який під час перебування в Празі у 1875–1876 рр. видрукував перше повне видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка, у 2-х томах, з якого російська цензура пропустила тільки перший том, П. М. Саладилов (полковник генерального штабу, член української громади і товариства ім. Т. Г. Шевченка, співзасновник, разом з О. Лотоцьким і П. Стебницьким українського товариства “Громада” в Петербурзі), за допомогою якого було отримано дозвіл цензури на видання українського перекладу Євангелія і “Кобзаря”, П. Я. Стебницький (письменник і публіцист, керівний діяч товариства “Громада” в Петербурзі, голова благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, співредактор видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка, голова Української Національної Ради в Петербурзі)⁶.

Темі повного видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка присвятив спогади Олександр Лотоцький. Він детально описав складні етапи отримання дозволу у цензури та збору коштів на його видання. Для проведення роботи з редагування поезій Т. Шевченка було створено спеціальну комісію, до якої увійшли: Ф. К. Вовк, М. М. Дубяга, Я. П. Забіло, П. М. Саладилов, С. І. Афанасійв, О. О. Русов, П. Я. Стебницький та О. Г. Лотоцький. Редакційну колегію очолив В. М. Доманицький, який цілком розумів відповідальність покладеного на нього завдання, і за виконання його взявся з усією гарячою пильністю своєї вдачі. “Промине ще 5 літ, – писав В. М. Доманицький, – і поетичний скарб поета стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друкувати чи цілого “Кобзаря”, чи частину його, яку-небудь, по своїй охоті, не питаючись дозволу нічийного, і друкуватиме на підставі тих некритичних, неперевірених, значно неповних, а часом поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких російських та заграничних виданнях, – на підставі того цілком вільного, дуже непевного, дуже неправдивого хронологічного розпорядку поезій, який мають усі видання “Кобзаря”. Тому на українському громадянстві лежить обов’язок, за

короткий час до скінчення терміну авторської власності, подбати про усталення найпоправнішого тексту творів Шевченкових”⁷.

Заслугують на особливу увагу документи з фонду знаного Черкаського краєзнавця і фольклориста Степана Степановича Нехорошева, який зібрав за своє життя справжнє багатство – величезну кількість розповідей, приказок і прислів’їв сучасників І. Франка, М. Некрасова, В. Короленка, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Г. Сковороди та легенди про Б. Хмельницького, У. Кармелюка, І. Мазепу. Більша частина записів усної народної творчості зберігається в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії Наук України, Державному літературному музеї в м. Москва, Інституті російської літератури (Пушкінський дім) та Музеї історії релігії в Санкт-Петербурзі, Центральному державному архіві літератури і мистецтв Російської Федерації, Лохвицькому краєзнавчому музеї ім. Г. С. Сковороди, Державному літературно-меморіальному музеї Івана Франка в м. Львові, музей-квартирі М. Некрасова в Санкт-Петербурзі, науково-дослідному музеї Академії мистецтв Російської Федерації в Санкт-Петербурзі, Центральному державному історичному архіві України у м. Київ⁸.

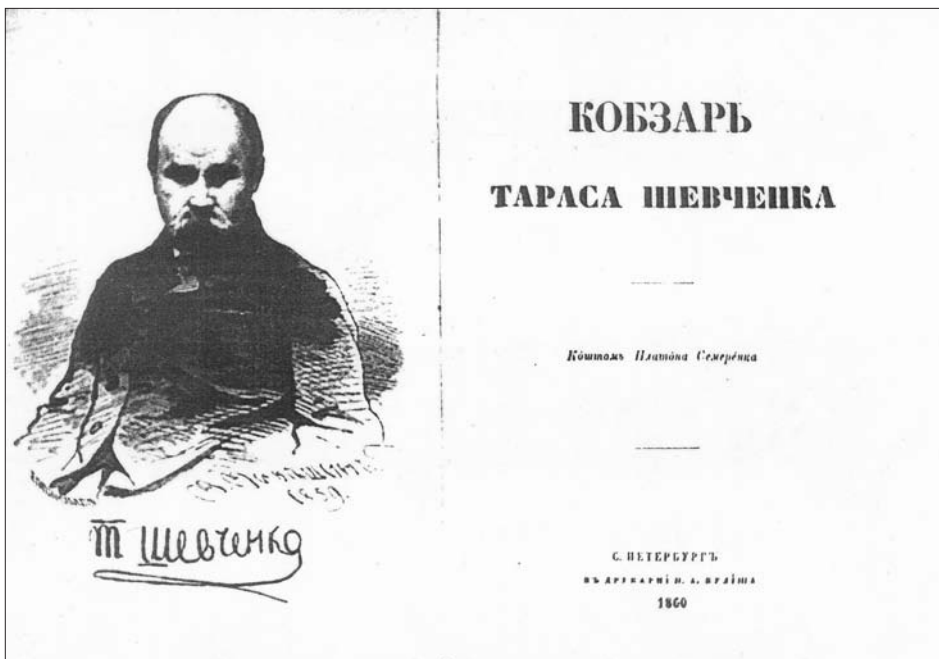
Інтерес до життя і творчості Т. Шевченка виник у С. С. Нехорошева невідомо. Прадід, дід, бабуся та інші його родичі особисто зустрічалися з Тарасом Шевченком, коли він у 1859 р. приїздив до Черкаса під час його останньої подорожі в Україну, а також були присутні на похоронах на Смоленському кладовищі у Петербурзі та перевезенні і похованні його тіла в Каневі на Чернечій горі.

С. С. Нехорошев досить рано захопився збиранням фольклору. Десятилітнім хлопчиком під керівництвом його вчительки і, як він сам називав, “названої матері”, засновниці першого в Черкасах жіночого училища В. Ф. Бубликівської та хрещениці В. І. Даля, він починає робити перші записи усної народної творчості, занотовуючи бувальщину, прислів’я, приказки, казки, народні перекази.

Після відвідання 1907 р. дідом Данилом Львовичем Щепанським – відомим у Черкасах кравцем, його матір’ю Варварою Данилівною та В. Ф. Бубликівською могили Т. Г. Шевченка, В. Ф. Бубликівська дала хлопчику записну книжку, на обкладинці якої каліграфічно вивела вензелі “Т. Г. Ш.” і порадила записувати все, що він почує “про заступника народного”, а дід його в цій книжці зробив перший запис: “Слава тобі великий поет Шевченко – Кобзар за те, що ти все своє життя ніс у собі вогонь незгасимої любові до всіх бідних і знедолених”⁹. З тих пір із щоденником він не розлучався ніколи. До 1920 р. у пошуках живого слова, він разом із В. Ф. Бубликівською відвідав всі місця, пов’язані з останнім перебуванням Т. Шевченка в Україні. У пошуках живого слова про поета об’їздив близько тисячі населених пунктів, переважно на рідній Черкащині – Прохорівку, Мліїв, Кирилівку, Межиріч, Городище,

Мапа Шевченківських місць Черкащини.
 Из фондів Держархіву Черкаської області,
 ф. Р-5791, оп. 2, спр. 37, арк. 1.

Титульний аркуш першого видання Кобзаря Т. Г. Шевченка,
 яке вийшло коштом родини Симиренків.
 Из фондів Держархіву Черкаської області,
 ф. Р-5799, оп. 1, спр. 14, арк. 1.

Канів, Пекарі, Корсунь та ін¹⁰. Його великий архів зібрано завдяки наполегливим пошукам. Вчені Ленінграда, Москви, Києва за працю, гідну пошани, називали його “легендарним фольклористом єдиним на Україні”. Збираючи розповіді С. С. Нехорошев записав спогади близьких поету людей в Каневі – родини Садових, в Мошнах і Черкасах – родин Цибульських, Щепанських, Ярових, Мусієнко, Слісаренко, Ягницьких, зібрав копії листів до Великого поета та легенди і бувальщини про нього. Уваги заслуговують тексти промов (некрологи) над гробом поета М. К. Чалого, М. С. Лєскова, П. О. Куліша, В. М. Білозерського, М. І. Костомарова, В. Ю. Хорошевського, плачу плакальниці Якилини. Не менш цікавими є спогади про наречену Т. Г. Шевченка Л. І. Полу-смакову, яка померла у 1917 р. у Канівській богадільні, а також історія хрестів, що встановлювалися на могилі поета в Каневі в різні часи.

Підсумовуючи свій життєвий та творчий шлях, С. С. Нехорошев писав: “Кажуть, що щасливі народжуються в сорочці. Я щасливий тому, що залишаю науці, майбутнім поколінням 80 тис. записів фольклору, з них 4 тис. про Т. Г. Шевченка. Я єдиний і останній, хто спілкувався і жив із сучасниками, живими свідками перебування Т. Г. Шевченка в Черкасах в 1859 р. Я щасливий і тому, що при моєму житті мої праці високо оцінені вченими Ленінграда, Москви, Києва і охороняються державою, як національне надбання”¹¹.

Помітною постаттю серед дослідників Черкаського краю був Г. Ю. Храбан. У його особовому фонді зберігаються матеріали про розкриття теми гайдамаччини в творах Т. Г. Шевченка. Він наголошував, що поема “Тайдамаки” – не історична розвідка, а поетичний твір, в основу якого, покладено розповіді рідного діда Шевченка та очевидців тих подій. Тому Г. Храбан досліджував історизм поеми. Дослідник зібрав багатий особистий архів, у складі якого витяги з архівних документів та періодичних видань, газетні публікації, листування, рукописні статті та науково-історична література. Заслужують на увагу тематична добірка газети “Літературна Україна”, присвячена святкуванню 150-річчя від дня народження Великого поета, виписки із творів світових класиків про значення творчості Кобзаря. Окрему групу документів становлять творчі матеріали Г. Ю. Храбана про життєвий шлях Т. Г. Шевченка, зокрема, про його дитячі роки¹² та перебування Шевченка в Україні у 1843–1845 рр.¹³, історичні довідки із згадками про містечка Черкащини у творах поета¹⁴.

Один з найавторитетніших у Черкаській області краєзнавець, Заслужений вчитель України М. Ф. Пономаренко багато років присвятив дослідженню історії рідного краю. Він виявляв документи у десятках архівів, бібліотек, музеїв, записав низку спогадів-свідчень. Серед зібраних ним матеріалів значне місце посідають документи про українського громадського діяча, публіциста та товариша Т. Г. Шевченка, покровителя його родичів – Михайла Адамовича Кречмера, який особливо впли-

нув на долю племінниці Тараса Шевченка – Ярини Микитівни Ковтун. Він дбав не тільки про їхню матеріальну забезпеченість, а й підтримував морально. Серед приятелів Великого Кобзаря М. А. Кречмер посідає скромне, але почесне місце. Адже минуле залишило мало слідів про цю фігуру, гідну подиву і захоплення. Навіть провідні шевченкознавці вважали його напівлегендарною особою. Насправді кожне прибуття Кречмера до Кирилівки і Моринців було подією для тамтешньої людності. На одному з обідів, улаштованих з нагоди його відвідин, селяни прохали Михайла Адамовича осісти в них назавжди, пропонували йому надати безоплатно садибу. Справді, піклування Кречмера про деяких Шевченкових родичів мали успіх. Поетова небога Ярина Ковтун – дружина сліпого і мати дев'ятьох дітей, що осліпли від дев'ятирічного віку, отримала довічну пенсію в 300 крб. на рік, 3 десятини землі і нову хату, а деяких її дітей Кречмер лікував у Харківського окуліста-філантропа професора Гіршмана¹⁵. За сприяння професора Миколи Сумцова Кречмер помістив до Харківської богадільні безпритульного родича Т. Г. Шевченка – відставного солдата Леонтія Шевченка. Зробивши в своєму житті багато добра, сам він помер у злиднях¹⁶.

У особовому фонді відомого в Шевченковому краї краєзнавця, Заслуженого вчителя України І. С. Городинця зберігається цікава стаття видатного художника Івана Падалки про творчість Шевченка-художника та вплив на нього К. Брюлова. На думку автора, з огляду на протилежність натури раціоналіста Брюлова і романтика Шевченка, вплив художника-естета на “геніального мужика” був лише формальним і не міг глибоко проійняти Шевченкову натуру.

Певний інтерес для шевченкознавців становлять матеріали про Т. Г. Шевченка, зібрані Уманським краєзнавцем М. Ф. Комарницьким, який зробив значний внесок у розвиток краєзнавства на Черкащині. Серед зібраних ним документів на увагу заслуговують витяги з друкованих видань, періодичної преси, архівних документів, власні роздуми¹⁷ про життя і творчість Т. Г. Шевченка, організацію у 1914 р. святкування 100-річного ювілею великого Кобзаря, відкриття у 1923 р. на його могилі першого пам'ятника, організацію охорони могили, перейменування в м. Умані вулиці на його честь, доповідна записка цензора О. Смирнова Петербурзькому цензурному комітетові про вилучення окремих місць з “Кобзаря” Т. Г. Шевченка, написана у 1867 р., про подарунок брата Т. Г. Шевченка Варфоломія Григоровича м. Каневу ділянки землі, розташованої на Чернечій горі, на якій похований академік імператорської академії мистецтв Т. Г. Шевченко, влаштування шевченківських вечорів, витяги з творів Т. Г. Шевченка про населені пункти Черкащини, першу реставрацію могили у 1883 році.

Зокрема, в циркулярі попечителя Київського учбового округу начальникам середніх навчальних закладів і директорам народних шкіл вказувалося про заборону “будь-якої участі шкіл у святкуванні 100-річчя

з дня народження Т. Г. Шевченка”. Проте, на засіданні Уманської думи від 28 січня 1914 року було прийнято рішення “про перейменування одної з вулиць міста іменем поета, встановити стипендію його імені в народних училищах міста, підготувати літературно-музичний вечір в міському театрі за участю української трупи Садовського та поставити в міському сквері бюст поетові”¹⁸.

У різноманітному за своїм складом архіві режисера, артиста-читця, лауреата Черкаської обласної літературно-мистецької премії імені Василя Симоненка Ю. В. Смолянського, переданому на зберігання до держархіву Черкаської області його вдовою, є важливий для шанувальників творчості видатного українського поета Василя Симоненка, розроблений у співавторстві з поетом Миколою Єременком сценарій вистави присвяченої 100-річчю від дня смерті Т. Г. Шевченка. В основу вистави покладено життєвий шлях Великого Кобзаря через призму його творів.

Протягом багатьох років поет, фольклорист, краєзнавець та журналіст В. А. Гончаренко займався збиранням матеріалів до біографії Т. Г. Шевченка. Результатом його наполегливої праці став упорядкований ним путівник “Кобзареві шляхи”, до складу якого увійшли історичні розвідки про населені пункти, де перебував Шевченко; вислови видатних людей про нього (М. Г. Чернишевського, І. Я. Франка, П. Я. Мирного, П. А. Грабовського, Л. П. Українки, П. Г. Тичини та ін.); переліки пам’ятників, бюстів, пам’ятних знаків, встановлених Т. Г. Шевченку на Черкащині; музеїв, населених пунктів, господарств названих його ім’ям, список осіб, мешканців Черкаського краю, з якими поет зустрічався і приятелював; словничок Шевченківських місць та перелік дат його перебування в рідному краї¹⁹.

В. А. Гончаренко підготував та видав “Словник прислів’їв та приказок про Т. Г. Шевченка”, до якого включено понад 300 мудрих народних легенд, переказів, бувальщин, афоризмів про Т. Г. Шевченка; прислів’їв та приказок, зібраних автором на Черкащині²⁰.

Загалом зібране і збережене невтомними шукачами документальних джерел в фондах Держархіву Черкаської області додає нових штрихів до Шевченкових.

¹ Державний архів Черкаської області, ф. Р-5791, оп. 1, спр. 27, арк. 6.

² Там само, ф. Р-5799, оп. 1, спр. 28, арк. 6.

³ Киевская старина. – 1889. – № 4. – С. 461.

⁴ Державний архів Черкаської області, ф. Р-5799, оп. 1, спр. 14, арк. 19.

⁵ Там само, ф. Р-5799, оп. 1, спр. 33, арк. 1.

⁶ Там само, ф. Р-5799, оп. 1, спр. 33, арк. 2–5.

⁷ Там само, ф. Р-5799, оп. 1, спр. 33, арк. 38.

⁸ Там само, ф. Р-5585, оп. 1, спр. 66, арк. 4, 7, 11, 18, 19, 23, 31.

⁹ Там само, ф. Р-5585, оп. 1, спр. 63, арк. 3.

- ¹⁰ Там само, ф. Р-5585, оп. 1, спр. 68, арк. 5.
¹¹ Там само, ф. Р-5585, оп. 1, спр. 63, арк. 1.
¹² Там само, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 65, арк. 1–52.
¹³ Там само, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 67, арк. 1–14; ф. Р-5624, оп. 1, спр. 63, арк. 1–26.
¹⁴ Там само, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 66, арк. 1.
¹⁵ Там само, ф. Р-5428, оп. 1, спр. 19, арк. 1, 2.
¹⁶ Там само, ф. Р-5428, оп. 1, спр. 20, арк. 12, 20.
¹⁷ Там само, ф. Р-3990, оп. 2, спр. 107, арк. 1–73; ф. Р-3990, оп. 2, спр. 191, арк. 1–76.
¹⁸ Там само, ф. Р-3990, оп. 2, спр. 106, арк. 1–41.
¹⁹ Там само, ф. Р-5791, оп. 1, спр. 27, арк. 1–144.
²⁰ Там само, ф. Р-5791, оп. 2, спр. 4, арк. 1–9.

Тетяна КЛИМЕНКО

“Шевченкознавчі матеріали у фондах Державного архіву Черкаської області”

У статті висвітлюються маловідомі сторінки життя і діяльності відомого українського поета Т. Г. Шевченка, зібраних дослідниками його життя та творчості. На підставі архівних документів автор розглядає окремі аспекти творчості і громадського життя поета.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко; Черкаська область; архівні документи; Кобзар; фонди.

УДК 929Шевченко:930.253(477.46)

Татьяна КЛИМЕНКО

“Шевченковедческие материалы в составе фондов государственного архива Черкасской области”

В статье раскрываются малоизвестные страницы жизни и деятельности известного украинского поэта Т. Г. Шевченко, собранных исследователями его жизни и творчества. На основе архивных документов автор рассматривает отдельные аспекты творчества и общественной жизни поета.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко; Черкасская область; архивные документы; Кобзарь; фонды.

УДК 929Шевченко:930.253(477.46)

Tetyana KLYMENKO

Materials on Shevchenko in the State Archive of Cherkasy Oblast fonds

The article describes the life and activity of a famous Ukrainian poet T. G. Shevchenko. Using the archival materials and documents the author considers the question of work and civil life of T. G. Shevchenko on the basis of materials gathered by scientists and researchers of his life.

Keywords: T. G. Shevchenko; Cherkasy region; archives records; fonds; Kobzar; personals archives fonds.

UDK 929Шевченко:930.253(477.46)

ДО РІЧНИЦІ ПЕРЕПОХОВАННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА*

У травні цього року в Україні відзначали 148-у річницю перепоховання праху великого Кобзаря на Чернечій горі поблизу м. Канева. До цієї події публікується добірка фотодокументів з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного. Репрезентовані світлини дозволяють читачеві побачити, як з плином часу змінилося місце поховання поета.

Труна з тілом поета біля церкви Різдва Христового в м. Києві.
7 травня 1861 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-55475

Могила Т. Г. Шевченка на Чернечій горі поблизу м. Канева
Київської губернії. 1861 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-45136

* Упорядник Тетяна Ємельянова.

Могила Т. Г. Шевченка поблизу м. Канева
Київської губернії. 1893 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-162004

Робітничі кореспонденти з м. Миколаєва під час відвідання
могили Т. Г. Шевченка. 1939 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-16259

Пам'ятник на могилі Т. Г. Шевченка після звільнення м. Канева від нацистів.
Київська область. 1943р.

З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-144450

Мітинг на могилі Т. Г. Шевченка в м. Каневі присвячений відзначенню
пам'яті поета у 87-мі роковини перепоховання його праху з Петербурга в Україну.
Київська область. 20 червня 1948 р.

З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-57465

Лідія СУХИХ

ДО 350-ї РІЧНИЦІ КОНОТОПСЬКОЇ БИТВИ 1659 року.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1658–1659 років:

ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ

У 2008 р. минуло 350 років від часу підписання 6/16 вересня 1658 р. українсько-польського Гадяцького договору про входження українських земель під назвою Велике князівство Руське разом із Польщею і Литвою до федеративного державного утворення – Речі Посполитої. Договір затверджено на польському сеймі у травні 1659 р. На 2009 р. припадає 350-а річниця перемоги українського козацького війська над московським у Конотопській битві 1659 р., що відбулася на завершальному етапі українсько-російської війни 1658–1659 рр. Ці відомі в українській історії події відбулися за нетривалого гетьманування Івана Виговського, обраного на цей високий уряд після смерті Богдана Хмельницького.

Іван Виговський був яскравою й неоднозначною особою, водночас – чи не найбільш спірною постаттю в українській історіографії. Офіційна Росія однозначно і надовго поставила на ньому тавро “изменника”, і це незважаючи на те, що гетьман спочатку у своїй зовнішній політиці дотримувався саме проросійської орієнтації. Достатньо різкою є негативна оцінка діяльності й особистості гетьмана українськими козацькими літописцями, передусім Самовидцем¹, Григорієм Грабянкою², Самійлом Величком³, а також в “Історії Русів”⁴ та ін. Логічне пояснення цьому надав Валерій Шевчук: “козацькі літописи, здебільшого, не були пам’ятками індивідуального суспільного думання, а пам’ятками думання певної верстви, у цім випадку кола діячів саме російської орієнтації... Очевидно, саме вони й спричинилися найбільшою мірою до творення негативного міту про Івана Виговського, і цей негативний міт живився й укріплювався не тільки російською, а й офіційною, залежною від неї, українською історіографією”⁵. Наведемо ще одне міркування – історика Тетяни Яковлевої. На її думку, і в дореволюційній, і в радянській україністиці “період гетьманства Виговського взагалі відокремлювався од усієї попередньої історії України, і причини загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні історики шукали в особі Виговського. Оголошуючи його таємним прибічником Польщі, дослідники вдавалися до надмірних спрощень, не помічаючи, що ба-

гато з тих проблем, які загострилися під час правління Виговського, виникли ще за Хмельницького”⁶.

Безумовно, чимало праць істориків є помітним внеском у вивчення теми; насамперед слід згадати вчених, об’єднаних у Науковому товаристві ім. Шевченка, учня М. С. Грушевського – І. П. Крип’якевича та ін. Однак, на наш погляд, найбільшою бідою української історичної науки (не тільки під час вивчення окремого її періоду, але й загалом) є надмірна заполітизованість. Результатом такої заполітизованості є те, що навіть сучасні історики, створивши значний доробок у вивченні періоду гетьманування Івана Виговського вже за незалежності України, інколи створюють інші, порівняно з попередніми, стереотипи, допускають навішування ярликів, оцінки, що звучать як приниження особи гетьмана. Наведемо тільки один, але часто вживаний у сучасних публікаціях сюжет – про викуп майбутнього гетьмана з татарського полону всього лише за одного коня (сюжет взято з козацького літопису, де його подано у формі переказу (“як говорять старі люди”)⁷. І виходить: чого ж надалі можна було очікувати від настільки дешево оціненої людини? Факт заполітизованості сучасної історичної науки має свої об’єктивні причини, а в цій статті питання порушено насамперед для того, щоб хоч трохи стримати самих себе у скочуванні на такий шлях.

Аби спробувати уникнути вже означеної проблеми – про відокремлення в історіографії періоду гетьманування Івана Виговського від усієї попередньої історії України, намітимо схематично основні проблеми Гетьманської України – Війська Запорозького, що існували в останній рік життя Богдана Хмельницького. Відзначимо при цьому, що через його тяжку хворобу роль Івана Виговського помітно зросла, його функції розширилися. Прослідкуємо в загальних рисах, вирішення яких саме з цих проблем перейшло до Івана Виговського і як згодом новий гетьман вирішував їх – у руслі чи всупереч діяльності Богдана Хмельницького. Визначення цих проблем здійснимо за авторитетною й узагальнюючою працею Валерія Смолія та Валерія Степанкова, які глибоко дослідили період гетьманування Богдана Хмельницького⁸.

Невдовзі після укладення 1656 р. Віленського перемир’я між Річчю Посполитою і Московською державою⁹, коли було відхилено всі висунуті Богданом Хмельницьким пропозиції, а делегацію Війська Запорозького не допущено до участі у переговорах, у гетьмана стався перший інсульт, хоч тоді на деякий час хворобу вдалося перемогти. Упродовж лютого – березня 1657 р. стан здоров’я Богдана Хмельницького різко погіршився; він уже майже не рухався, проводячи більше часу в ліжку. При цьому автори вказують, що гетьман намагався сам вирішувати найважливіші справи, хоча дедалі більшу роль відігравав генеральний писар Іван Виговський. Наприкінці січня – на початку лютого 1657 р. відбулися переговори з Готардом Веллінгом, послом шведського коро-

ля Карла X Густава. Гетьман наполягав на визнанні Карлом X таких кордонів незалежної держави, які б включали всю стару Україну аж до Вісли¹⁰. Укладення договору було відкладено. Навесні в Чигирині перебував уже новий шведський посол – Густав Лілієкрона. Переговори з ним, а також з новим послом від Трансільванії – Францом Шебеші, Богдан Хмельницький почав у першій декаді червня, в центрі їх уваги були кордони Української держави. 1 березня в Чигирин прибули: австрійське посольство Петра Парцевича (мета – посередництво у справі замирення Війська Запорозького з Річчю Посполитою) та польське посольство Станіслава-Казимира Беневського (спроба схилити гетьмана до розриву союзу з Московією і відносин з Трансільванією, а також відкликання корпусу Антона Ждановича). Гетьман затягував переговори з ними. З Станіславом-Казимиром Беневським переговори велися, вже виключно через Івана Виговського, ще й у липні.

Найбільш наповненими й досить напруженими були українсько-московські стосунки. 17–18 січня 1657 р. гетьман провів переговори з російським послом А. Лопухіним; зокрема, йшлося про обрання московського царя польським королем. Богдан Хмельницький запевнив посла у вірності договору з Росією, але почав здійснювати зовнішню політику, відмінну від російської. Активна зовнішня українська політика викликала негативну реакцію Москви. У зв'язку з цим до Чигирина 29 березня прибуло посольство стольника В. П. Кикіна, яке засвідчило поворот до більш жорсткої політики щодо України.

У кінці березня гетьман відправив послів у Крим й Порту з метою відновлення військово-політичного союзу; влітку загроза воєнних дій з ханатом різко зросла. Досить успішним у цей період був українсько-трансільванський похід до Польщі.

В останні місяці свого життя Богдан Хмельницький глибоко переймався долею гетьманської булави. Ще раніше, в українсько-московському договорі з Росією (Березневих статтях 1654 р.), він домігся фіксації права на пожиттєве гетьманство. На раді за участю не тільки старшин, але й війтів та бурмістрів, що відбулася в Чигирині в другій половині квітня 1657 р., він передав у спадок гетьманство своєму синові Юрію за умови, що булава перейде до нього тільки після смерті батька. Регентом (опікуном) 16-річного сина гетьман визначив генерального писаря Івана Виговського. Звертаємо увагу на те, що такий унікальний в історії України акт гетьман не здійснив одноосібно, але й не скликав для цього генеральну раду, а вирішив його на старшинській, за участю представників міщан. Надалі за подібним сценарієм діяв Іван Виговський.

Позитивно оцінюючи дії Богдана Хмельницького щодо встановлення спадкового гетьманства і в такий спосіб зміцнення влади, не можна не відзначити, що така ідея практично не мала підтримки в суспільстві

і трималася виключно авторитетом Богдана Хмельницького. Та й юний претендент не відповідав вимогам, що їх потребувала така висока посада.

Щодо акцентування частиною істориків диктаторських проявів у діяльності гетьмана: він фактично скасував Генеральну козацьку раду (що було більше позитивним, ніж негативним, бо зменшило роль деструктивних елементів), але постійно скликав ради – старшинську, або й тільки генеральної старшини, вирішуючи найголовніші питання саме через ці органи¹¹.

Влітку 1657 р. гетьман шляхом каральної експедиції придушив заколот на Січі, причому було розстріляно трьох полковників.

Намагаючись запобігти остаточному провалу трансільвансько-української кампанії проти Речі Посполитої (у травні 1657 р. на допомогу полякам виступило татарське військо), Богдан Хмельницький надіслав підкріплення корпусу Антона Ждановича; ним командував наказний гетьман Григорій Лісницький¹², згодом – молодий гетьман Юрій Хмельницький разом з військовим осавулом Іваном Ковалівським. Виданий гетьманом 1 серпня наказ про напрям походу війська, що не відповідав реальній обстановці¹³, військо, збунтувавшись, не виконало. Цей факт теж, безумовно, відіграв свою роль під час обрання нового гетьмана.

Уже при Богданові Хмельницькому гостро постало питання щодо його білоруських завоювань, насамперед – району Бихова і Чаусів. Незважаючи на тиск з боку Москви, гетьман так і не поступився у цьому питанні. Воно гостро стояло упродовж гетьманування Івана Виговського, який продовжив лінію свого попередника¹⁴.

Квітнева рада, яка вирішила питання щодо успадкування булави Юрієм Хмельницьким, у числі інших рішень відхилила пропозицію польського короля про укладення угоди. Ще М. С. Грушевський висловив припущення, що саме на цій раді обговорювалася ідея утворення Великого князівства Руського у складі федеративної Речі Посполитої, нарівні з Польщею і Литвою.

13 червня 1657 р. до Чигирина прибуло московське посольство Ф. В. Бутурліна, основний тягар переговорів з яким ліг на Івана Виговського через хворобу гетьмана. Все ж 19 червня Богдан Хмельницький прийняв російського посла; розмова між ними відбулася дуже гостра. Гетьман заявив, що не піде на розрив союзу з Швецією, а також рішуче відкинув домагання Москви надіслати російських воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина (питання про воєвод гостро стояло упродовж усього гетьманування Івана Виговського). Під час ще однієї зустрічі гетьман засвідчив вірність союзному договору, однак не поступився нічим. Тоді цей союз було поставлено на межу зриву, зокрема відхилено прохання послів надати в Києві землі для російських стрільців; геть-

ман також відстояв право на самостійний зовнішньо-політичний курс. Отже, питання про воєвод і про території в Білорусії були головними причинами незгоди між українською і російською сторонами наприкінці життя Богдана Хмельницького. Іван Виговський, ставши гетьманом, їх не вирішив, але й не поступився. Ці питання, зокрема, стали головними у Жердівських статтях 1659 р., вироблених правобережними полковниками як умови переходу Війська Запорозького знову під владу царя¹⁵. Їх було проігноровано російським урядом у Нових або Додаткових Переяславських статтях 1659 р., під час скинення Івана Виговського й обрання гетьманом Юрія Хмельницького.

27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер, ще за життя вирішивши питання про наступника, офіційно, на раді, закріпивши булаву за своїм сином Юрієм і зробивши її спадковою. Однак, як видно зі згадок у документах і нарративних джерелах, козацька старшина, тимчасово підкорившись волі гетьмана, фактично з ним не погодилася (точилися розмови про молодий вік гетьманича, про те, що до булави він ще не доріс, що не має послуху від полковників), відкладаючи на майбутнє Юрієве гетьманування. Найбільше такі настрої поширилися після невдалого для Юрія Хмельницького походу влітку 1657 р. на допомогу корпусу Антона Ждановича, насамперед з метою затримки наступу татар, і факту непослуху йому війська. Схоже, що саме під час цих подій відбулася чи не найбільша сутичка між двома групами старшини – відповідно прихильниками Юрія Хмельницького та Івана Виговського; тоді Богдан Хмельницький наказав потайки вбити чотирьох очільників опозиції. Згадка досить глуха, цей факт наводить тільки посол шведського короля до Війська Запорозького Густав Лілієкрона¹⁶. Проте, за іншими повідомленнями, у війську, очоленому гетьманичем, крім непослуху, нічого особливого (якогось бунту) не відбулося: після походу козаків було розпущено по домівках, а сам гетьманич разом зі старшиною повернувся до Чигирина вже після смерті батька; до речі, їм назустріч виїхав сам генеральний писар Іван Виговський¹⁷.

Так само досить глухі повідомлення є про заворушення у козацькому війську вже після смерті гетьмана, в результаті чого було вбито двох полковників – ніжинського і миргородського¹⁸. Про достатньо спокійну обстановку в Україні свідчить і той факт, що на період до похорону гетьмана (а це майже місяць!) усіх полковників і сотників було з Чигирина відпущено додому з тим, що вони з'їдуться вже на поховальну церемонію, одразу після якої мала відбутися рада для виборів гетьмана¹⁹. І ще одне: знищуючи полковників-опозиціонерів, Богдан Хмельницький, при його крутому норіві, з якоїсь причини двічі [!] зрештою мирився з Іваном Виговським у ситуації, коли він прямо довідувався про претензії генерального писаря на булаву²⁰. Чи не є це підтвердженням того, що мудрий гетьман і сам розумів, хто насправді має бути його наступником?

Відомі також претензії ще кількох старшин, окрім Івана Виговського, на гетьманську булаву. Так, у серпні 1657 р. Іван Груша (згодом генеральний писар у Івана Виговського) скликав раду, але свого обрання на гетьмана так і не домігся²¹. Питання про претензії на булаву Григорія Лісницького вимагає детальнішого дослідження: є свідчення про те, що він “хотѣль на гетманство”²², а також такі, що за певних обставин булаву й бунчук не віддав, “проча гетманство другу своєму Івану Выговскому”²³.

Отже, на серпень 1657 р. основним претендентом на гетьманську булаву залишався Іван Виговський – сподвижник Богдана Хмельницького (обидва разом стояли біля першовитоків Козацької держави), блискучий правник і дипломат. Згодом і козацькі літописці, й історики ставили йому в провину те, що він надто добивався булави. Але ж і мав для цього підстави, та й, зрештою, що то за політик, який би не добивався сходження на найвищий щабель влади.

Збереглися також окремі твердження про підкуп Іваном Виговським окремих старшин. Як не прикро, але здивувати цим, з відстані 350 років нашої історії, не виходить: так поступали згодом чи не всі його наступники; традиція, на жаль, існує дотепер.

На нашу думку, тогочасна еліта загалом підійшла до виборів гетьмана достатньо об’єктивно, зважено, по-державницькому (“до булави треба голови”), обравши реального претендента, найдостойнішого (чого не скажеш про її поведінку через два роки, коли того самого Івана Виговського скидали з гетьманства). І ті обвинувачення, що дотепер звучать на його адресу (знехтував волею Богдана Хмельницького, захопив владу, зруйнував монархізм, що вже народжувався тощо), слід зрештою відкинути. Аби переконатися у необхідності цього, достатньо спроектувати шлях розвитку Гетьманської держави і навіть шанси на її існування за умови, що Юрій Хмельницький, ще напівдитина, став би гетьманом уже в серпні 1657 р.

Отже, наприкінці серпня 1657 р. Іван Виговський став гетьманом Війська Запорозького (Козацької України; детальніше про його обрання буде далі). З самого початку йому довелося діяти за надзвичайно складних внутрішніх і зовнішніх обставин.

“Домова війна”.

Антигетьманський виступ Якова Барабаша–Мартина Пушкаря

Соціальна нестабільність, деструктивні настрої в українському суспільстві мали значні прояви вже під час Національно-визвольної війни, відчутнішими вони стали в останній рік життя Богдана Хмельницького, а найбільше – після його смерті, у кінці 50-х – першій пол. 60-х рр. 17 ст. Вдалу спробу оцінити цю ситуацію зробили автори “Історії українсько-го козацтва”²⁴. Безумовно, ця проблема ще потребує поглибленого ви-

вчення, насамперед внутрішніх процесів у суспільстві, бо, незважаючи на суттєві напрацювання сучасних істориків у цьому напрямі, все ж існує деяке перебільшення впливу зовнішньополітичного фактора, насамперед Москви, на державотворчий процес в Україні. На наш погляд, московські урядовці дуже пильно й кваліфіковано вивчали обстановку в Україні, підштовхуючи її розвиток у потрібному їм напрямі й успішно використовуючи на свою користь. Все ж доводиться визнавати, що всі безперервні конфлікти й навіть катастрофічні ситуації українці створювали власноруч. Справді, при вивченні періоду гетьманування Івана Виговського постійно на пам'яті вислів В. К. Винниченка про те, що історію України неможливо читати без брому, та рядок з відомого вірша Івана Мазепи “самі собі звоювали”. Це не заперечення значення геополітичного фактора в українській історії, що безумовно аж надто впливав на її розвиток, тільки акцентування на проблемі, що потребує поглибленого вивчення.

“Домову війну” (виступ Якова Барабаша – Мартина Пушкаря), що почала набувати обертів уже в жовтні 1657 р., достатньо повно описано істориками²⁵. Тому обмежимося тільки окремими спостереженнями й привернемо увагу до документів, виявлених у фондах ЦДІАК України стосовно власне виступу, а також загальному періоду гетьманування Івана Виговського, які ще не було включено до наукового обігу.

Вже в останній рік життя Богдана Хмельницького, під час його хвороби, а надто після смерті намітилася тенденція послаблення центральної, власне гетьманської влади в Козацькій Україні. Розпочалося відновлення виборності старшини, полковників. Мабуть, враховуючи ці тенденції, а також шукаючи підтримки старшини у складних ситуаціях, Іван Виговський відразу почав звертатися до старшинської ради частіше, ніж його попередник.

Істотні зміни сталися і в Запорозькій Січі. В умовах Національно-визвольної війни, як надзвичайних, посилювався притік сюди “з городів” покочаних селян і міщан, а також рядового козацтва. Не маючи засобів до існування, вони в умовах запорозької “вольниці” при звичаювалися до задоволення матеріальних потреб шляхом застосування зброї. Їх було доволі легко використовувати старшині при реалізації своїх планів, часто деструктивних²⁶.

Іван Виговський безумовно розумів, яку серйозну небезпеку становлять ці маси людей. Про це, зокрема, свідчить його намагання обмежити реєстр козацького війська 60-ма тисячами чоловік, навіть погоджуючись на те, аби це зробили царські комісари. Проблема, зокрема, обговорювалася в Москві у квітні 1658 р. під час перебування там посольства від гетьмана на чолі з Григорієм Лісницьким. У відповідь на пропозицію козацьких посланців надіслати з цією метою у Військо Запорозьке комісарів московські урядовці висловили сумнів,

чи не викличе це спротиву: “не будетъ ли въ войску какого бунту за то: которые казаки останутца за реистромъ и учнутъ говорить, что они служили въ войску противъ неприятелей ровно, а нынѣ оставлены, и отъ того въ томъ не будетъ ли какіе помѣшки?”. Однак посланці запевнили, що “тому де дѣлу помѣшки никакіе не будетъ, войско будетъ войскомъ: нынѣ де много именуется казаковъ, какъ реистру нѣтъ; а какъ де учнутъ писать въ реистръ, и прямыхъ де старыхъ служилыхъ казаковъ толко бѣ съ то число съ 60,000 и было, а то де все гултяи, а не прямые казаки [обидва рази – виділення *Авт.*]. А комиссаровъ бы де изволилъ великій государь послать людей мочныхъ, и при нихъ служилыхъ людей, чтобъ въ войску было страшно и бунтовъ бы никто всчинать не дерзаль и не смѣль”²⁷.

Така позиція – непопулярна, жорстка і надто несправедлива щодо цієї значної і переважно знедоленої частини українського суспільства, однак приборкання стихії, “вольниці” було чи не найважливішим завданням у справі українського державотворення, що й підтвердив подальший хід подій.

Ще одним небезпечним місцем стали прикордонні території Московської держави, куди під тиском надзвичайних обставин переселилося багато людей з Лівобережжя України. Ця проблема непокоїла ще Богдана Хмельницького, який ставив її перед московським царем. Загрозливих форм вона набула у зв’язку з виступом Барабаша–Пушкаря, причому не без допомоги російських воєвод: учасники виступу вільно рухалися через кордон в обох напрямках, залежно від піднесення чи спаду повстання. Це питання, зокрема, Іван Виговський обговорював у червні 1658 р. зі стольником Іваном Апухтіним, посланцем від царя до гетьмана: “изо многихъ де Войска его царского величества Запорожского черкаскихъ городовъ казаки и мѣщаны многие люди бѣгають его великого государя въ украинные города, а иные де селятца вновь на его великого государя землѣ Великія Росіи, а оттуды де приходя в черкаские города, собрався, тѣ самоволцы всчиняють бунты и межоусобіе и християнскимъ душамъ кровопролитіе. А и нынѣ де съ Мартыномъ Пушкаремъ съ тѣми самоволцы изъ тѣхъ его великого государя городовъ и слободъ были многие люди, а учиня всякое злое дѣло, бѣгають назадъ въ тѣ его великого государя украинные города и слободы; а Войска де Запорожского черкаские города и села ставятца пусты ... А преждѣ сего гетманъ Богданъ Хмельницкий и я у него, великого государя, о том милости просили многиджы”²⁸.

Відмінності у настроях і орієнтації знедоленої маси населення-черні²⁹, спостерігалися й залежно від регіону. Це зазначали, зокрема, всюдисущі московські спостерігачі. Так, стольник Петро Скуратов, посланий до Івана Виговського (перебував у Війську Запорозькому в травні–червні 1658 р., але його характеристика прямо стосується й більш раннього

періоду)³⁰, відмічав: “А которые твои государевы черкасские города по сю (ліву – *Авт.*) сторону Днѣпра, которыми я холопъ твой ѣхаль, тѣ всѣ желаютъ, чтобъ быть въ тѣхъ городахъ твоимъ государевымъ воеводамъ; а заднепровские козаки говорятъ въ розговорехъ: Пушкарь хочеть тово, чтобъ быть государевымъ воеводамъ, а у насъ де тово николи не будетъ”³¹. Промосковську орієнтацію демократичних елементів (черні) лівобережної частини Війська Запорозького заперечувати не доводиться. М. С. Грушевський вбачав першопричину такого становища в “панських потягах старшини”, через що чернь у боротьбі проти цього шукала допомоги “в московській адміністрації – заведенню нейтрального – як їй здавалось – воєводського правління”³².

Опозиційність кошової старшини Запорозької Січі, яка прагнула повернути собі провідну політичну роль, зростала вже в останні роки гетьманування Богдана Хмельницького. Відразу після смерті гетьмана ці настрої досить чітко проявилися. Предметом конфлікту стали вибори нового гетьмана, коли Івана Виговського обрали не на генеральній військовій, а на старшинській раді, при цьому запорожців теж практично було проігноровано (Богдан Хмельницький отримав булаву саме на Січі). З документів можна судити, що серед перших заходів нового гетьмана було настановлення нового кошового отамана на Січі. Про це йдеться в листі Івана Виговського до київського воєводи Андрія Бутурліна від 30 серпня 1657 р.: “Я, установя нового кошевого гетмана, и приказал ему, чтобъ шель въ полѣ и на переправахъ татарских засажалися”³³. Судячи з пізніших документів, цим гетьманським ставлеником був Пашко³⁴. Схоже на те, що Січ відразу й цілком відкинула гетьманські ухвали і конфронтація між двома владними інституціями – гетьманською й кошового отамана, почала набувати обертів. Яків Барабаш змінив титул “отаман” на “гетьман”, у такий спосіб намагаючись урівняти себе в правах з городовим гетьманом, завів свої клейноди, гармати, що означало активне формування опозиції. Перемагали корпоративні інтереси, державна ідея приносилася в жертву. Наступним кроком було звернення по допомогу до Москви: в кінці листопада запорожці відправили туди своє посольство, основною метою якого була заміна Івана Виговського на гетьманському уряді³⁵. У відповідь гетьман заблокував Запорожжя, заборонивши довозити туди запаси з волості, наполягав на настановленні запропонованої ним старшини (на думку М. С. Грушевського, це почалося в жовтні 1657 р.)³⁶. Така політика згодом дала деякі, хоч і невеликі результати: на кінець року Січ нібито підкорилася гетьманові, щоб звільнитися від блокади. На деякий час запорожці погодилися на гетьманського ставленика Пашка (зберігся його лист до гетьмана, датований 16 лютим 1658 р.)³⁷. Однак, згодом одержавши від царя певні знаки прихильності, “партія” черні знову поновила Якова Барабаша на уряді.

Особливо загрозовою ситуація стала, починаючи з грудня 1657 р., коли на боці опозиції відкрито виступив полтавський полковник Мартин Пушкар (потаємно підтримував її й раніше) як претендент на гетьманську булаву. Полтавський полк, територіально близький до Січі, мав з нею тісні економічні зв'язки. Виникла велика загроза від того, що досить значна за розмірами територія фактично вийшла з-під контролю гетьманської влади. Ця загроза посилилася, коли контрольована опозицією територія збільшилася за рахунок частини Миргородського полку (це вже сталося у березні 1658 р.), що теж виступив проти гетьмана (на кінець березня вся східна Полтавщина по діагоналі Переволочна–Лохвиця, об'єднавшись з Запорожжям, стала ареною повстання)³⁸. Ускладнювала ситуацію подвійна гра Москви, яку цілком влаштувала соціальна нестабільність в Україні, що послаблювала гетьманську владу, перешкоджаючи цим державному будівництву. Все це призвело до неконтрольованості ситуації; почалася справжня війна. Перша велика відкрита битва між сторонами сталася 25 січня 1658 р. Тоді на втихомирення бунтівників Іван Виговський зібрав козаків, додавши до них наймане військо, а за старшого поставив Івана Богуна. Наймане військо складалося переважно з сербів, його очолював брацлавський полковник Іван Сербин. Це не військо з-за Дунаю, як стверджував Мартин Пушкар, а саме найманий підрозділ. Запровадження такого регулярно війська в Українській державі почалося ще за життя Богдана Хмельницького, активним прихильником нововведення був тоді генеральний писар Іван Виговський³⁹.

Битва закінчилася відступом гетьманського війська. Дещо несподіване зауваження щодо поведінки і дій Івана Богуна в ході здійснення акції зробила дослідниця Тетяна Яковлева: «Мабуть, громадянська війна була надто непривабливою для Богуна. Найталановитіший полководець України дозволив себе розгромити й відступив, не вдаючись до своїх улюблених хитрощів»⁴⁰. Звичайно, моральний фактор мав значення не тільки для Івана Богуна⁴¹, але й для гетьмана. Проте, якщо Богун відступив свідомо, то невже наважився заплатити за це 300 або й 500 життів своїх соратників!? Саме такими двома різними цифрами визначаються його втрати. Кілька документів з описами битви 25 січня опубліковано⁴². У ф. 1791, Чугуївська приказна ізба, що зберігається в ЦДІАК України, виявлено ще один невідомий дотепер документ (див. док. № 1 у додатку). У ньому зміївський воєвода повідомив чугуївського (обидва – урядовці Московського царства) на основі двох листів Мартин Пушкаря обставини бою і перемоги опозиції.

Мартин Пушкар не змирився і не визнав Івана Виговського за гетьмана й після Переяславської ради (лютий 1658), на якій того втретє було обрано на гетьманство. Тому для гетьмана настав час рішучих дій. У березні він уклав союзний договір з Кримським ханатом, зару-

чившись у такий спосіб суттєвою допомогою для перемоги над опозицією⁴³. Близько 25 березня в Чигирині зібралася рада, на якій Іван Виговський хотів зректися гетьманства, але полковники умовили його залишитися на цьому уряді. На раді було ухвалено послати козацьких представників до царя, аби він вплинув на Пушкаря (посольство Григорія Лісницького), водночас намічено план воєнної кампанії проти опозиції з залученням Орди⁴⁴. Думка про необхідність самостійно покінчити з опозицією була найбільш реальним і правильним рішенням Івана Виговського.

Активною була й політика Мартина Пушкаря, керівника на цей час запорозько-чернецької (від “чернь”) опозиції: так її назвав Михайло Грушевський. З Коша зі своїми загонами вийшов і Яків Барабаш. Окрім постійних звернень до Москви Пушкар розгорнув збройну боротьбу аж до терору. При цьому Іван Виговський відкрито обвинувачував російську сторону в потуранні повстанцям: “въ наших де правах такъ належить: не повиненъ полковнику и никому дать грамоты, кроме гетмана: все раправуетъ одинъ гетманъ; а вы де учинили всѣхъ гетманами, подавали Пушкарю и Барабашу грамоты, и отъ тѣхъ де грамотъ бунты всчались”. Гетьман заявив, що “нынѣ де иду на Пушкаря и смирю его огнемъ и мечемъ; гдѣ ни будетъ утѣкать, там его доставать, хотя и въ государевы города уйдетъ”⁴⁵. Справжня війна розгорнулася в травні, коли на українській території почали активні дії татари. Зокрема, 12 травня вони доценту знищили містечко Броварки⁴⁶. Цікавий документ від 13 травня 1658 р. стосовно подій у Броварках виявлено в ЦДАК України (див. док. № 2 у додатку), в основу якого покладено відомості, отримані безпосередньо від Якова Барабаша та Мартина Пушкаря. Ще в одному документі від 25 травня (див. його під № 3) повідомлялося про тісну осаду табору Мартина Пушкаря козацько-татарським військом, що передувала вирішальному боєві, який відбувся 31 травня: загоны опозиції було розгромлено, а її керівника вбито⁴⁷.

Документ № 4, стосується дещо іншого епізоду в українсько-московському протистоянні, хоч теж має зв’язок з остаточною ліквідацією опозиції. Поява його має таку передісторію. Та частина опозиції, якій вдалося врятуватися після розгрому наприкінці травня (сховалися за московським кордоном), зі вступом у червні на територію України Г. Г. Ромодановського, відразу приєдналася до московського війська. В її числі був Яків Барабаш, видачі якого категорично вимагав Іван Виговський. Зрештою московський уряд вирішив відіслати Якова Барабаша до новопризначеного київського воєводи В. Б. Шереметєва, нібито для подальшого передання його гетьманові. Не вповні повіривши обіцянці, прихильники гетьмана вирішили силоміць захопити його. Це й було здійснено 24 серпня, коли запорозького бунтівника під охороною перевозили через Гоголів, що належав Остафію Виговському, батько-

ві гетьмана. Якова Барабаша було доставлено спочатку в Переяслав, а згодом – до табору гетьмана. У відповідь В. Б. Шереметєв вислав каральні загони, які спалили Гоголів, Бровари, Світильне та ін. Тоді ж було знищено Бориспіль; до речі, у ньому мав маєтність Данило Виговський, брат гетьмана⁴⁸ (док. № 4). Ще один документ з пропонуваної підбірки (док. № 5) стосується самого початку українсько-російської війни 1658–1659 рр., коли Іван Виговський на чолі козацько-татарського війська здійснював похід у напрямі московського кордону, аби остаточно ліквідувати рештки військових загонів опозиції.

**Тричі обраний гетьманом.
Політика Івана Виговського
на обстоювання української державності**

Іван Виговський – чи не єдиний гетьман в історії Української козацької держави, якого тричі, на радах, обирали на гетьманство і з яким тричі московський уряд намагався укласти договірні статті (проекти їх додано до пропонуваної публікації; див. їх під №№ 6, 7 і 8). У тому, що договори так і не вступили в силу, не останню роль відіграла непоступливість Івана Виговського, коли йшлося про державні інтереси.

Першу раду (так само як і другу) детально висвітлено в історичній літературі, тому, тільки коротко виклавши хід подій, додамо деякі свої зауваження. Похорон Богдана Хмельницького відбувся у неділю 23 серпня (2 вересня) 1657 р. в Суботові⁴⁹. Існує згадка про те, що вже цього дня, 23 серпня, в Чигирині відбулася рада “при зачинених воротах”, на якій Юрій Хмельницький зрікся гетьманської влади через свою молодість⁵⁰. В опублікованих документах йдеться про раду, що відбулася 25 серпня (4 вересня) у дворі Хмельницьких в Чигирині, але це практично була аудієнція, надана стольнику В. П. Кикіну, посланому у Військо Запорозьке з царською грамотою після одержання в Москві повідомлення про смерть Богдана Хмельницького⁵¹. На раді, що зібралася у дворі Хмельницьких другого дня – 26 серпня (5 вересня), у складі старшини і “всього поспільства”, за свідченням В. П. Кикіна, було зачитано Березневі статті (українсько-московський договір) 1654 р.: “тѣ статьи, что ... присланы отъ царского величества съ судьею Самойломъ [Богдановичем-Зарудним] да съ полковникомъ съ Павломъ Тетерею”. Після цього всім Військом на гетьманство обрано Івана Виговського (“покамѣста взмужаетъ прежнего гетмана Богдана Хмелницкого сынъ Юрья Хмелницкой”), йому було вручено булаву і надано право “писатся гетманомъ”⁵². Деякі нюанси додає оповідь посланця путивльських воєвод в Чигирин Іллі Роколова, який теж був на раді, зокрема, що жалувану грамоту царя зачитав сам Іван Виговський уже після свого обрання⁵³. Тут буде доречно відзначити явну тенденційність оповіді про цю подію в літописі Самовидця, на що вказали ще М. С. Грушевський, М. Н. Петровський та інші історики.

Конфлікт між Чигирином і Москвою виник вже в момент обрання гетьмана. Українська сторона офіційно не звістила царя про смерть Богдана Хмельницького, мало того, самостійно провела гетьманські вибори, маючи на увазі повідомити царя тільки про результати цих виборів. Московська сторона чекала іншого – попереднього погодження усіх дат, хоч у Березневих статтях 1654 р. про це не йшлося. Тому ще 28 вересня 1657 р. (не кажучи вже про “статейний список” царського послання А. С. Матвеева, датований початком вересня) російська сторона продовжувала титулувати Івана Виговського писарем⁵⁴, отже, фактично не визнавала вибори дійсними. Про факт невизнання Івана Виговського гетьманом згодом було заявлено і в Маніфесті Війська Запорозького до володарів Європи (жовтень 1658 р.)⁵⁵.

Подальше загострення стосунків між сторонами відбулося у зв'язку з приїздом у Чигирин на початку вересня (ймовірно, 2-го чи 3-го) А. Матвеева. Його “статейний список” зберігся тільки у фрагментах: він без початку і без кінця, є тільки два зошити – 3-й і 6-й⁵⁶. Місія А. Матвеева тісно пов'язана з подіями в Україні у жовтні 1657 р. – з т. зв. бунтом Григорія Лісницького, причиною якого стала поява “царських пунктів”, нібито запропонованих як основа договору українській стороні, й наступним повторним обранням на гетьманство Івана Виговського. Через те, що основний документ – “статейний список” А. С. Матвеева, зберігся тільки фрагментарно і про “царські пункти” там сказано дуже мало, серед дослідників теми немає єдиної думки щодо авторства “пунктів”. Все ж українські історики вважають, що це не була підробка української сторони, бо вимоги московського уряду про запровадження воєвод ще в кількох містах окрім Києва, про утримання українським коштом ратних людей (тобто, питання про доходи), передання білоруських земель у відання московського царя⁵⁷ та ін. пункти гостро стояли ще за Богдана Хмельницького (його лінію на відмову від поступок продовжив новий гетьман), звучали вже й за Івана Виговського⁵⁸. В існуванні таких пунктів були переконані й сучасники, насамперед Станіслав-Казимир Беневський. Однак російська дослідниця Тетяна Яковлева не погоджується з тим, що автором проекту “пунктів” був царський уряд, відкидає також авторство Григорія Лісницького та Івана Виговського й категорично стверджує, що цей документ – “очевидна фальсифікація”, а сфальсифікував його Юрій Немирич – “політичний авантюрист”, “спритний авантюрист”, нерозбірливий у засобах досягнення поставленої мети, аж до застосування вбивства⁵⁹.

Враховуючи такі думки істориків, ми пропонуємо увазі читачів док. № 6. Звичайно, стиль документа, спосіб викладу змісту однозначно свідчить про те, що його оформлено в Україні, може навіть і Юрієм Немиричем, як припускає дослідниця Тетяна Яковлева, з метою організації, кажучи сучасною мовою, громадської думки. Однак, на наш

погляд, документ, створений у формі листівки (з деякими перебільшеннями, акцентуванням, як того вимагає жанр), безумовно відображав надіслані з Москви умови для нового українсько-російського договору і незалежно від конкретного виконавця (автора тексту), створений з ініціативи Івана Виговського людьми, яким він найбільше довіряв.

Зміст статей, що став відомим в Україні відразу після смерті Богдана Хмельницького, найбільше, після повернення посольства Павла Тетері з Москви у серпні 1657 р., було поширено насамперед на Лівобережній Україні, де намічалася тенденція до покори Москві. У кінці вересня – на початку жовтня 1657 р. найактивніше в цьому напрямі діяв миргородський полковник Григорій Лісницький⁶⁰, збираючи на території полку ради й агітуючи проти Москви. Схоже на те, що саме через нього гетьман розгорнув агітацію на Лівобережжі. Про “бунт” Лісницького і “пункти” збереглися численні згадки в документах⁶¹.

Непрямим підтвердженням існування цих “царських пунктів”, надісланих з А. Матвеевим, можна вважати й скасування царською грамотою від 18 жовтня 1657 р. посольства О. М. Трубецького до Війська Запорозького, що фактично було тимчасовим відступом російського уряду від наміченої мети (хоч офіційна Москва заперечувала спробу нав’язати ці договірні статті: (“такихъ пунктовъ не бывало”)⁶².

9 жовтня 1657 р. повідомлялося, що “у гетмана и у всех полковниковъ въ Корсунѣ буде рада о пунктахъ, которые нинѣ отъ тебя, великого государя, присланы к нимъ”, – і далі перелічено ті самі пункти, що містить й поданий нами док. № 6⁶³. 11 (за іншими даними – 21 або 25) жовтня Іван Виговський скликав Генеральну раду на полі поблизу Корсуня: “И гетманъ де Иванъ Выговской булаву имъ, полковникомъ, отдалъ и говорилъ, что онъ гетманомъ у нихъ быть не хочетъ для того, которые де пункты отъ тебя, великого государя, присланы к нимъ, и в тѣхъ де пунктахъ написано, что прежние ихъ вольности отнять; и онъ де, гетманъ, в неволѣ быть не хочетъ”⁶⁴. Присутні на раді умовляли гетьмана взяти назад булаву. І він “за словами” [ухвалою] всього війська, що було на раді, прийняв булаву, а всі присутні присягнули стояти за вольності “всѣ вмѣстѣ заодно”. Після цього гетьман роздав усім полковникам універсали про те, що “вольностемъ ихъ быть по прежнему”⁶⁵. Слід при цьому відзначити, що разом з усіма, одностайно, голосував і полтавський полковник Мартин Пушкар. Більшість присутніх на раді, у т. ч. й гетьман, висловилися за продовження союзу з Москвою. Проти цього виступили полковники Зеленський, Богун і ще третій (його прізвище в документі не названо)⁶⁶. Рада також ухвалила рішення щодо союзу зі Швецією⁶⁷. Після Корсунської ради 9 жовтня 1657 р. було відправлено листа до царя Олексія Михайловича з посланцем – корсунським осавулом Юрієм Минецьким з товаришами. У ньому повідомлялося про обрання Івана Виговського гетьманом, про-

понувалося затвердити його права і права Війська Запорозького⁶⁸, а для прийняття присяги (затвердження виборів гетьмана) – послати свого уповноваженого. Мета – підтвердження гетьманства Івана Виговського грамотою, такою, яка була у Богдана Хмельницького.

Грамотою від 30 листопада цар сповістив гетьмана про відрядження до нього з такою місією боярина Б. М. Хитрово⁶⁹. Наказ царя цьому послові (так само як і Матвєєву) зберігся у фрагментах; він вміщує нові царські пункти. На запропоновані статті Іван Виговський дав письмову відповідь, яку скріпив власним підписом: “Его царского величества Запорожского Войска гетманъ Выговский рукою власною”⁷⁰. Саме цю відповідь гетьмана, частину документа – наведено в додатку під № 7; його підпис, виконаний як скріпа, подано курсивом, з розміщенням як у документі. У коментарях до пунктів-відповідей Івана Виговського нами подано вимоги (“пункти”) московської сторони, вміщені у власне наказі. Такий спосіб подання пунктів, очевидно, є найбільш чітким. Вміщені в наказі Березневі статті 1654 р. (збереглися фрагментами; їх ще не було сфальсифіковано) дають підставу вважати, що Б. М. Хитрово мав вимагати ствердження договору 1654 р.⁷¹.

Прибувши в Україну, Б. М. Хитрово сам розіслав запрошення на раду, призначену ним же у Переяславі⁷² на 25 січня 1658 р. Посол прибув у місто саме цього дня, однак приїзду гетьмана йому довелося чекати аж до 7 лютого. З останнім прибули “обозной, и судья, и полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь многие люди”; поіменний склад учасників ради добре видно з запису про роздавання царських соболів⁷³. Очевидно, що це були прихильники Івана Виговського або ті, хто обрав нейтральну поведінку. Опозиція на раду так і не прибула, хоч чекали її ще тиждень, а до Мартина Пушкаря двічі посилали делегації⁷⁴; свого посланця до полтавського полковника відправив і новообраний київський митрополит Діонісій Балабан⁷⁵. Нагадаємо, що рада відбулася вже після перемоги Мартина Пушкаря 25 січня 1658 р. поблизу Говтви над військовими загонами, посланими проти нього Іваном Виговським (див. док. № 1).

На раді Івана Виговського знову, вже втретє, було обрано на гетьманство; він і полковники присягли на вірність московському цареві у соборній церкві за присутності митрополита, після чого відбулося вручення царської жалуваної грамоти на підтвердження його гетьманства і всяких військових прав. М. С. Грушевський вважав, що затвердженню Івана Виговського на гетьманство передували переговори між сторонами щодо остаточного погодження привезеного Б. М. Хитрово проекту договірних статей, тобто, укладення договору (док. № 7). Саме “договором” називала цей документ московська сторона; це слово нею вжито двічі. У тексті док. № 7 ми виділили його напівжирним шрифтом. Після складання присяги гетьмана цареві було зачитано “стат-

ті Богдана Хмельницького”, ймовірно, було також оголошено й нові узгоджені статті. М. С. Грушевський припускав, що переговори велися у ширшому руслі – й щодо митрополита, благословення патріарха, про доходи, утримання залог, але з цих питань домовленості досягнуто не було. Датою цього “перяславського договору” історик вважає 15 лютого 1658 р.⁷⁶. А ми звертаємо увагу на те, що Іван Виговський остаточно затвердження договору відклав до часу свого приїзду в Москву. Гетьман до Москви так і не поїхав через внутрішню небезпеку від виступу Мартина Пушкаря та ін.⁷⁷, натомість у квітні 1658 р. вислав до царя посольство у складі Григорія Лісницького, Івана Богуна та Прокопа Бережецького. Згідно з гетьманським наказом посольство мало вимагати дій Москви щодо припинення виступу Мартина Пушкаря, Степана Довгаля і Якова Барабаша. За це гетьман погоджувався на впорядження царськими комісарами реєстру 60-тисячного козацького війська і на запровадження воєвод із залагами, крім Києва, ще й у шести українських містах: Ніжині, Чернігові, Полтаві, Миргороді, Білій Церкві й Корсуні⁷⁸.

З усього видно, що Іван Виговський не мав великих надій на допомогу Москви у внутрішньому замиренні в Україні. Ось як оцінює тогочасну політику Москви російська дослідниця Т. Г. Яковлева: “Очевидно, що соціальна нестабільність в Україні цілком задовольняла Москву: не бажаючи доводити ситуацію до вибуху, царський уряд грав подвійну гру, сприяючи послабленню гетьманської влади. Стабілізація внутрішнього становища в Україні не відповідала інтересам царя, бо вона призвела б до посилення державного будівництва”⁷⁹. Тому гетьман уклав договір з Кримським ханатом і зумів наприкінці травня 1658 р. розбити загони Мартина Пушкаря.

То був великий успіх Івана Виговського, що значно зміцнив його позиції. Та він дістався надто дорогою ціною: насамперед ціною 50 тис. українських життів, загублених з обох боків⁸⁰, а також згодою гетьмана і старшини, наданою взимку 1658 р., на присилання до 6 українських міст воєвод з залагами та ін. – див. про це у додатку (док. № 7). Однак, до остаточної ліквідації опозиції було ще далеко.

Навесні 1658 р. у Москві вже активно готувалася нова царська адміністрація для України: було визначено конкретних воєвод у шість названих українських міст, у кожне з них також посилалися залоги з ратних людей у 200–300 чоловік⁸¹. Керувати цією справою в Україні було доручено київському воєводі В. Б. Шереметеву. Зокрема, він мав слідкувати за складанням 60-тисячного козацького реєстру, вивчати всі джерела прибутків та ін.⁸². М. С. Грушевський припускав, що московський уряд збирався запровадити при гетьманові свого резидента з невеликою залогою, вважаючи, що таке завдання мав стольник І. Д. Апухтін, місія якого перебувала в Україні навесні – на початку

літа 1658 р.⁸³. Допустити запровадження всього переліченого означало б фактичне знищення української державності, що її було обстоювано у боротьбі з опозицією. Але й повна відмова від цього фактично означала розрив з Москвою, війну.

Наказ Москви воєводі Г. Г. Ромодановському про надання допомоги Івану Виговському у боротьбі проти Мартина Пушкаря надійшов 6 червня 1658 р., тобто тоді, коли полтавського полковника вже не було живого⁸⁴. Він вирушив в Україну 13 червня. З його приходом відразу активізувалася опозиція, що змусило гетьмана зібрати військо й разом з татарами виступити проти воєводи та опозиції. Близько 20 липня 1658 р. у Чигирині зібралася рада. На виконання її рішень “онь, гетмань ... пошоль на околничего и воеводу на князь Григорья Григорьевича Ромодановского для того, чтобы ему выдал Барабаша, и чтобы великого государя воеводамъ въ черкаских городѣхъ не быть; а будетъ де Барабаша не выдасть и въ городѣхъ воеводы будутъ и онъ де гетмань в города воеводъ пустить не велить и учнетъ битца; а брату де своему Данилку Выговскому да съ нимъ полковникомъ ... съ полками велѣль, собрався, итить и стать подъ Киевомъ, и велѣль послать къ боярину и воеводамъ къ Василью Борисовичю Шереметеву съ товарищи говорить, чтобы они изъ Киева зъ государевыми ратными людми вышли и шли къ Москвѣ а будетъ де не выдутъ, и гетманъ де велѣль Киевъ осадить...”⁸⁵. На раді також було вирішено виконати те, про що думав Богдан Хмельницький ще 1654 р.: знищити повстанців, які осідали під захистом московських воєвод на Слобожанщині, поблизу українського кордону, й на Січі. Виходячи з усіх цих обставин, московський уряд 23 липня наказав Г. Г. Ромодановському негайно повернутися в Білгород; він виконав цей наказ тільки після ще одного розпорядження.

У серпні відбулася облога Києва козацьким військом, очоленим братом гетьмана – Данилом Виговським. Цю акцію розпочато на виконання рішення вже згаданої Чигиринської ради про ліквідацію інституту воєвод в Україні, тобто, йшлося не тільки про недопущення у шість міст новопризначених воєвод, але й про те, аби позбутися ще й київських, де вони були з 1654 р., згідно з Березневими статтями. Однак операція поблизу Києва очікуваного успіху не мала⁸⁶.

11 серпня 1658 р. гетьман Іван Виговський разом з Чигиринським, Корсунським та Іркліївським козацькими полками та 20 тис. татар (за іншими даними – 7 тис.) виступив за Дніпро. 1 вересня передові козацько-татарські загони прийшли під російське прикордонне місто Кам’яне⁸⁷: “и нынѣ де онъ, гетманъ, со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ и с Крымскими татараы въ зборѣ и хочеть итти за тѣми своевольники. И естли де будетъ тѣхъ своевольниковъ учнутъ укрывать въ его царского величества въ городѣхъ или въ полкѣхъ и онъ де, гетманъ, за тѣхъ своевольниковъ и съ государевыми ратными людмы учнетъ битца”⁸⁸.

Саме під час цього походу, 6(16) вересня 1658 р. у таборі поблизу Гадяча представники української і польської сторін підписали Гадяцький договір. Однак уже на цьому етапі зміст пунктів, що їх пропонувала українська сторона, було значно урізано. На думку М. С. Грушевського, Іван Виговський, та й старшина державницької партії, “з боєм давали виривати з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода”⁸⁹. Подальші дії українського гетьмана свідчать, що укладення у вересні 1658 р. Гадяцької угоди не означало його остаточної переорієнтації з Москви на Варшаву. Та й власне ця переорієнтація була викликана насамперед міжнародними та внутрішніми чинниками, що склалися на цей час й поставили Україну в нові умови. Іван Виговський продовжував курс Богдана Хмельницького (вироблений спільно) на багатовекторну зовнішню політику.

У цьому зв’язку навряд чи можна погодитися з висновком Т. Г. Яковлевої про те, що восени 1658 р. “Виговський метушиться і звертається по допомогу до всіх водночас”⁹⁰. Саме завдяки багатовекторній політиці, що враховувала всі міжнародні фактори і здійснювалася з початком Національно-визвольної війни середини XVII ст., стало можливим утворення Української держави в міцному кільці могутніх сусідів. Звичайно, бували невдачі, інколи їх траплялося навіть більше, ніж успіхів. Але ж і завдання обидва українські лідери поставили відразу й на всі часи: створити державу, що включала б територію, де тільки звучить руська мова. Які у цьому були труднощі, відступи, невдачі й навіть провали – добре видно з відстані в 350 років.

Зокрема, у відповідь на активізацію політики Московського царства щодо Швеції та враховуючи загальну розстановку зовнішніх сил, гетьманський уряд вживав заходів щодо пошквалювання українсько-шведських відносин. Про це засвідчили декілька документів, передусім листи – Івана Виговського до шведського короля Карла X Густава та його брата – герцога Адольфа від 8 жовтня 1658 р., Даниїла Олівєберга до шведського короля від 9 жовтня 1658 р., Юрія Немирича до герцога Адольфа від 11 жовтня 1658 р.⁹¹. До них слід додати й “Маніфест Війська Запорозького до володарів Європи”, датований орієнтовно жовтнем 1658 р., автором якого вважається Юрій Немирич, в якому викладено комплекс причин розриву України з Московським царством. Основними серед них були тотальні порушення московською стороною давніх прав і вольностей, втручання у внутрішні справи України, найбільше під час виступу Якова Барабаша – Мартина Пушкаря. Копія цього акта теж відклалася у Національному архіві Швеції; її, за спостереженням укладачів т. 6 ч. III АЮЗР – “Акты Шведского государственного Архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.)”, виконано тим самим почерком, що й уже згадуваний лист Юрія Немирича від

11 жовтня 1658 р. Ймовірно, цю копію було надіслано у Швецію десь в один час з названими чотирма листами. В українській історіографії авторство цього документа традиційно приписується саме Юрію Немиричу. Порівняння ж двох документів – листа Юрія Немирича до герцога Адольфа від 11 жовтня 1658 р. (ф. 2236, оп. 1, спр. 62) та “Маніфесту Війська Запорозького до володарів Європи” (там само, спр. 19; без точної дати й підписів) засвідчило, що основний текст обох документів справді написано одним почерком, але, найпевніше, писарем, бо почерк Юрія Немирича (підписав перший документ – лист) відрізняється від того, яким написано основний текст обох документів. Звичайно, за стилем “Маніфест” може належати Немиричу. Однак, безперечно, документ ще потребує ідентифікації, насамперед встановлення точної дати складання, а головне – відшукання його оригіналу. Починаючи з 1993 р., Маніфест у перекладі з латини на українську мову було опубліковано щонайменше п’ять [!] разів, однак глибокого дослідження причин і дати його появи, авторства, змісту й способу його оприлюднення дотепер все ще немає⁹².

Ще одним важливим напрямом зовнішньої політики Івана Виговського залишалися союзницькі стосунки з Кримським ханатом. Не маючи достатньої кількості надійного власного війська, гетьман вже навесні 1658 р. звернувся по допомогу до татар; завдяки їхній підтримці тоді йому вдалося розгромити загоони Мартина Пушкаря. У вересні 1658 р. гетьман залучив татар для участі у поході в напрямі українсько-московського кордону. Поведінка татар в Україні викликала бурхливий протест полковників і сотників, які обвинуватили гетьмана у застосуванні іноземного війська проти власного народу (“черкесів”). Тоді гетьман навіть виділив 600 сербських найманців для захисту населення від “союзників”-татар⁹³. Однак і в подальшому, в ході українсько-московської війни 1658–1659 рр., Іван Виговський змушений був звертатися по допомогу до татар (сплачуючи за це надто високу ціну), бо ні Польща, ні Швеція так і не надали, та й не могли надати через власні обставини, значної військової допомоги Україні (польський загін під командуванням коронного обозного Андрія Потоцького діяв у районі Києва).

Документи свідчать, що гетьман чекав і сподівався на листи московського царя у зв’язку з ситуацією, що виникла після підписання Гадяцького договору, швидше всього сподіваючись ще тоді уладнати конфлікт, не доводячи до остаточного розриву з Московським царством. Однак реакція царя була категоричною й жорсткою: довідавшись про укладення Гадяцької угоди, він розіслав грамоти, в яких оголосив гетьмана “зрадником” і закликав до боротьби з ним. Першу таку грамоту він надіслав 23 вересня 1658 р., звертаючись до Полтавського полку, Війська і всіх “малоросійських жителів”, у якій навіть був дозвіл на

обрання нового гетьмана⁹⁴. Саме про цю “друковану” грамоту йдеться у листі Івана Виговського до царя від 17 жовтня 1658 р., в якому гетьман відкинув обвинувачення на свою адресу⁹⁵. Подібні грамоти було надіслано й на Слобідську Україну. Дослідниця Тетяна Яковлева згадує про грамоту царя служилим людям і черкасам м. Харкова⁹⁶. У ЦДІ-АК України зберігається подібна царська грамота до козаків м. Острогоська⁹⁷; її наводимо у додатку під № 9. Наступним кроком царя було відправлення в Україну війська, очолюваного воєводою Г. Г. Ромодановським, разом з яким виступила невелика група козаків на чолі з сином Мартина Пушкаря – Кирилом, Степаном Довгалем та Іваном Дінцем. Під прикриттям московського війська відбулися “вибори”, а радше призначення нового гетьмана, хоч і наказного – Івана Безпалого⁹⁸, який фактично став лідером опозиції й мав значну підтримку з боку Москви. 20 жовтня 20-тисячне московське військо, підсилене слобідськими козаками Харківського, Сумського й Охтирського полків, виступило з Охтирки в Україну⁹⁹. 21 жовтня воно захопило Говтву, 24 жовтня – Миргород, 27 – Лубни (місто знищили козаки, що приєдналися до Ромодановського, причому діяли настільки активно, що московське військо спробувало їх зупинити)¹⁰⁰. Практично одночасно активізовано боротьбу проти козаків у Білорусі.

У відповідь Іван Виговський відновив військові дії в районі Києва, але 30 жовтня зазнав поразки. Складна ситуація склалася в районі Варви, на Сіверщині, де діяло козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Григорієм Гуляницьким. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. розгорілася¹⁰¹.

У такій обстановці московський уряд зробив ще одну спробу укладення договору з Військом Запорозьким, намагаючись знову скликати раду, на якій або залишити гетьманом Івана Виговського, пішовши йому на значні поступки або ж обрати нового гетьмана. Цю раду було призначено царем на 1 лютого 1659 р. в Переяславі¹⁰². З цією метою Олексій Михайлович доручив О. М. Трубецькому, що вже перебував з військом в Україні, почати переговори з гетьманом про припинення кровопролиття й укладення договору щодо повернення гетьмана у підданство московському цареві на основі широких поступок його вимогам. У таємному царському наказі О. М. Трубецькому від 7 лютого 1659 р. вміщено третій проект договірних статей з Україною. (Витяг з цього наказу – проект договору, подано під № 8). І справді, поступки царя неймовірно широкі: він навіть погодився в основу договору покласти статті Гадяцького пакту між Україною і Польщею¹⁰³. Однак ні ради, ні загалом якихось переговорів у тих умовах вже не відбулося. Тетяна Яковлева для пояснення зриву переговорів з московського боку реанімує надто вже відому оповідь про мудрого царя і злих воєвод, які діяли всупереч його волі й зірвали переговори¹⁰⁴. Звичайно, причин

набагато більше й вони глибші за своїм значенням, хоч відверто вороже ставлення з боку воєвод до Івана Виговського мало місце. Приклад тому – О. М. Трубецької, який всіляко підтримував як гетьмана Івана Безпалого. Якщо восени 1658 р. про налагодження стосунків між Московією та Україною ще можна було б вести мову, то у березні–квітні, коли на польському сеймі вже було ухвалено Гадяцький договір, про такий поворот подій годі було й думати.

Уже в другій половині квітня 1659 р. почалася облога Конотопа; наближався червень – час генеральної Конотопської битви, в якій козацьке військо в союзі з татарським здобуло блискучу перемогу над російським військом.

* * *

До статті додано 9 документів. З них № 1–5 і 9 публікуються вперше, їх скопійовано дипломатичним методом. № 6–8 спеціально для цієї публікації не копіювалися, хоч в ЦДІАК України є їхні мікрофотокопії з оригіналів, що зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА, див. їх у ЦДІАК України, КМФ–7), а подано за “Актами ЮЗР”.

Копіювання документів здійснив провідний науковий співробітник відділу давніх актів В. В. Страшко; він також брав участь у підготовці документів, узятих з “Актів ЮЗР”, до публікації.

¹ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 76–82.

² Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 114–121.

³ *Величко Самійло*. Літопис. У 2 тт. – К., 1991. – Т. 1. – С. 216–264; Т. 2. – С. 51, 89, 148 та ін. – див. за іменним покажчиком.

⁴ *Історія Русовъ или Малой Россіи*. – М., 1846. – К., 1991. – див. у цьому виданні за іменним покажчиком.

⁵ *Шевчук Валерій*. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVII ст. У 2 кн. – Кн. 1. – К., 2007. – С. 299.

⁶ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 5.

⁷ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. 1. – С. 217.

⁸ *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С. 368, 377–391.

⁹ Обидві сторони зобов'язалися спільно діяти проти Швеції і Бранденбургії (цю умову так і не було реалізовано); під тиском Москви в угоду було включено пункт проте, що царя Олексія Михайловича на найближчому сеймі буде обрано польським королем, а після смерті Яна-Казимира – короновано) – див. про це: *Зашкільняк Леонід, Крикун Микола*. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 184.

¹⁰ Богдан Хмельницький фактично вимагав виконання Рандотських домовленостей (договору), укладеного з ініціативи шведського короля Карла X Густава 6 грудня 1656 р. (Рандот – замок у Семигородді) про спільні дії

Швеції та її союзників (Бранденбургії, Семигороддя, Війська Запорозького та ін.) проти Речі Посполитої. Союзники домовилися, в разі перемоги над Річчю Посполитою, поділити її землі між собою; до Війська Запорозького мали відійти всі українські землі – див. *Запекільняк Леонід, Крикун Микола*. Історія Польщі. – С. 182. Саме на основі цих домовленостей у поході семигородського війська на чолі з кн. Дьєрдем (Юрієм) П Ракоці взяв участь 20-тисячний корпус Війська Запорозького під командуванням Антона Ждановича.

¹¹ Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 251–252. А заяву Івана Виговського на Корсунській раді (жовтень 1657 р.), коли його вдруге обирали на гетьманство: “при небожчикѣ Богданѣ Хмельницкомъ рады и совѣту промежъ нами ниякова не бывало; и нынѣ вы меня обрали гетманомъ, и я безъ вашего войскового совѣту никакихъ дель делать не буду” [див. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 43] слід розглядати як суто агітаційну.

¹² Саме йому, Лісницькому, Богдан Хмельницький вручив булаву й бунчук. Цей факт ліг в основу т. зв. бунту Лісницького; детальніше див. про нього далі. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 56.

¹³ 23 липня 1657 р. семигородський князь, оточений польськими й татарськими загонами, підписав акт капітуляції поблизу м. Меджибіж. Див. *Запекільняк Леонід, Крикун Микола*. Історія Польщі. – С. 182.

¹⁴ Про проблему політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусії і, зокрема, Старого Бихова, за Богдана Хмельницького див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001. – С. 151–177. Дослідник, зокрема, дійшов висновку, що “все вказувало на те, що боротьба за Білорусь між офіційною Москвою та Чигирином в умовах міжгетьманства має розгорітися з новою силою, причому, позиція українського керівництва в порівнянні з його опонентами виглядала відверто слабшою” (с. 177 названої праці).

¹⁵ Детальніше про це див.: *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 342 і далі.

¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – Ч. III. – Т. VI. Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии. – К., 1908. – С. 314; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т. 10. Роки 1657–1658. – К., 1998. – С. 4.

¹⁷ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 5, 9.

¹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 759.

¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 794–795.

²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 189; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. 1654–1657. – К., 1997. – С. 1438–1439.

²¹ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 119.

²² Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 56; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 88.

²³ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 189; див. про це також: *Петровський Микола*. З легенд Хмельниччини // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – Т. 1. – К., 1928. – С. 176–178.

²⁴ Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – Т. 1. – К., 2001. – Розділи 3, 4, і 5.

²⁵ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, двадцяти книгах. – Т. 10. 1657–1658. – К., 1998; *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Бульвінський А. Г.* Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008. До кожної з цих праць додано ґрунтовну бібліографію.

²⁶ Див. про це: Історія українського козацтва. – Т. 1. – С. 254–256; *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 96–97.

²⁷ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 208.

²⁸ Там само. – С. 242.

²⁹ Чернь – рядове козацтво, “менше товариство”, на відміну від старшини й значного військового товариства. В Україні 17 ст. слово не мало образливого, презирливого змісту. Підтвердженням цього є назва загальної (генеральної) козацької ради – “чорна”; така рада була яскравим проявом демократії у Війську Запорозькому. В одному з тлумачних словників вказано, що термін виник за аналогією з “черню” бджолиного рою (бджола звичайна – найпоширеніший вид бджіл; робоча бджола цього виду має чорне тільце). В документах 17 ст. вживається саме як термін для означення загальної маси козацтва. Для прикладу візьмемо “Статті, подані запорозькими посланцями Михайлом Івановим з товаришами”, надіслані 26 листопада 1657 р. від кошового отамана (в документі – кошового гетьмана) Якова Барабаша, де термін “чернь” вживається багато разів як самоназва. Наведемо його вживання тільки на одній сторінці – 192 публікації документа: “Войску Запорожскому и всей черни днепровой и городской”, “а кого мы всѣмъ войскомъ, чернь, на гетманство оберемь...”, “городовая чернь съ нашею днепровою чернью единомышленны” (всі виділення – *Авт.*).

³⁰ Стольник В. П. Кикін, який прибув у Чигирин 23 серпня 1657 р., виконуючи доручення щодо вивчення ставлення на Україні до запровадження в містах московських воевод, доповідав після розмов зі старшиною в Чигирині: “они, начальные люди того не похотятъ, чтобъ быти у нихъ въ городѣхъ царского величества воеводамъ” (Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 797), але по дорозі, з Путивля, через лівобережні міста: “говорилъ съ войтами и съ мѣщаны и съ рядовыми казаками” і дійшов висновку, що “убогимъ людемъ то годно, чтобъ были у нихъ по городамъ царского величества воеводы, а инные того и не хотятъ” (Там само. – С. 805).

³¹ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 127.

³² *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 374.

³³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 12.

³⁴ Пашко Савович, Павло Савович Гомон; див. *Бульвінський А. Г.* Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. – К., 2008. – С. 616.

³⁵ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 191–194.

³⁶ Там само. – Т. 4. – С. 56, 68, 70; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 102–104.

³⁷ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898. – С. 278–279.

³⁸ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 154.

³⁹ Детальніше про це див. *Крип'якевич Іван*. Сербі в українському війську 1650–1660 рр. // Записки НТШ. – Т. 129. – Львів, 1920. – С. 81–93.

⁴⁰ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 126.

⁴¹ Варто згадати, наприклад, події березня 1651 р., коли під час оборони Вінниці від польського війська Мартин Пушкар привів на допомогу Іванові Богуну Полтавський полк.

⁴² Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 4–5, 269; Т. 4. – С. 91.

⁴³ Там само. – Т. 15. – С. 5.

⁴⁴ Там само. – Т. 7. – С. 206; Т. 4. – С. 103–105.

⁴⁵ Там само. – Т. 4. – С. 125.

⁴⁶ Там само. – Т. 4. – С. 120–123; Т. 7. – С. 221–225.

⁴⁷ Там само. – Т. 15. – С. 176.

⁴⁸ Див. про це: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 154; Т. 7. – С. 256; Т. 15. – С. 1, 261–262.

⁴⁹ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 12.

⁵⁰ *Дорошенко Дмитро*. Нарис історії України. – Т. 2 (Від половини XVII століття). – Мюнхен, 1966. – К., 1992. – С. 52.

⁵¹ Документи посольства В. П. Кикіна див.: Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 781–820.

⁵² Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 802.

⁵³ Там само. – Т. 4. – С. 11. Ще одну розповідь про раду її учасника – київського полковника Павла Яненка Хмельницького, див. там само. – С. 14.

⁵⁴ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 20–26; т. 7. – С. 181.

⁵⁵ ЦДАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 19. Детальніше про цей документ див. далі.

⁵⁶ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 20–26.

⁵⁷ У “білоруському питанні” Богдан Хмельницький і козацька старшина, спираючись на підтримку місцевого населення, йшли на відвертий конфлікт з Москвою. Гетьман ставив питання про передання йому Бихова, у такий спосіб намагаючись закріпитися в Білорусі. Генеральний писар Іван Виговський не раз звертався до царя з проханням повернути білоруські маєтки його дружини, уродженої Стеткевич, в Оршанському повіті після смерті її батька (див. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 717); подібна ситуація була і в його брата Костянтина, дружина якого теж мала маєтки в Білорусі. Іванові Виговському у відповідь повідомлено, що маєтки його тестя Стеткевича роздано різній шляхті, яка присягнула цареві, й відібрати їх не можна (*Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 25–26, 41–42).

⁵⁸ *Яковлів Андрій*. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Ів. Виговським. – Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – Вип. III. – С. 117–134. Цю блискучу розвідку вченого було передруковано 1993 р., див.: *Яковлів Андрій*. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. II. Проекти договору за гетьманування Івана Виговського (1657–1659). – УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 122–128; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 48–55.

⁵⁹ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 240–248.

⁶⁰ Григорій Сахнович (Сахненко) Лісницький – шляхетського походження, його родове село – Лісники на Київщині (див. *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 9. – Кн. 2. – К., 1997. – С. 919), за ін. даними – с. Товстий Ліс на Київщині (*Литинський Вячеслав*. Твори. – Т. 2. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980. – С. 193). На боці Богдана Хмельницького – чи не з 1648 р. (див. *Заруба В. М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 289). Є відомості про те, що деякий час працював у Військовій канцелярії, тобто, у підпорядкуванні писаря Івана Виговського; був генеральним суддею, наказним гетьманом, миргородським полковником ще за гетьманування Богдана Хмельницького.

⁶¹ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 33–34, 38–39, 41–42, 62–63, 70–71; т. 15. – С. 31, 87–88 (взято для публікації).

⁶² Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 39, 41.

⁶³ Там само. – С. 35.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С. 36.

⁶⁶ Там само. – С. 44.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 60, 70, 71; АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 332–338; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 63–69.

⁶⁸ Саме гетьманські права й права Війська Запорозького були, на думку М. С. Грушевського, головними програмними пунктами ради. – див. *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 60.

⁶⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – Ч. I. 1649–1687. – М., 1858. – С. 90–91; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 78–79.

⁷⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 94–99.

⁷¹ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 123; *Яковлів Андрій*. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. II. Проекти договору за гетьманування Івана Виговського (1657–1659). – УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 125.

⁷² Дозвіл на проживання гетьмана в Переяславі, а отже, перенесення в це місто столиці з Чигирини, надано царем у квітні 1658 р. у відповідь на прохання Івана Виговського. Однак через надзвичайний стан, в якому перебувала Україна й гетьманував Іван Виговський, переїзд відбувався поступово; невідомо, чи й встиг цей гетьман його завершити. Ось кілька прикладів із документів. У наказі бояринові В. Б. Шереметеву від 6 квітня 1658 р., зокрема, йшлося: “А къ гетману ... в Переяславль или в Чигирин послать дворянина...”. Саме в Переяслав направлялося посольство майора Булгакова (грудень 1658 р.–лютий 1659 р.). В статейному списку цього посольства йдеться й про те, що гетьман наказав не відпускати до його прибуття в Переяслав не тільки Булгакова, але й усіх інших послів і посланників. Відомо також, що Іван Виговський планував зимувати у новій столиці, для чого прибув до неї 10 січня 1659 р.; сюди ж приїхав митрополит Діонісій Балабан. Однак уже 16 січня гетьманові довелося виступити з Переяслава в похід на Г. Г. Ромодановського. Це далеко не всі факти, що зустрічаються в документах про перенесення Іваном Виговським столиці в це місто. Див. про Переяслав: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 110; Т. 7. – С. 205, 268; Т. 15. – С. 295, 297, 301, 305, 365 та ін.

⁷³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 100–102. На фоні саме цього документа буде доречним згадати про соболі та іншу оплату т. зв. московської служби Івана Виговського. Російський історик Тетяна Яковлева, сумлінно перерахувавши всіх соболів, що їх одержав Іван Виговський на посаді генерального писаря від російського уряду, все ж підкреслила, що, маючи таємні зносини з Москвою, він не чорнив Богдана Хмельницького в її очах, а, головне, будучи далекоглядним дипломатом, відразу зрозумів значення московського фактора для Козацької України – див.: *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 234–235. Достатньо повно цю тему розкрито ще 1928 р. українським дослідником – див.: *Наріжний Симін*. “Московська служба” Івана Виговського // *Записки НТШ*. – Т. 149. – С. 117–139. Згідно з його висновком, “ці зносини не були платними й не мали характеру служби Виговського Москві”, вони “в значній частині являються приватною дипломатичною діяльністю генерального писаря, які

підготовляли ґрунт для офіційної гетьманської політики або цю політику супроводили” (с. 139).

⁷⁴ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 16.

⁷⁵ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Изд. 2-е. – Т. 3. – К., 1898. – С. 287.

⁷⁶ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 143–145.

⁷⁷ Див., напр., Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 104, 105.

⁷⁸ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 206–219.

⁷⁹ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина... – С. 257.

⁸⁰ Маніфест Війська Запорізького до володарів Європи. У кн.: *Чухліб Тарас*. Гадяч 1658 р. та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 77.

⁸¹ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 149–150, 161–162, 163–166.

⁸² Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 202–204.

⁸³ Там само. – С. 225–245; *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 186–187.

⁸⁴ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 250–256.

⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 273–274.

⁸⁶ Про призначення воєвод й облогу Києва див.: Акты ЮЗР. – Т. 15. – № 3, 4, 5, 6; т. 7. – Док. № 84, 86; т. 4. – С. 189–190; *Бульвінський Андрій*. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 177–180; *Його ж.* Українсько-російські взаємини 1657–1659 років ... – С. 521 та ін.

⁸⁷ *Бульвінський Андрій*. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. ... – С. 179, 181 та ін. У статті досить детально описано цей похід українського війська.

⁸⁸ Цитату взято з відповіді гетьмана царському посланцеві Якову Портомоїну, який прибув у Чигирин 9 серпня – див.: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 191.

⁸⁹ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 371.

⁹⁰ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 281.

⁹¹ ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 64, 65, 103, 62; ці чотири листи опубл.: АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 356–362. Саме в оп. 1, що називається “Документи з архівних зібрань Швеції”, ф. 2236 ЦДІАК України зберігається у цифрових копіях т. зв. “Cosasika” з Національного архіву Швеції.

⁹² ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 19. Мова латинська: АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 362–369. Мова латинська. У перекладі на українську мову: “Слово”. – 1993. – № 11(78); *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 180–186; *Пам’ять століть*. – 1997. – № 3; *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев’яти томах*. – Т. 3. – Кн. Перша (третя чверть XVII ст.). – К., 2001. – С. 324–331; *Чухліб Тарас*. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 71–78. За нашими спостереженнями, рік, що вказано на початку документа, дописано вже пізніше, може, архівістами чи кимсь з дослідників.

⁹³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 176.

⁹⁴ ПСЗ. – Собрание первое. – Т. 1. – СПб., 1830. – № 236. – С. 461–467.

⁹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 183–185.

⁹⁶ *Яковлева Тетяна*. Гетьманщина ... – С. 276.

⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 1789, оп. 1, спр. 1, арк. 1. Оригінал.

⁹⁸ *Горобець Віктор*. Еліта козацької України ... – С. 206.

⁹⁹ Бульвінський Андрій. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. ... – С. 187.

¹⁰⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 196; т. 7. – С. 260–261.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 281–301; Бульвінський Андрій. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. ... – С. 188–198.

¹⁰² Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 203.

¹⁰³ Там само. – С. 204–206.

¹⁰⁴ Яковлева Тетяна. Гетьманщина ... – С. 286–287.

№ 1

1658 р., січня 30. – Відписка змійського воєводи Івана Ржевського до [чугуївського воєводи] Ісака Савича [Бунакова] з повідомленнями, одержаними від полтавського полковника Мартина Пушкаря, про перемогу полковника поблизу Говтви [25 січня 1658 р.] над об'єднаними силами козаків і найманих іноземних підрозділів, надісланими проти Пушкаря гетьманом Іваном Виговським, та про наміри гетьмана знищити м. Полтаву, а потім йти війною на українні [прикордонні міста]

Гдну Исаку Савичю Иван Ржевской челом бьет. В нншнем гдне во РѢС [1658 году] генворя въ Л [30] де[нь], часу в первом дни писал ко мнѣ на Змиев с Полтавы полко[вникъ] Мортынъ Пушкар. А в листу ево написано: гетманъ де Иванъ Выговской ве[ли]кому гдрю изменил, идет де на нево, полковника Мортына Пушкаря, с леха[ми] и с татары и с нѣмцы с волохи і с сербы. И хочет де гдне город Полтаву огнем сжечь и людей всѣх высечь, а потом де хочет итит войною с татары под гсд[рв]ы укр[аинные] города нне зимою, покамѣсть Днепръ стоит. А татарове де [...] нн[е] окол Чигирина. И давает де им Иванъ Выговской стацбю и хоч[е]т п[...]оди[тъ] с татары и с лехами на гсдрвых воевод, на околничева и воеводу к[нзя] Гри[гория] Григоревича Рамадановского с товарищи и на ратных людей.

Да тово де гсдн[е] числа и часу писал ко мнѣ на Змиев он жа, полковникъ Мортынъ Пушкаръ, другой листъ. А в листу ево написано: Иванъ де Выговской посылал на нево, полковника Мортына Пушкаря, войною лехов и сербов и волох и черкасъ своявольных и генворя гдне въ Ке-м [25] числѣ с тѣми Івана Выговского с походными людми у нево, Мортына Пушкаря, был бой на Голтве и млстию Бжиєю и великого гсдря цря і великого кнзя Алеѣѣя Михайловича, всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росии сомодержца счастьем, тѣх посыльных людей он, Мортынъ Пушкар, побил и многих людей в полон поймал. А полковник де Сербин ушол с малыми людми, а чает де тово он, что и Сербинъ не утечет. И тебѣ бы, гдне, по гсдрву указу тѣ вѣсти были вѣдомы, а с тѣми вестми послал я к тебѣ чюгуевского вестовщика Степана Миленина тово ж числа и часу.

На арк. 23 зв. написано:

1) гсдну Исаку Савичю

2) РѢС [1658] году генворя

Въ ЛА [31] де[нь] подал отписку чюгуевецъ полковой казакъ Степанъ Миленинъ.

ЦДІАК України, ф. 1791, оп. 2, спр. 37, док. № 19, арк. 23 і зв. Оригінал. Мова російська.

№ 2

1658 р., травня 13. – Відписка [білгородського воєводи кн.] Андрія Хілкова до [чугуївського воєводи] Ісака Савича [Бунакова] з повідомленням, одержаним від кошового отамана Якова Барабаша і полтавського полковника Мартина Пушкаря про те, що гетьман Іван Виговський на чолі козацького війська в союзі з татарами перейшов Дніпро і в бою поблизу с. Броварків переміг їх; у селі було розгромлено церкву, багатьох людей порубано або віддано татарам. Повстанці відступили і стали табором між Полтавою і Решетилівкою; населення налякане й втікало в ліси

Гсдну Исаку Савичю Оудрѣй Хилков челомъ бѣет. В ннѣшнемъ въ РѣС-м [1658] году майя въ ПІ [13] де[нь] писали ко мнѣ в Бѣлгород ис табору ис под Голтвы кошевый атаманъ Яков Борабашъ да плтавской полковник Мартын Пушкар. А в листу их написано, что де гетманъ Выговской с ордами и с ыными полками реку Днепръ перевезся на сю сторону, и село де Броварки ниже Голтвы татаровя и козаки црквъ Бжию и оброзы розбили и людей в орду поотдавали, а иных многих порубили. А оне де от тово бою от Голтвы отступили и стоят меже Плтавы и Решетилковки на Сухой Голтве. А из городов де многия люди розходит в леса. А хан де крымской по сю сторону Днепра з болшимъ собранемъ идет войною под Плтаву и под ыные гсдрвы украинные горо[ды]. И тебѣ б по гсдрву указу в Чюгуеве жит с вел[и]ким бѣреженемъ по городу и на отѣзжихъ сторожех сторожей держат ден и ноч и про приход воинских людей провѣдыват всякими абычай неоплошна, чтоб воинския люд[и] к Чюгуеву и к ынымъ гсдрвы украиннымъ городамъ бѣзвѣсно не пришли и людей не побили и в полон не поймали. А что у тебя про воинских людей каких вестей обявитца, и тебѣ б о тѣх вестях писат ко мнѣ в Бѣлгород. Да прислат бы тебѣ в Бѣлгород ка мнѣ на вести чюгуевских вестовщиков по очереди, каво пригоже. А в Бельгороде чюгуевских вестовщиковъ нѣт и вперед вестей к тебѣ писат не с ким.

На арк. 15 зв. написано:

- 1) гсдну Исаку Савичю
- 2) [...] въ [...] де подал тот лист
[...] Костан[тинъ] [...]

ЦДІАК України, ф. 1791, оп. 2, спр. 38, док. № 7, арк. 15–17. Оригінал. Мова російська.

№ 3

1658 р. травня 25. – Відписка [зміївського воєводи] Костянтина Мамалахова до [чугуївського воєводи] Ісака Савича [Бунакова] про те, що табір полтавського полковника Мартина Пушкаря взято в тісну облогу військом гетьмана Івана Виговського в союзі з татарами, і що ватаги татар з'явилися в районі Валок і Змієва

Гсдну Исаку Савичю Костентинъ Мамалахов челомъ бѣет. В ннѣшнемъ гсдне во РѣС [1658] году мая въ Ке [25] де[нь] писал ко мнѣ из Можевского Семень Быков. А в отписки ево написана: п[асы]лал де он с Валак в Плтав[у]

[...] станичников Ларя с Урядной [...]щи для провѣдовани в[...] [...] людеі и чогуевъского стан[...] [...] с Уряднова к [Пл]таве не п[...] [...]шенской атаман, а не велел ему ехот для того, что де плотавского полковника Ма[р]тина Пуш-каря совсемъ осадили всакиа воинскиа люди, розных земель орды. Да маию въ КВ [22] де[нь]. в сѣзжей избѣ он жа Ларя с Урядной передо мною сказал: как де ѣхал он из Опошни в Валки ко мнѣ с листомъ и как будетъ на устье Коломака и стрелса де с ним пасечъник Байбур. Ходил де он, пасечъник Байбур, в степ и видел он на усть Коломака двѣ вотаги татар члвкъ с триста, чаёт, де Бердниченка иде к Валкамъ. И тебѣ бы, гсдне, тѣ вести были вѣдомы. А на Змиеве, гсдне, за чогуевъскими станичъниками, за Совелемъ Медыньцовымъ гоняли татарове на Водолаги реки и как они расмотря татарской свежей сакмы и старою память взяли, а новою покинули, і поехали в Змиевъ назад. И зо ним де, Совелемъ Медыньцовым[ъ], гналас татар три члвка, и он де, Сов[елей], сто-ницаю зшел от тѣх людей въ [...] и тѣ де татаре в [...] назад а поехали вер[х] по Во[долаги] [ре]чъки, а чаёт тѣх татар от людей. А с т[е]ми вестми послал а, гсдне, к тебѣ в Чю[гу]евъ чогуевъского вестовщика Сомсо[на] Боркалова тово ж числа и часу.

На арк. 3 зв. написано:

1) гсдну Исаку Савичю

2) 3S [1658] году маия въ Ке [25] де[нь] подал отписку чогуевъской вестовъщикъ Самсонъ Боркалов.

ЦДІАК України, ф. 1791, оп. 2, спр. 37, док. № 3, арк. 3–5. Оригінал. Мова російська.

№ 4

1677 р., березня 24. – Розписка, видана київською жителькою Галею Дяденко мешканцям м. Борисполя про одержання нею грошей за порох, взятих у її чоловіка під час війни “першого шеремета” [восени 1658 р.]

Року Божого тисеча шѣстсотъ семьдесятъ сегого, месеца марта дня 24.

Я, Галя Семениха Дяденчиха, жителка Киевская, чиню вѣдомо симъ моимъ писмомъ, кому бы о томъ потреба будетъ, ижъ я вишьменованная Семениха изгодившися о дулг слушный вчинивши изъ жителми Богоспасаемого града Борисполя, так козаками яко и мещани, за порох, который брали в Семена Дяденка, мужа моего небожчика, подъ час войны першого шеремета, который наступуючи на оно реченное мѣсто Бориспол, при котором и мы застаючи, зо всѣмъ своимъ маеткомъ, мѣлисмо порохъ, зачимъ того часу до того пришло давалисмо тот порох не рахункомъ, бо кожному о здоровья и о души шло, хто тилко на тое способний был до бою, а звлаща огнистой стрѣльбы, брали не вагою. Зачимъ мне, позосталой по мужу своем, давалам позов на ихъ в мѣсто Бориспол, такъ до ясне велможного его милости пана Ивана Самойловича, пана гетмана его царского пресвѣтлого величества запорозского, якож и до его милости Войци Сербина, полковника переяславского, от которых писма отримавши показала, абы мени за тот порох погодили и заплатили; зачимъ тепер, за ведомом пана Ивана Новаковича, сотника Борисполского, Ивана Шорсткого, атамана городского, Йонисима Миневича, войта, и бурмистрами Грицком Мовчаном, Пилипом Василенком, Андърѣемъ Мурмаркою, квитую, отримавши от них за тот порох суму цѣлюю, которая мнѣ

належна была, так козаков, мѣщан, якъ жон и дѣтей ихъ, не повинѣна южь болшь поновлят за тот порох, такъ я сама, яко и приятелѣ мои, близкии и далекии, вѣчными часы; на що для лѣпшой вѣри и певности и правного попраця, казалам до книг мѣских записат, що ест и записано прилюдне зацних вышей писанихъ. Писан в ратушу Борисполском, року и дня вышписаного.

При том квитованом писмѣ были люди добрие, Хвеско Нехорошенко, хоружий сотни Борисполской, Микита Левоненько, атаманъ курѣнный пихотный, Грицко Васиченко, Апанас Гапоненко, Иля Радивовенко, Степан Вовнянка, Гордѣй Грищенко, товариство. Мищане: Евхим Бурѣнѣй, Тимушь Приймакъ и инших людей зацних немало.

Звишменованый вряд Борисполский Евстафий Ващенко, писар на тот час.

Местечко Борисполе в XVII-мъ веке. Акты мейского уряда 1612–1699 гг. с предисловием А. В. Стороженка // Киевская старина. – 1892. – Октябрь. Приложения. – С. 88–89. У передмові до видання відмічено, що на час його підготовки оригінал бориспільської актової книги зберігався в бібліотеці барона Шодуара в м. Івниця Житомирського повіту Волинської губернії. Подальша доля цієї актової книги невідома.

№ 5

1658 р., жовтня 2. – Відписка харківського воєводи Івана [Є]фросімова до чугуївського воєводи Ісака Савича [Бунакова] про те, що козацько-татарське військо на чолі з гетьманом Іваном Виговським стало табором між Куземином і Веприком і що, починаючи з 8 серпня, воно кілька разів чинило напади на Охтирку

Гсдну Исаку Савичю Иван Офросимов челом б[ѣт]. В нынешнемъ гсдне во Рѣз [1658] году октебря въ В [2] де[нь] писал [...] ахтырско[й] Максим Телегин с харковским вестовщ[и]ком съ Стенкою Борисенком про воин[скихъ] людей, про татар и про лехов и про [...]ских черкас и про гетмана Выговсково. И гетман де Выговской стоит с тата[ры] и з черкасы меж Куземина и Веприка [...] розпросе, де гсдне, перед ним азыки говорили: Выговсково полку черкасы а под Ахтырской де, гсдне, сентебря де ѿсамо числа и по се число татарова [и] черкасы безпресанно приходет и бо[и] де, гсдне, под Ахтырским были с тата[ры] и с черкасы. А с Валок, гсдне, приѣзжал ко мне в Харьковской чюгуевской станичъник Панкрат Дорогобуженын для проведыванья вестей про воин[ских] людей. А въ Валках де, гсдне, по се число все дал Бгъ здорово и вестей ник[а]ких въ Валках про воинских людей нет.

На арк. 10 зв. написано: гдну Исаку Савичю

ЦДІАК України, ф. 1791, оп. 2, спр. 39, док. № 10, арк. 10 і зв. Оригінал. Мова російська.

№ 6

[1657 р., вересень]. – Виклад царських пунктів (проект договірних статей)¹, надісланих, за припущенням, до гетьмана Івана Виговського і Війська Запорозького з посольством А. С. Матвєєва

Статьи, присланные отъ его царского величества до Войска Запорожского, чего отъ нашей земли во всей Малой Росіи требуетъ нынѣ ново по смерти небожика пана гетмана, не стоя на томъ, какъ есмь присягали исперва, при-

клоняюся до милости его царского величества, которую намъ до вѣчнаго часа, неотмѣнно постановя, съ нами додержати обѣщаль.

1) Чтобъ для князя Алексѣя Никитича Трубецкого всюды, куда будетъ ехать, были кормы и подводы; а какъ придетъ до Кіева, чтобъ вся старшина до него ѣхала.

2) Какъ придетъ съ войскомъ князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской, чтобъ всюда станы по городамъ даны.

3) Аранды и всякіе пожитки зъ доходовъ податейныхъ, подати денежныя зъ десятины также и зъ животины, стацѣи выбирать, то все до казны его царского величества чтобъ отдано было.

4) Воеводы чтобъ не толко въ Нѣжинѣ, въ Черниговѣ, въ Переяславлѣ, въ Бѣлой Церкви, но и въ иныхъ городѣхъ пребывали и тамъ всегда были, и чтобъ въ тѣхъ городахъ города дѣлали, изъ волостей тѣхъ же живность имѣть итти на воеводъ и на ихъ войско.

5) О стрѣльцахъ, которые въ Кіевѣ, чтобъ имъ отведено покуды есть на лавку, на пашню и самимъ на житье.

6) Быховъ, которой поддался Войску Запорожскому, чтобъ вскорѣ присягу учинилъ его царскому величеству и залогу царского величества велѣно пустить.

7) Митрополита кіевского, кого оберуть, чтобъ его тамъ вскорѣ до святѣйшаго патріарха послано на посвященіе.

8) На Запорожьѣ чтобъ волныхъ казаковъ было 10,000, а тамъ такимъ, которые наймитами и холопами нашими были, которыми изъ своихъ городовъ жалованье и живность на срокъ давать должны; а то, что было постановили войска нашего на 50,000, то уже то нѣкакъ иначе обратити хотять.

9) Съ Ляхами докуды рубежъ имѣть вскорѣ, его царскому величеству чтобъ вѣдомость.

Акты ЮЗР. – Т. 15. – СПб., 1892. – С. 87–88².

¹ Ці статті додано до листа опозиційного гетьманові миргородського полковника Степана Довгаля, надісланого московському цареві Олексію Михайловичу 12 березня 1658 р. Додаток є одним з тих листів, що поширювалися по Україні. Інші згадки в Актах ЮЗР: т. 4. – С. 33–34, 45, 62–63, 70–71; т. 15. – С. 89–90. Для публікації взято найповніший варіант.

№ 7

1657 р., грудень. – Статті-відповіді гетьмана Івана Виговського на царські пункти, вміщені в наказі московському послу Б. М. Хитрово до гетьмана

- 1) ⁽¹⁾ “Которые бы козаки въ тѣхъ городехъ, где вашего *Его* царѣского величества ратные люди находятъся, мѣли *царского* яковыи ссор(ы) чынить и своеволю полнить, таковых на горлѣ казали-смо карать”.

⁽¹⁾ Далее в скобках “...” следуют ответы, написанные южнорусским почерком, на предыдущие статьи наказа, с собственноручною подписью гетмана, отмеченною здесь курсивом (*прим. упорядників “Актов ЮЗР”*).

- 2) “Къ Швѣйскому королю жадного посланника не посылаемъ, а теперъ по указу вашего царского величества пошлю, и зъ чымъ посланники повернуть, той часъ зъ подлинною да вашего царского величества вѣдомостию пошлю, и листы, каковыя будутъ, пришлю”.
- 3) “Якъ будучы у вашего царского величества, назадъ повернемъ, то ... о всихъ тыхъ людехъ зискъ учинимъ, и будетъ который полковникъ не будетъ чинить досить нашимъ универсаломъ, то и его подлугъ правъ нашихъ будемо караты”.
- 4) “По волѣ вашего царского величества, о Быхове, какъ ваше царское величество изволишь, я вшелякое вашего царского величества розказане полнити готовъ”.
- 5) “Говорили-смо зъ ближнимъ вашего царского величества окольничымъ и оруженичымъ и намѣсникомъ ржевскимъ Богданомъ Матвеевичемъ Хитровымъ зъ товарищы и постановилисмо быть воеводамъ въ городахъ вашего царского величества Малое России. А въ которыхъ бы городахъ мѣли вашего царского величества быть воеводы, якъ пресвѣтлыя вашего царского величества дасть Богъ буду оглядать очы, доложу и васъ великого государя, вашего царского величества”.
- 6) “Якосмы постановили вскорѣ пресвѣтлыя вашего царского величества оглядать очы, такъ о тыхъ всихъ статьяхъ говорили-смы зъ ближнимъ его царского величества окольничымъ и оруженичымъ и намѣсникомъ ржевскимъ Богданомъ Матвеевичомъ Хитровымъ зъ товарищы; на той часъ пресвѣтлыя очы вашего царского величества огледившы и верное подданство отдавшы, счо ку славѣ вашего царского величества и ку расширеню господарства вашего царского величества будетъ належало, доложу”.
- 7) Гетманъ съ нами, царского величества съ ближнимъ окольничимъ и оружейничимъ и намѣсникомъ Ржевскимъ съ Богданомъ Матвѣвичемъ съ товарищи, учинилъ **ДОГОВОРЪ** [видѣлення наше – Авт.]: А буде и свейской Карль Густавъ король съ великимъ государемъ згоды никакіе не учинить, и тебѣ бѣ, гетману, потомужъ и на него Свейского короля Войско Запорожское, какъ о томъ къ вамъ царского величества указъ присланъ будетъ, послать; а кому полковникомъ и многому ль войску и на которые мѣста итти, о томъ бы ты, гетманъ, потому жъ **ДОГОВОРЪ** [видѣлення наше – Авт.] учинилъ.
- 8) “На Польского короля штобъ уси (бу)ли готовыми, заразъ универсалы списать казалисмы и самиго(товы)смы головы нашия за достое(нство) вашего царского величества кл(асти), такъ же противко королеви Швѣ(д)скому и каждому вашего царского величества неприятелю”.

*величества**Запорозкого**Войска**гетманъ**Выговский**рукою*

9) “Въ ты(мь) была омылка, впредь того не будеть”. *власною*

10) Окольнічому жъ и оружейничему и намѣстнику ржевскому Богдану Матвѣвичю съ товарищи говорить гетману, ково оберуть:

Вѣдомо великому государю, его царьскому величеству, что приѣзжалъ въ Войско Запорожское не одиножды старецъ Даниль, а родомъ онъ Французскія земли, а нынѣ ходитъ въ мірскомъ платьѣ, а чернеческое скинулъ; а присыланъ бывалъ онъ отъ Свейского короля для лазучества и многую ссору чинилъ; и какъ тотъ старецъ Даниль впредь къ вамъ въ Войско Запорожское приѣдетъ, и ты бѣ, гетманъ, велѣлъ ево задержать да отписать объ немъ къ царьскому величеству; а безъ указу царьского величества изъ Войска ево отнюдь не отпускали.

“Впредь того жадныхъ мы плотокъ не слухали *писалъ* и потымъ не будемъ слухать, и будетъ ли той Данило што межы нами противного чинити, мы его къ вашему царьскому величеству одошлемъ”.

Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 98–99. Див також: ЦДІАК України, КМФ–7, оп. 1, спр. 210.

У документі статті не нумеровано, це зроблено авторами публікації для чіткої організації коментування.

До п. 1. Йдеться про білоруські міста, де мало бути встановлено московські залоги, а козацьке військо виведене.

До п. 2. У наказі послові Б. М. Хитрово йдеться про надіслання до шведського короля українського посольства, якому доручалося добитися, “чтобъ онъ, свейской король, передъ царскимъ величествомъ в неправдахъ своихъ исправился” й уклав мирний договір з московським царем.

До п. 3. В наказі послові поставлено питання про повернення російських селян-утікачів з території Чернігівщини – міст Новгород-Сіверський, Стародуб і Почеп, та подальше недопущення сюди цих втікачів.

До п. 4. В наказі послові звучить вимога про відмову Війська Запорозького від білоруських міст Бихів і Чауси й підпорядкування їх царським воеводам. Іван Виговський у своїй відповіді говорив тільки про Бихів, а Чауси не згадав.

До п. 5. Поставлено вимогу про запровадження воевод і російських залог “въ знатныхъ городахъ” – Ніжині, Чернігові, Полтаві, Миргороді. Білій Церкві й Корсуні, “гдѣ пристойно, такъ же какъ и в Кіевѣ”, а утримувати їх на український кошт. Іван Виговський погодився, але остаточне вирішення питання відклав до часу своєї поїздки до Москви (її він всіляко уникав; вона так і не відбулася).

До п. 6. У цьому пункті Іван Виговський ще раз підтвердив свій приїзд у Москву, відкладаючи на той час остаточне вирішення усіх поставлених у наказі питань.

До п. 7. Цей текст належить не Івану Виговському, а Б. М. Хитрово.

До п. 8. Тут Іван Виговський відповідав згодою одночасно на дві вимоги наказу: щодо Швеції (див. п. 7), а також щодо Речі Посполитої: про участь козацького війська у бойових діях проти обох країн на боці московського царя.

До п. 9. Помилкою Іван Виговський визнав те, що в листах до московського царя підписувався разом зі старшиною “вольными подданными”, а потрібно, вказували йому, “писаться просто: царского величества подданнымъ”. Гетьманові також було зауважено, що він у листах до кримського хана взагалі не вказував свого підданства московському цареві; надалі це слід було робити. На думку М. С. Грушевського, помилка у підписі вкралася у Посольському приказі під час списування “съ бѣлоруского писма”, коли словом “вольный” було перекладено полонізм “повольный” – покірний, послушний (див. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 76–77).

До п. 10. Цей пункт вміщує наказ російської сторони, а також відповідь на нього (в лапках) гетьмана.

№ 8

1659 р., лютого 3¹. – Царські пункти, вміщені в таємному наказі боярину кн. О. М. Трубецькому для запропонування як проекту договірних статей гетьманові Івану Виговському та Війську Запорозькому з метою повернення їх у підданство московському цареві

А какъ гетманъ будетъ съ нимъ, бояриномъ, на съездѣ, и боярину гетмана всякими мѣрами уговаривать и великаго государя милостию обнадеживать, и что какіе отъ него великому государю досадительства и кресному цѣлованью преступлінія учинились, и тѣ ему вины отдать и обнадежить ево государевою милостию, что вины ево и впредь у великаго государя помяновенны не будутъ, все покрыто будетъ государевою милостию. И буде гетманъ учнетъ говорить, что онъ подъ государевою высокою рукою въ подданствѣ быти хочетъ, а на которыхъ статьяхъ, – о томъ бы договоръ учинить, и объявить нынѣшнюю присылку и статьи польского короля, а въ статьяхъ будетъ написано ему гетманство и воеводство Кіевское, а полковникомъ и инымъ начальнымъ людямъ шляхетства и вольности шлехеціе и маетности имъ въ Малой Росіи, – и примѣрся къ тѣмъ статьямъ и смотря по тамошнему дѣлу, и буде въ тѣхъ статьяхъ не будетъ самыхъ высокихъ и затѣйныхъ статей, которые не къ чести государеву имяни, и на тѣхъ статьяхъ договоръ учинить; а буде тѣхъ польского короля статей не объявить, а учнетъ говорить, чтобъ о статьяхъ договоръ учинить съ нимъ бояриномъ –

1) Буде Войскомъ Ивана Выговского любятъ и за гетмана ево впредь имѣть хотятъ, и ему гетманомъ по прежнему быть⁽¹⁾.

2) А буде учнетъ просить воеводства Кіевского, быть по его прошенью.

3) А буде на отца своего и на братью и на иныхъ друзей своихъ полковниковъ учнетъ просить иныхъ урядовъ, каштелянства и староствъ, быть по его прошенью.

4) А буде учнетъ просить на гетманскую булаву города въ прибавку, учинить по ево прошенью.

5) А буде учнетъ говорить, чтобъ въ Кіевѣ и иныхъ городѣхъ государевымъ бы воеводамъ и ратнымъ людямъ не быть и чтобъ боярина Василья Бори-

⁽¹⁾ Эта первая статья перечеркнута (прим. упорядників “Актів ЮЗР”).

совича [Шереметєва] нынѣ изъ Кіева и ратныхъ людей вывести, потому что уже онъ гетманъ и воевода Кіевской и другому воеводѣ въ Кіевѣ быть не для чего, – и боярина вывести, а ратнымъ бы людямъ, сколькимъ великій государь укажетъ, быть; а буде о ратныхъ людехъ учнетъ говорить упорно, чтобъ и ратнымъ людямъ въ Кіевѣ не быть...⁽²⁾.

6) А буде учнетъ говорить о своевольникахъ, которые нынѣ бунтуютъ, чтобъ ихъ усмирить, и боярину говорить: многія крови разлитія междуусобеемъ ихъ нынѣшнымъ учинились, а съ обоихъ сторонъ въ междуусобіи побиты и разорены православныя христіяне, а бусурманы тому были ради, и чтобы съ ними миръ учинить безъ кровопролитія, а онъ бояринъ по указу великаго государя учнетъ ихъ въ миръ приводить.

7) А впредь буде взочнуть своиволи и учнутъ бунтовать, и ихъ смирать, а татаръ бы не призывать.

8) И чтобъ царское величество никакимъ ссорамъ не вѣрилъ и за своевольниковъ вступатьца не велѣлъ, а онъ ихъ смиритъ и безъ татаръ,⁽³⁾ – говорить, чтобъ отъ него была во всемъ постоянная правда, а царское величество никакимъ ссорамъ вѣритъ не учнетъ и за своевольниковъ вступатьца не велитъ.

8)² А о иныхъ статьяхъ, о чемъ учнетъ говорить, дѣлать, смотря по тамошнему дѣлу и примѣняясь къ прежнимъ статьямъ.

А какъ во всемъ договоры учинить, и что(бъ) на томъ на всемъ вѣру учинилъ со всѣми своими сродичи и съ полковники; а буде мошно на то привести, чтобъ крестья цѣловать и черни, потому что всѣ пошатались.

Акты ЮЗР. – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 205. Див. також ЦДІАК України, КМФ–7, оп. 1, спр. 239.

⁽²⁾ Не дописано (*прим. упорядників “Актов ЮЗР”*).

⁽³⁾ Стоит знак [(*прим. упорядників “Актов ЮЗР”*).

¹ У складеному публікаторами документа заголовку (Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 204) помилково проставлено число 7 замість 3.

² Так в оригіналі: цифру 8 використано при нумерації двічі.

№ 9

1658 р., вересня [число не проставлено]. – Грамота московського царя Олексія Михайловича до козаків м. Острогозька з повідомленням про відхід від нього гетьмана Івана Виговського, з закликом залишатися вірними, боротися проти гетьманського війська і татар, з обіцянкою прислати на допомогу російське військо та переманювати на сторону царя прихильників гетьмана Івана Виговського

От пра і великого князя Алеѣѣя Михаивича, всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца в Острожеской ншимъ великого гдря служилымъ і всяѣкимъ жилецкимъ людямъ, імянно черкасомъ. Вѣдомо нам великому гдрю учинилос, что гетманъ Иванъ Выговской, забывъ Бга і по своіоі гднеі евангилскоі заповеді к намъ, великому гдрю, свое ѡбещаніе злохитрѣствомъ своимъ ізменилъ, и сложас с крымскими людьми, ідетъ на нши великого гдря украинные города. І какъ к вамъ ся нша великого гдря грамота придеть, і вы б паметуя Бга і

Прчтую его Бгомть і православную хрстіянскую вѣру і к намъ великому гдрю свое обещаніе по стоі евгилскоі непорочноі заповеді і нше великого гдря к себѣ жаловане, намъ великому гдрю служили со всяким усердством безо всякого сомнѣнія і к нашему б ізмѣннику к Ивану Выговскому не приставали. А будетъ измѣнникъ Иван Выговской іли его единомышленники под Востро-гошской городокъ придуть, і вы б прося у всещедраго Бга млсті і у Прчстые его Бгомтри і у всѣхъ свтхъ заступления, чинили над ними промысль, сколько вамъ млрдыі Бгъ помощи подасть. А мы, великіі гдрь, за вашу службу и за соединеніе истинные православные хрстіянские вѣры пожалуемъ, от того ізмѣнника заступити велим. І нши великого гсдря воеводы с ншими ратными многими людьми для обороны вашея посланы і нше великого гсдря жаловане за вашу службу вамъ будетъ і вы б однолично, паметуя Бга і Прчстую его Бгомть і истинную православную хрстіянскую вѣру, намъ великому гсдрю служилі вседушно, і к измѣнником не приставали, и совѣту и ссылки с ними не чинили. А писати б вамъ к друзьямъ своим і к совѣтникомъ и ихъ наговариват, чтоб они от измѣнника ншго отстали и соединилис бы с ншими великого гсдря московскими ратными людьми. С вами заодно і татар побивали і всякой поискъ чинили, сколько млрдыі Бгъ помощи подасть. Писанъ в ншмъ великого гсдря прствующ[им]ъ граде Москвѣ лѣта ЗРЗЗ сѣнтября въ... [число не проставлено].

ЦДІАК України, ф. 1789, оп. 1, спр. 1, арк. 1. Оригінал.

Лідія СУХИХ

До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року.

Українсько-російська війна 1658–1659 років: причини й передумови

Статтю присвячено гетьманові Івану Виговському – продовжувачу внутрішньої і зовнішньої політики Богдана Хмельницького. Гетьманування Івана Виговського проходило в складних умовах боротьби проти внутрішньої опозиції, яку очолювали кошовий отаман Запорозької Січі Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар. Значну увагу приділено українсько-російським стосункам. Іван Виговський був чи не єдиним гетьманом, з яким московська сторона так і не змогла укласти договірні статті, бо гетьман не поступився інтересами Козацької України. Це й стало основною причиною українсько-російської війни 1658–1659 рр., що завершилася перемогою козацько-татарського війська у Конотопській битві 1659 року.

Ключові слова: опозиція; статті договірні; вибори гетьманські, Гадяцька угода 1658 року; Конотопська битва 1659 року; ради старшинські; Маніфест від імені Війська Запорозького до володарів Європи; чернь; українсько-російська війна 1658–1659 років; гетьманство спадкове; Січ Запорозька; воеводи московські; Виговський Іван; Барабаш Яків; Пушкар Мартин; Немирич Юрій; Балабан Діонозій; Верещака Прокіп; Хмельницький Юрій.

УДК 94(477)"16"

Лидия СУХИХ

К 350-й годовщине Конотопской битвы 1659 года.

Украинско-русская война 1658–1659 годов:
причины и предпосылки

Статья посвящена гетману Ивану Выговскому – продолжателю внутренней и внешней политики Богдана Хмельницкого. Гетманство Ивана Выговского протекало в сложных условиях борьбы против внутренней оппозиции, возглавляемой кошевым атаманом Запорожской Сечи Яковом Барабашем и полтавским полковником Мартином Пушкарем. Значительное внимание уделено украинско-русским отношениям. Иван Выговский был единственным гетманом, с которым московская сторона так и не смогла заключить договорные статьи, потому что он твердо защищал интересы Казацкой Украины. Это и послужило основной причиной украинско-русской войны 1658–1659 гг., завершившейся победой козацко-татарского войска в Конотопской битве 1659 года.

Ключевые слова: оппозиция; статьи договорные; выборы гетманские, Гадячское соглашение 1658 года; Конотопская битва 1659 года; рады старшинские; Манифест от имени Войска Запорожского к властелинам Европы; чернь; украинско-русская война 1658–1659 годов; гетманство наследственное; Сечь Запорожская; воеводы московские; Выговский Иван; Барабаш Яков; Пушкар Мартын; Немирич Юрий; Балабан Дионизий; Верещака Прокоп; Хмельницкий Юрий.

УДК 94(477)"16"

Lydia SUKHICH

To the 350th anniversary of the Konotop battle of 1659.

The Ukrainian-Russian war of 1658–1659: causes and preconditions

An article is devoted to hetman Ivan Vygovskyi – the continuer of the Bogdan Khmelnytskyi's internal and foreign policy. Ivan Vygovskyi's hetmanate took place in difficult conditions of struggle against internal opposition headed by ataman Zaporizka Sich Yakiv Barabash and Poltava colonel Martyn Pushkar. The considerable attention is paid on the Ukrainian-Russian relations. Ivan Vygovskyi was the only hetman who had not waived the Cossacks Ukraine interests and that was the reason why the Moscow party could not conclude contractual articles with him. It also became a principal cause of the Ukrainian-Russian war in 1658–1659 which has come to the end with a victory of the kozaks and Tatar army in Konotop battle of 1659.

Keywords: opposition; contractual articles; hetman elections, 1658 Gadiatsk agreement; Konotop Battle of 1659; foreman's councils; the Manifesto on behalf of Voysko Zaporizke to Europe owners; common people; the Ukrainian-Russian war of 1658–1659; inherited hetmanate; Sich Zaporizka; Moscow voivodes; Vygovskyi Ivan; Barabash Yakiv; Pushkar Martyn; Nemyrych Yuriy; Balaban Dionoziiy; Vereshchaka Prokip; Khmelnytskyi Yuriy.

UDK 94(477)"16"

"ВЕСНА ПЕРЕМОГИ"
(із колекції колишнього військового
фотокореспондента О. П. Дмитрієва)*

У фондах ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного зберігається понад 6 тисяч фотодокументів періоду Другої світової війни з фотоархівів колишніх військових фотокореспондентів К. І. Лішка, Я. Б. Давидзона, В. І. Орлянкіна, В. П. Юдіна тощо.

Світлини з колекції колишнього військового фотокореспондента Олександра Павловича Дмитрієва були прийняті на зберігання в 2004 році і передані до архіву його донькою Т. О. Сливкою. О. П. Дмитрієв був призваний на строкову службу перед початком Великої Вітчизняної війни. Був лінійним стрільком, розвідником, а наприкінці 1941 року його зарахували фотокореспондентом газети 6-ї армії. В 1943 році він був переведений в газету 16-ї повітряної армії, в складі якої дійшов до Берліна.

Фонди архіву поповнилися новими унікальними фотодокументами: Сталінградська битва і битва на Курсько-Орловській дузі, бойовий шлях 16-ї повітряної армії на території Білорусії, Польщі та Німеччини. Широко представлені останні дні війни на вулицях Берліна, бої та радість довгоочікуваної Перемоги, відкриття пам'ятника героям штурму Берліна в парку Тіргартен (листопад 1945 р.). Більше 100 фотознімків відтворюють день підписання Акта про беззастережну капітуляцію збройних сил Німеччини в Карлсхорсті. Незначна кількість знімків представлена в фотодобірці – це солдати-переможці та колона німецьких військовополонених на вулицях Берліну, кілька епізодів з церемонії підписання Акта про капітуляцію.

Бійці, озброєні фотоапаратом створили неповторний фотолітопис Великої Вітчизняної війни та зберегли для нащадків факти подій і подвигів в унікальних світлинах.

* Упорядник Ірина Славинська.

Екіпаж радянського танка Т-34 біля колони Перемоги в Тіргартенпарку
в м. Берліні. 1 травня 1945 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-230854

Радянські офіцери фотографуються біля стін рейхстагу
в м. Берліні. 8–9 травня 1945 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-230911

Радянські солдати святкують перемогу на одній з вулиць м. Берліна.
9 травня 1945 р.

З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-230915

Німецькі військовополонені на вулиці м. Берліна.

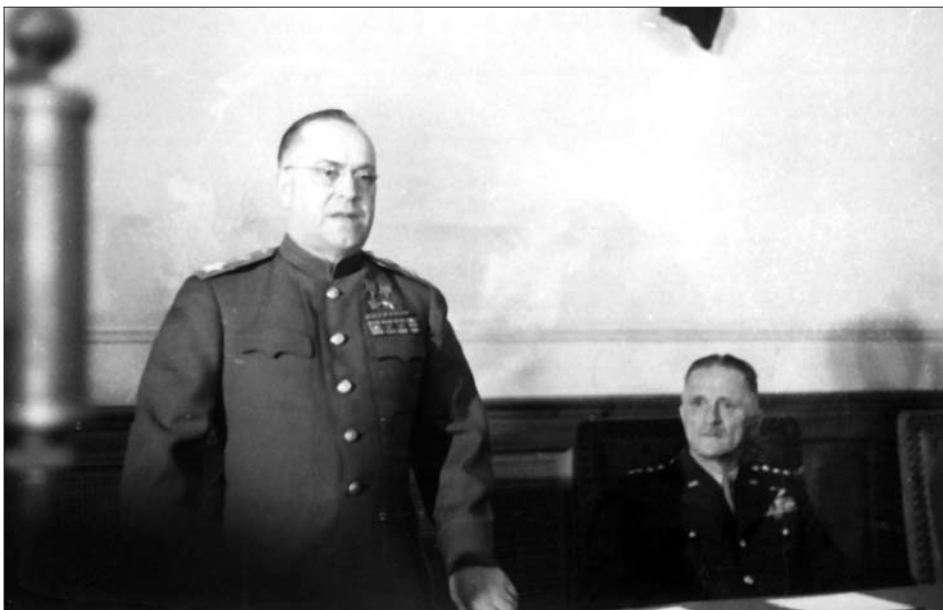
Травень 1945 р.

З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-230947

Зал під час церемонії підписання Акта про беззастережну капітуляцію. м. Берлін (Карлсхорст), 8 травня 1945 р.

З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-231079

Г. К. Жуков виступає на церемонії підписання Акта про беззастережну капітуляцію збройних сил Німеччини. м. Берлін (Карлсхорст), 8 травня 1945 р.

З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-231077

Делегація Німеччини в залі під час церемонії підписання Акта про беззастережну капітуляцію збройних сил Німеччини. Справа наліво (сидять) Г. Фрідебург, В. Кейтель та Г. Штумпф. м. Берлін (Карлсхорст), 8 травня 1945 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 0-231109

Г. К. Жуков (сидить в центрі) підписує Акт про беззастережну капітуляцію збройних сил Німеччини. м. Берлін (Карлсхорст), 8 травня 1945 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 0-231086

Алла КОВАЛЬОВА

ОСВОЄННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДЖЕРЕЛ В ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ: із досвіду США*

Джерельна база історичної науки нині зазнає кардинальних змін. Це пов'язано передусім з появою і широким розповсюдженням інформаційних ресурсів у електронному форматі. Натомість, вітчизняним дослідникам притаманне стримане, а подекуди упереджене ставлення до інформації на електронних носіях. Така позиція, безумовно, має раціональне пояснення. Адже цифрові матеріали не можуть вважатися цілком надійними через їх вразливість, недосконалу систему зберігання, певні особливості (проблематичність з'ясування достовірності, автентичності та незмінності) тощо. Слід вказати також на невизначеність правового статусу електронних документів та недостатній рівень володіння комп'ютером істориками-науковцями, особливо старшого покоління. В означеній ситуації традиціоналісти під гаслом збереження історичної науки від профанації і зловживань відмовляються від використання величезного масиву нових джерел.

Визнаючи складність цієї проблеми, все ж не можна цілком погодитися з ігноруванням цифрового інформаційного простору. Аргументом на користь необхідності опрацювання електронних ресурсів є не тільки їх кількість, що невпинно зростає, а й нова якість, органічний зв'язок із сучасними світовими проблемами. Отже, використання цих ресурсів сприяє розширенню тематики досліджень, новим підходам до методології історичних студій. Зрештою, в умовах сучасного (електронного) етапу інформаційної революції поповнювати лави "контрреволюціонерів" означає скотитися на позиції середньовічних супротивників книгодрукування. Останні теж посилалися на безлад у царині науки і освіти, що може утвердитись через появу численних неконтрольованих першодруків. Отже зміна інформаційних технологій у всі часи для науково-освітньої громади була справою складною і болісною. Проте,

* Автор статті щиро дякує працівникам Інформаційного центру при Посольстві США в Україні, зокрема, Віталію Макаренку та Олені Шкурат за кваліфіковану допомогу в пошуку необхідної інформації та корисні рекомендації під час роботи над цією статтею.

академічна спільнота завжди успішно освоювала різного роду інновації і завдяки цьому отримувала поштовхи для подальшого плідного розвитку. Тож, у цьому випадку перспективнішим є конструктивний підхід до використання електронних джерел на основі ретельного опрацювання відповідної вітчизняної та зарубіжної практики.

З цієї точки зору одним із оптимальних варіантів можна вважати вивчення досвіду Сполучених Штатів Америки. Неабиякий технічний поступ, традиції інформаційної свободи та нагальна необхідність забезпечити національну безпеку стимулювали утворення в США всеосяжного цифрового простору. Це спонукало американських дослідників, у тому числі й істориків, переглянути усталені наукові підходи та стратегії. Їхня діяльність у цьому напрямку заслуговує на особливу увагу науковців. Натомість, українська наукова спадщина із вказаної проблеми є відносно обмеженою і фрагментарною. Вона складається з доробку архівознавців, яких цікавлять передусім питання концентрації і зберігання електронних ресурсів, та працівників бібліотек, зосереджених на проблемах опрацювання електронних надходжень. Тому тематика кіберпростору США ними розглядається побіжно й епізодично¹. Водночас, зарубіжні, зокрема, американські дослідники, є набагато активнішими у висвітленні проблем використання електронних джерел².

Метою цієї статті є стислий огляд досвіду США у використанні електронних джерел в історичних студіях.

Серед ключових понять проблеми ширшим за змістом і ужитком є поняття “історичне джерело”. Відповідно до його усталеного визначення історичним джерелом є “...носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності”³. Історична інформація фіксується на різноманітних носіях, у тому числі засобами електронної техніки – в такому разі може йтися про історичні джерела у цифровому форматі. Поряд з тим широко використовується вужче поняття “електронний ресурс”. Його узагальнені характеристики на основі відповідної міжнародної нормативної документації фахівці зводять до наступних атрибутів: подання інформації у цифровому вигляді; потреба у програмних і апаратних засобах для її сприйняття людиною; необхідність телекомунікаційних засобів для отримання і розповсюдження інформації⁴. Специфічним різновидом електронних ресурсів визнається певна частина інтегрованого ресурсу (оновлюванні веб-сайти, електронні енциклопедії тощо), визначення якого пропонується Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій та інститутів⁵. Порівняно вужчим є також поняття “електронний документ”, який у вітчизняному контексті вживається переважно у правовому значенні. У більшості країн світу, в тому числі в Україні⁶, проголошена цілковита юридична рівноправність електронного і традиційного паперового документів. Слід взяти

до уваги і наявність певної термінологічної диференціації щодо поняття “документ” в Україні і США. В останніх оперують двома схожими термінами – “document” та “record”, які дещо різняться за своїм змістом. Термін “records” можна перекласти як “документи діловодства”, оскільки вони включають не всі види документів, а лише такі, що утворюються або отримуються тією чи іншою організацією під час її повсякденної діяльності, а також виконання нею своїх юридичних зобов’язань⁷. Втім, згадані відмінності не є істотними і подані лише з метою запобігання можливим непорозумінням. Позаяк, будь-який ресурс чи документ у електронному форматі можуть слугувати історичним джерелом.

Академічна спільнота США значною мірою інтегрована у міжнародні наукові дослідження з використання та збереження електронної інформації, активно співпрацює з науковцями інших країн шляхом участі у різного роду форумах і проектах. Утворення і функціонування цифрового ресурсного поля США також підпорядковано певним загальним для всього світу схемам. Проте, формування електронного простору Америки має деяку специфіку. Тому необхідний комплексний аналіз ситуації, враховуючи як вплив цифрового інформаційного мейнстріму, так і особливості локального характеру.

Формування і використання електронних джерел у США, як і в багатьох інших країнах, спиралося на певні правові норми, інфраструктуру та правила і традиції, започатковані суспільними і академічними інституціями. Провідним стимулом для розробки законодавства щодо нових цифрових технологій тут теж слугували інформаційні потреби суспільства. Відповідна законодавча база цієї країни формувалась еволюційним шляхом, спираючись переважно на власний доробок. Традиції захисту інформаційних свобод сягають у далеку давнину американської історії. Як відомо, перша поправка до Конституції США гарантувала свободу висловлювання, зокрема, у царині преси. Остання, на думку американців, мала обмежити інформаційну монополію державних органів. Натомість, повноцінного наповнення ця норма набула значно пізніше, у 1966 р., коли став чинним важливий для суспільства юридичний документ – Закон про свободу інформації. Слід зазначити, що вільний доступ до інформаційних ресурсів посідає особливе місце у системі американських цінностей. Достатньо вказати на такий характерний факт, що в судових справах про дифамацію проти мас-медіа у США саме позивач має довести неправдивість інформації, котра ним заперечується. Відтак, у ціннісній ієрархії американців право на інформацію стоїть вище, ніж достовірність окремого інформаційного повідомлення. Такому поблажливому ставленню до постачальників інформаційних матеріалів сприяє і широко розповсюджена практика судового розгляду недобросовісного ставлення преси до інформації, яка суттєво нейтралізує негативні наслідки медійних зловживань. До того ж вва-

жається, що попри свою суб'єктивність, залежність від фінансів й інші загальновідомі вади, засоби масової інформації завдяки їх чисельності і відсутності монополії є меншим злом порівняно з державними органами, які не можуть бути об'єктивними у висвітленні подій через своє намагання повернути існуючу інформацію на свою користь.

Зрозуміло, що такий стан речей стимулював постійне розширення сфери дії інформаційних свобод із залученням новітніх науково-технічних досягнень. Із розвитком цифрових технологій у медійному просторі США виникла потреба внести до Закону про свободу інформації відповідні зміни. Це і було зроблено спеціальною поправкою (The Electronic Freedom of Information Act Amendments of 1996) до вказаного закону⁸.

Перспективною у цьому напрямку була так звана інформаційна супермагістраль (Information Highway), що передбачала утворення комплексу електронних ресурсів у поєднанні із світовою телекомунікаційною інфраструктурою. Її розроблення і впровадження здійснювалися з ініціативи і підтримки федеральної адміністрації США, починаючи від 1993 року⁹.

З метою реалізації цього проекту в США було ухвалено низку законодавчих актів. Серед них найважливішим можна вважати Закон про авторське право на електронні видання (Digital Millennium Copyright Act of 1998), який регулював правовідносини у галузі електронних матеріалів¹⁰ і Закон про електронний уряд (E-Government Act of 2002), що упорядковував електронний державний документообіг¹¹. Слід нагадати, яким гальмом для створення електронних ресурсів зазвичай стає юридична неврегульованість питань авторського права, щоб зрозуміти величезне стимулююче значення американського закону про права на цифрові видання. Все ж тут треба вказати на розбіжності у підходах до авторського права в Європі та США. Річ у тім, що відповідне американське законодавство спирається на англосаксонську систему, яка віддає пріоритет прав на друковану роботу видавцю. Водночас, існує протиріччя у вигляді концепції "Fair Use", коли виключні права видавничих установ обмежуються на користь споживачів інформаційної продукції¹². Європейське законодавство виходить з юридичної практики, що склалася ще за часів Великої французької революції. Європейські законодавці визнають пріоритет прав автора друкованого видання. Однак, вказані розбіжності означають лише недоцільність сліпого копіювання американського досвіду іншими країнами, оскільки європейське законодавство теж захищає не тільки приватні, а й суспільні інтереси. Слід також зазначити, що законодавчі акти щодо електронного уряду мають у США міцне підґрунтя, спираючись на федеральні закони, які пройшли складну процедуру обговорення і ухвалення у вищому законодавчому органі країни. Нарешті, необхідно вказати, що законодавча

робота з удосконалення американського законодавства в електронному просторі не припиняється. Про це свідчать, зокрема, останні ініціативи: подані на розгляд Конгресу законопроекти – Закон про свободу у глобальній он-лайн системі (Global Online Freedom Act of 2007)¹³, Закон про збереження свободи у Інтернеті (Internet Freedom Preservation Act of 2007)¹⁴ тощо. Підсумовуючи сказане, можна визнати, що згадані вище юридичні документи на федеральному рівні заклали підвалини широкого використання електронних джерел в усіх сферах американського суспільства, у тому числі й у науковому світі.

Важливе значення мало й створення інформаційної інфраструктури кібернетичного простору США. З огляду на велику питому вагу і активність американського приватного сектору в цифровому полі цієї країни паралельно діяли державні та недержавні структури. Спільними зусиллями вони створили численні бази електронних ресурсів, що є у наявності на оптичних дисках або діють у режимі он-лайн. Низка дискових баз доступна не тільки американським, а й українським дослідникам, бо ці бази наявні в Інформаційному центрі при посольстві США в Україні. Серед цих ресурсів можна відзначити такі електронні бази енциклопедичного характеру: World Book Encyclopedia (багатотомне універсальне зібрання), Her Heritage (присвячена відомим американським жінкам), Government on File (відбиває широкий спектр питань щодо американського уряду), Microsoft Encarta (мультимедійне видання широкого спектру застосування) та деякі інші. Ці видання юридично рівноправні з традиційними, друкованими на папері. Більш оперативними і повнішими є он-лайнові бази даних. Найбільшою і найнадійнішою серед них вважається LexisNexis – повнотекстова база даних законодавчих документів США та новин з різноманітних інформаційних джерел – газет, журналів, інформаційних агенцій. Її матеріали у 100 країнах світу використовують юристи, журналісти, представники академічних кіл і навіть американський уряд та інші офіційні структури США¹⁵. Солідну репутацію мають також First Search (бібліографічні матеріали, реферати і повні тексти статей), Stat-USA (статистична інформація різних федеральних установ США), Federal News Service (стенограми документів слухань Конгресу США, прес-брифінгів і офіційних заяв уряду США) та низка інших баз даних, які в умовах конкуренції змушені постійно підтримувати високу якість своїх інформаційних послуг.

Зусиллями бібліотек, а також архівів, які в США переважно перебувають у їхньому складі, здійснено оцифрування багатьох бібліотечних фондів та архівація цілої низки електронних джерел. Ініціатором цього виступила Бібліотека Конгресу, яка перша конвертувала свої ресурси у електронну форму. Завдяки цьому було створено велику базу даних “THOMAS” (названа на честь Томаса Джефферсона), що на безоплатній основі забезпечує інформацією величезну кількість користувачів в усьому світі¹⁶.

Нарешті, у листопаді 2005 р. Бібліотека Конгресу США ініціювала перспективний міжнародний проект зі створення Світової електронної бібліотеки (World Digital Library) – он-лайнової колекції своїх зібрань і фондів інших національних бібліотек, включаючи рідкісні та цінні видання. До роботи над ним організатори планують залучити як громадський, так і приватний сектори. Пілотна частина проекту (співпраця з корпорацією Google Inc. для опрацювання безпечних технологій копіювання) переконала організаторів у перспективності цієї роботи і в необхідності суворого дотримання авторського права.

Стратегічною відповіддю на виклик нинішнього століття стало започаткування проекту по утворенню електронних архівів США – Electronic Records Archives (ERA)¹⁷. Згідно з планом Адміністрації національних архівів і діловодства (National Archives and Records Administration – NARA) відкриття перших електронних архівів розпочиналось у 2007 р., а 2011 р. мав стати завершальним¹⁸.

Академічні кола США, будучи провідниками наукових інновацій, також не залишались осторонь цього процесу. Внесок вищих навчальних закладів країни у справу формування цифрових джерел є вагомим. Деякі університети взяли на себе створення електронних баз даних у тій чи іншій галузі. Так, Корнуельський університет, відомий своїм високим науковим рейтингом, склав електронний фонд законодавчих актів країни, яким без обмежень користується не тільки академічна спільнота, але й будь-які інші верстви американського суспільства¹⁹. Інший приклад активного втручання університетів у справи формування і збереження електронних ресурсів – Пітсбургський проект “PITT”. Внаслідок його реалізації було запропоновано дієві функціональні вимоги до системи електронного діловодства, які уможливили приймання, використання і відтворення електронних документів, застосовуючи базову модель метаданих з унікальними можливостями. Доробок науковців Школи інформаційних наук Пітсбургського університету був задіяний у міжнародному стандарті архівного описування²⁰.

Університетські спільноти та професійні асоціації почали активно розробляти правила користування і бібліографічні стандарти опису цифрових ресурсів. У межах загального міжнародного стандарту (ініціаторами якого, до речі, були американські дослідники) створено і доповнено стандартизовані варіанти оформлення посилань та списків літератури до наукових видань. Нині у США існує декілька таких версій, авторство яких належить певним фаховим асоціаціям. Найвідомішими з них є чотири стилі: APA (American Psychological Association), MLA (Modern Language Association), CBE (Council of Biology Editors) та Chicago style. Кожен з наведених стилів розрахований переважно на певну галузь науки. Так, стиль APA переважає у дослідженнях із соціальних наук, стиль MLA – у гуманітарній сфері, CBE – у галузі

природничих дисциплін, у той час як Chicago є більш універсальним²¹. Більшість американських викладачів і дослідників історичної науки віддають перевагу саме останньому, тобто чикагському стилю.

У зв'язку з цим слід звернутися до двох найбільш цитованих видань, які визначають правила і стандарти посилань на електронні джерела саме в історичних дослідженнях. Це праці Мориса Круза “Цитування електронної інформації у роботах з історії” та Мелвіна Пейджа “Короткий путівник правил цитування Інтернет-ресурсів з історії та гуманітарних наук”. В обох виданнях є не тільки практичні поради, а й моделі та зразки оформлення кожного типу електронних матеріалів. Серед них – книжки, статті, періодичні видання у вигляді збірників, журналів та газет, тези, огляди, електронна пошта, форуми, чати, електронні конференції, списки розсилок, урядові публікації і видання юридичного характеру.

Особливий інтерес у виданнях обох авторів привертають методичні рекомендації щодо пошуку і використання інформації на електронних носіях. Якщо М. Пейдж лише вказав на наявність “слабких місць”, що були згадані на початку цієї статті, але не дав порад, як поводитись у тому чи іншому випадку²², то М. Круз зупинився на цьому питанні докладніше. Згадуючи про небажані “сюрпризи” Інтернету, він запропонував певний алгоритм дій залежно від ситуації, що склалася. У будь-якому випадку фахівець порадив за наявності паперового варіанту видання посилатися саме на нього, або на дві версії – паперову та ту, що існує у електронному форматі. У разі несподіваного зникнення необхідних матеріалів М. Круз порекомендував звернутися до архівів електронних ресурсів, де у більшості випадків деякий час знаходиться такого роду інформація (найбільш важливі матеріали офіційно заархівовані й зберігаються у відповідних структурах згідно з правилами, які діють стосовно всіх без винятку документів). Нарешті, якщо сайт зник і знайти його неможливо, слід шукати його інформаційні еквіваленти, які у цей момент доступні досліднику, або вказати на неможливість знайти документ у примітці. Цей автор приділив увагу і проблемам перевірки добутої з Інтернету інформації, пов'язаним не тільки із згаданими вище обставинами. Річ у тім, що частина веб-матеріалів не є загальнодоступною. Певні бази даних перебувають у вільному доступі тільки за наявності відповідної ліцензії у того чи іншого освітнього або будь-якого іншого закладу. Оскільки деякі з цих баз (наприклад, LexisNexis або First Search) коштують чималу суму грошей, певна кількість університетів не можуть користуватися їхніми послугами. М. Круз радить це враховувати, хоча не вважає поважною причиною для відмови від цитування рідкісного видання, якщо цього вимагає дослідження²³. До речі, згідно з цією порадою, автор даної статті намагався не зловживати посиланнями на базу LexisNexis, можливість працюю-

вати з якою йому було люб'язно надано у Інформаційному центрі при посольстві США. Адже перевірка таких посилань можлива лише для обмеженого кола зареєстрованих користувачів. Втім, не можна сказати, що видання названих вище американських дослідників дають вичерпну відповідь на всі “каверзні” питання, які ставить дослідницька практика при використанні цифрових технологій.

У цілому інформаційно-методичне забезпечення історичних досліджень у США відзначається розгалуженістю і багатоваріантністю. За допомогою комп'ютера студенти і науковці мають доступ не лише до аналітичної літератури з історії, а й до історичних першоджерел. Для студентів складаються численні електронні довідники та путівники, наприклад: “Електронні документи в історії” (включають розділи “Джерела”, “Підручники з історії та он-лайнні програми курсів”, “Соціологічні опитування”, “Воєнні та пропагандистські плакати”, “Історіографія і відомі історики”, “Документи”, “Відео- аудіо- та анімаційні матеріали” тощо)²⁴, “Історія та Інтернет: Путівник”²⁵, “Використання першоджерел у електронній мережі”²⁶. Останнє видання запропонувало не тільки алгоритми пошуку відповідних електронних матеріалів, а й методичку оцінки отриманих документів на предмет їх наукової надійності. Зокрема, вказано, що критичний підхід до електронних джерел передбачає врахування низки специфічних факторів. Серед останніх – цілі утворення задіяного сайту, місце, звідки запозичена інформація, якість веб-дизайну, формат документа, наявність плати за користування послугами, оцінка сайту у спеціальних довідниках та ін.

Розглядаючи тему залучення електронних джерел до досліджень, не можна не торкнутися ще одного істотного для сучасної науки сюжету. Йдеться про можливість недобросовісного ставлення до наукових студій, яке в умовах неврегульованості електронної ресурсної сфери отримує додатковий стимул і містить загрозу деградації дослідницької діяльності. Американські науковці інколи згадують про можливість шахрайства (fraud, cheating, plagiarism) при використанні цифрових матеріалів, але основний напрям їхніх рекомендацій – застерегти читача від помилок і хибних кроків у тенетах всесвітньої павутини. Такий оптимістичний підхід у ставленні до користувачів електронної інформації викликаний не лише надмірною, на наш погляд, вірою у найкращі людські якості і порядність дослідників. Американська академічна спільнота має дуже жорсткі (порівняно, скажімо, з Україною) етичні стандарти, закріплені у різноманітних статутах і кодексах поведінки. Плагіат, різного роду маніпуляції з джерелами та інші види обману і шахрайства серед викладачів і студентів вважаються академічним безчестям і можуть коштувати порушникам роботи чи кар'єри. До того ж, технічні можливості університетів разом зі спеціальними методиками дають змогу успішно викривати факти порушень. Надзвичайно

дієвими є спеціальні комп'ютерні програми, які тестують публікації на предмет виявлення плагіату та інших нечесних дій в академічному середовищі. Прикладом такого роду може слугувати програма "Turnitin", якою користуються численні університетські громади²⁷. На думку американських фахівців, вона є ефективною, хоча не може вважатися цілковито досконалою. Показово, що "Turnitin" та інші подібні програми застосовується не тільки у якості контролюючого інструменту, а й як інформаційно-просвітницькі. Наприклад, в указаній програмі надано необхідну інформацію про плагіат, його різновиди (свідомий чи несвідомий), як його уникнути, правила посилання та інші корисні відомості. Парадоксально, але програмі дякують не тільки викладачі, а й студенти, які вважають, що саме завдяки перевірці почувують себе у безпеці. Подібна "санація" освітнього і дослідницького простору вважається запорукою академічної чесності переважної більшості американських науковців навіть в умовах кіберпростору.

Підсумовуючи сказане, можна дійти таких висновків.

Революційні перетворення в інформаційних технологіях призвели до кардинальних кількісних та якісних змін у джерельній базі історичної науки. Поява неосяжної кількості електронних даних з принципово іншими властивостями потребує їх переосмислення і комплексного освоєння. Однією з перших країн, що демонструє успішну практику розв'язання такого роду завдань, є США. Науково-технічні потреби, ментальні традиції та посилення зовнішніх загроз стимулювали утворення потужної цифрової мережі, якою активно користуються також освітньо-наукові інституції.

Використання цифрових ресурсів у історичних студіях США засвідчує наявність системного підходу до вирішення цієї проблеми. Підґрунтям широкого застосування електронних ресурсів у США слугує розвинена правова база. Її стрижнем є законодавчі акти стосовно інформаційної свободи американського суспільства, захисту авторського права на цифрові видання та впорядкування електронного документообігу.

Міцний правовий фундамент уможливив появу розгалуженої інформаційної інфраструктури електронних ресурсів для науково-навчальних цілей. Силами приватного і державного секторів було утворено багатоаспектні дискові та он-лайн бази даних, більшість з яких є загальнодоступними. Оцифрування бібліотечних фондів та архівних матеріалів сформувало окремий корпус електронних ресурсів і започаткувало діяльність спеціалізованих структур – електронних бібліотек та архівів.

Академічні заклади, зі свого боку, поряд із інформаційно-дослідницькою підтримкою державних ініціатив розробили власні проекти, результати яких були використані в упорядкуванні сфери електронних даних. Університетська спільнота склала стандартизовані правила опи-

сування цифрових ресурсів, опрацювала методичну складову застосування електронних джерел. Ефективному освоєнню електронних інформаційних технологій сприяють високі академічні та етичні стандарти американської науково-освітньої громади.

У цілому можна зазначити, що професійне опанування істориками цифрових даних відбувається у сприятливих умовах – юридичної врегульованості, узгоджених дій державного, приватного та громадського секторів, форсованого формування потужної бази електронних ресурсів, активної інноваційної діяльності академічної спільноти в межах жорстких етичних норм. Отже, попри наявні проблеми і виклики, умови праці з електронними історичними джерелами в цій країні максимально наближені до традиційних, а електронна джерельна мережа є досить надійною для застосування науковцями інших держав.

¹ Антоненко І., Баркова О. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації: історія питання, термінологія, форматне забезпечення // *Бібліотечний вісник*. – 2004. – № 2. – С. 11–22; Боряк Г. Десять років інформатизації архівної справи в Україні: проблеми, здобутки, перспективи // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб.* – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – К., 2002. – С. 9–28; Кисельова А. Електронна версія архівних фондів України в Інтернеті // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць*. – Вип. 7. – К., 2005. – С. 17–28; Кулешов С. Електронний документ у системі сучасного діловодства // *Архіви України*. – 2004. – № 4–6. – С. 50–53; Марченко П. Шляхи вирішення проблеми зберігання електронних документів в архіві (аналіз Інтернет-ресурсів) // *Студії з архівної справи та документознавства*. – 2004. – Т. 12. – С. 81–84; Чекмарьов О. А. Національна система електронних бібліотек / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського / Чекмарьов О. А., Костенко Л. Й., Павлуша Т. П. – К., 1998. – 50 с.

² Петерсон Г. М. Міжнародні правові питання архівної справи у цифрову епоху // *Архіви України*. – 2004. – № 3. – С. 51–56; Crouse Maurice. Citing Electronic Information in History Papers. – Режим доступу: <http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html> – Заголовок з екрану; Page Melvin. A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities. – Режим доступу: <http://www/h-net.org/~africa/citation.html> – Заголовок з екрану; Reagan P. D. History and the Internet: A Guide. – Режим доступу: <http://highered.mcgraw-hill.com/sites/0072514566/> – Заголовок з екрану; Using Primary Sources on the Web. – Режим доступу: <http://www.lib.washington.edu/subject/History/RUSA/> – Заголовок з екрану; Electronic Documents in History. – Режим доступу: <http://www.tntech.edu/history/edocs.html> – Заголовок з екрану.

³ *Історичне джерелознавство: Підручник* / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 68, 464.

⁴ Антоненко І., Баркова О. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації: історія питання, термінологія, форматне забезпечення // *Бібліотечний вісник*. – 2004. – № 2. – С. 12–13.

⁵ ISBD(CR): International Standard Bibliographic Description for Serials and Other Continuing Resources: Revised from the ISBD(S) / International Federation of Library Associations and Institutions (Originally issued by K. G. Saur, Munchen,

2002 as Vol. 24 in the UBCIM Publications, New Series). – Режим доступу: <http://www.ifla.org/VII/s13/pubs/isbdcr-final.pdf> – Заголовок з екрану.

⁶ Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 року № 852-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – С. 1026.

⁷ Record. Definition. Business Dictionary. – Режим доступу: <http://www.businessdictionary.com/definition/record.html> – Заголовок з екрану.

⁸ The Freedom of Information Act 5 U.S.C. 552, As Amended By Public Law No 104-231, 110 Stat. 3048. – Режим доступу: http://www.usdoj.gov/oip/foia_updates/Vol1_XYII_4/page2.htm – Заголовок з екрану.

⁹ Mary Dykstra Lynch. Information Highways. World Information Report 1997/98: UNESCO 1997 – Режим доступу: <http://www.unesco.org/webworld/wir-erpt/wirenglish/chap21.pdf> – Заголовок з екрану.

¹⁰ Digital Millennium Copyright Act. Public Law 105-304 [H.R. 2281] Oct.28, 1998. – Режим доступу: http://www.lexis.com/research/retrieve?_m=c68f7e0ecd0531550dcdb7c2ba6665b3&docn – Заголовок з екрану.

¹¹ E-Government Act. Public Law 107-347 [H.R. 2458] Dec.17, 2002. – Режим доступу: http://www.lexis.com/research/retrieve?_m=f8f74bd23256724b07644555c3d4dc6&docn – Заголовок з екрану.

¹² Fair-Use Guidelines For Electronic Reserve System. – Режим доступу: <http://www.utsystem.edu/ogc/intellectualproperty/rsrvguid.htm> – Заголовок з екрану.

¹³ Global Online Freedom Act of 2007 (Introduced in House) [H.R.275.IH]. – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/thomas> – Заголовок з екрану.

¹⁴ Internet Freedom Preservation Act (Introduced in Senate) [S.215.IS]. – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/thomas> – Заголовок з екрану.

¹⁵ LexisNexis. – Режим доступу: <http://www.lexisnexis.com/about> – Заголовок з екрану.

¹⁶ Thomas. – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/> – Заголовок з екрану.

¹⁷ Electronic Records Archives. – Режим доступу: www.archives.gov/era – Заголовок з екрану.

¹⁸ National Archives Will Go Digital. – Режим доступу: <http://www.pcworld.com/article/id,117259-page,1/article.html?tk=dn080504X> – Заголовок з екрану.

¹⁹ Legal Information Institute. Cornell University Law School. – Режим доступу: <http://www.law.cornell.edu/> – Заголовок з екрану.

²⁰ *Марченко П.* Шляхи вирішення проблеми зберігання електронних документів в архіві (аналіз Інтернет-ресурсів) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 83.

²¹ Resources for Documenting Electronic Sources. – Режим доступу: http://pwl.english.purdue.edu/handouts/research/r_doelectric.html – Заголовок з екрану.

²² Page Melvin. A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities. – Режим доступу: <http://www/h-net.org/~africa/citation.html> – Заголовок з екрану.

²³ Crouse Maurice. Citing Electronic Information in History Papers. – Режим доступу: <http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html> – Заголовок з екрану.

²⁴ Electronic Documents in History. – Режим доступу: <http://www.tntech.edu/history/edocs.html> – Заголовок з екрану.

²⁵ *Reagan P. D.* History and the Internet: A Guide. – Режим доступу: <http://highered.mcgraw-hill.com/sites/0072514566/> – Заголовок з екрану.

²⁶ Using Primary Sources on the Web. – Режим доступу: <http://www.lib.washington.edu/subject/History/RUSA/> – Заголовок з екрану.

²⁷ Turnitin. – Режим доступу: <http://turnitin.com/static/index.html> – Заголовок з екрану.

Алла КОВАЛЬОВА

**Освоєння електронних джерел
у історичних студіях: з досвіду США**

У статті розглянуті деякі аспекти американської практики використання електронних джерел в історичних студіях. Особлива увага надана правовій основі, інформаційній інфраструктурі, методиці та етичним підходам.

Ключові слова: електронні ресурси; інформаційна інфраструктура; стандарти описування; методика.

УДК 930.2:004.738.5(73)

Алла КОВАЛЕВА

**Использование электронных источников
в исторических студиях: из опыта США**

В статье рассматриваются некоторые аспекты американской практики использования электронных источников в исторических исследованиях. Особое внимание уделено правовой основе, информационной инфраструктуре, методике и этическим подходам.

Ключевые слова: электронные ресурсы; информационная инфраструктура; стандарты описывания; методика.

УДК 930.2:004.738.5(73)

Alla KOVALIOVA

**Assimilation of electronic sources in the historical studios:
from the USA experience**

Some aspects of the American practice of electronic sources in historical studios usage are considered in the article: the especial attention is paid on a legal basis, information infrastructure, methodical and ethical approaches.

Keywords: electronic resources; an information infrastructure; description standards; methods.

UDK 930.2:004.738.5(73)

Лариса ЛЕВЧЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНТЕРНЕТ-САЙТІВ АРХІВНИХ СЛУЖБ КРАЇН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Архівні служби Південної Азії (Індонезії, Брунею, М'янми, Лаосу, Камбоджі, Філіппін, Малайзії, Сінгапуру, В'єтнаму, Таїланду, Східного Тімору¹⁾) останніми роками достатньо цікаво презентували себе у всесвітній мережі Інтернет. Досвід цих азійських країн корисний для України тим, що донедавна більшість із них мала низький рівень соціально-економічного розвитку, деякі перебували в колоніальній залежності, пережили війни, хунти, а деякі з них ще й досі мають несприятливі політичні та економічні умови. Проте, використовуючи новітні інформаційні технології, вони увійшли у світове інформаційне суспільство, висвітлюючи у цифровому просторі не тільки свою історію, традиції і культуру, а й проблеми сьогодення. Інтернет-сайти стали тим засобом, який уможливує як пошук архівної інформації, так і забезпечує доступ до неї.

Більшість із згаданих країн вирішили мовну проблему. Натомість для більшості українських користувачів, на жаль, недостатній рівень володіння англійською мовою створює перешкоди в опрацюванні англомовних сайтів та представленні своєї інформації в англомовному Інтернет-середовищі. Максимум, що доступно українським користувачам – це російськомовні сайти та представлення власної інформації в Інтернеті російською (це також пов'язано із недостатнім фінансуванням для створення не тільки англомовних версій, а й взагалі веб-сайтів). Можна скільки завгодно ігнорувати мовну проблему, проте від цього вона не набуде вирішення. Ця проблема болісно відчутна в архівній галузі. Англомовну версію веб-порталу поки що має лише Державний комітет архівів України (ДКАУ). Архівні установи не мають таких версій, а деякі взагалі не представлені в Інтернеті власними сайтами (вони використовують веб-сторінки на сайті ДКАУ або обласних державних адміністрацій). Без створення англомовних сайтів архівні установи України може й набудуть відкритості в роботі як державні установи, але як інформаційні центри у світовому інформаційному просторі в умовах глобалізації – ні. Отже, актуальність використання досвіду архівних служб різних країн, в тому числі й Південно-Східної Азії, можна вважати переконливою, також ще й з огляду на те, що зазначена тематика не вивчена українськими вченими і практиками.

Південно-азійські національні архіви представлені в інформаційному просторі як офіційними сайтами, так і оригінальними проектами, що висвітлюють окремі сторінки національної історії. До офіційних належать веб-сайти національних архівів та їх керівних органів. Напри-

клад, сайт The State Records and Archives Department of Việt Nam (<http://www.luutru.vn.gov.vn>)*, на якому представлені офіційні документи уряду В'єтнаму щодо розвитку архівної галузі країни, стратегії, політики, довгострокових та однорічних планів діяльності архівних установ, затверджені Міністром внутрішніх справ; облікові дані архівів; відомості про оперативний рух документів; консультативні сторінки для архівів урядових установ, соціальних і професійних організацій, збройних сил, а також консультації для сімей та осіб, які бажають збирати і зберігати історію своїх родин, створювати приватні архіви і здійснювати генеалогічні дослідження. Окремі сторінки цього сайту презентують інформацію з міжнародного співробітництва архівів В'єтнаму, розслідування скарг на діяльність архівів та їх працівників, підготовки і післядипломної освіти архівістів та нагородження їх за успішну роботу.

На офіційному веб-сайті Державного архівного департаменту В'єтнаму представлені три національні архівосховища країни, розташовані у Ханой та Хошиміні. Вони містять 30 лінійних кілометрів документів національного значення в'єтнамською, французькою, англійською, китайською мовами. Найдавніший документ в'єтнамських архівів датується 1488 роком.

Перший із двох національних архівів, розташованих у Ханой, зберігає документи національного значення від епохи феодалізму до початку французького колоніального періоду. Загальна кількість архівних документів – 6 лінійних кілометрів, у тому числі – 60 архівних колекцій, архівних зібрань, книг китайською і в'єтнамською мовами (1488–1945), документи феодальних династій В'єтнаму, королівські документи (*Bản Chêu*) та земельні акти (*Bà Địa*) королів династії Нгуєн і акти королівського *Viceroy* в *Bắc Kỳ* (Тонкін) та *Thọ Xương* (тепер – Ханой) від 1802 до 1945 року, звіти французької колоніальної адміністрації (1858–1945), документи генералітету Індокитаю, головного начальника провінції Тонкін, французької адміністрації Північного В'єтнаму (1945–1954), понад 200 архітектурних, ірригаційних та інших проєктів Тонкіну до 1945 р., історичні книги, журнали, урядові вісники, видані до 1945 р. Науково-довідковий апарат, представлений в Інтернеті, складається зі списків, індексів, каталогів, карток, путівників (<http://www.luutru.vn.gov.vn>).

Другий національний архів у Ханой збирає та зберігає документи національного значення від епохи феодалізму до початку французького колоніального періоду територій Аннам та Кочінчін та Південного В'єтнаму. Це 15 лінійних кілометрів архівних документів, у тому числі 55 архівних колекцій, 4 369 дисків, 600 звукових записів (платівок), 70 000 фотографій і негативів (від 1802 р. до сьогодення, у тому числі

* Офіційний веб-сайт Державного архівного департаменту В'єтнаму.

французької колонії Кочінчіни, Аннаму, уряду Південного В'єтнаму, революційних організацій півдня, заснованих після 1975 р.), науково-технічні документи, карти і атласи (1862–1975), аудіовізуальні документи (фотознімки, плівки, кінохроніки та платівки), випущені до 1975 р., понад 30 000 назв книг періоду династії Нгуєн (1802–1945), відновлених на папері та скопійованих на CD-ROM, а також зібрання 17 930 книг китайською і в'єтнамською мовами, в тому числі 169 томів з Hén-Nôm. Науково-довідковий апарат містить інвентарні списки, каталоги і картотеки (<http://www.luuuuvn.gov.vn>).

Третє національне архівосховище В'єтнаму розташоване у нещодавно спорудженому будинку в Хошиміні, відкритому в квітні 2002 р. Цей архів збирає і зберігає документи національного значення, створені центральними, регіональними та міжобласними органами і установами Демократичної Республіки В'єтнам (1945–1976) та Соціалістичної Республіки В'єтнам (від 1976 р. до сьогодення). Його матеріали розташовані на 10 лінійних кілометрах архівних полиць. У цьому архіві зберігаються документи Національної асамблеї, уряду, міністерств, регіональних комітетів від 1945 р. до сьогодення, карти кордонів земель та ліній електропередач, 6 000 аудіовізуальних записів, понад 350 000 фотознімків і негативів, кінохроніки, проекти найважливіших споруд країни, особисті документи політичних і громадських діячів, рукописи творчих праць відомих учених, письменників, картини і документи художників і політичні малюнки (<http://www.luuuuvn.gov.vn>).

Крім національних архівів, веб-сайт Державного архівного департаменту (<http://www.luuuuvn.gov.vn>) надає інформацію про функціонування у архівній системі В'єтнаму: центру консервації і відновлення документів, заснованого 1993 р., головне завдання якого полягає в ремонті та реставрації архівних документів; центру інформаційних технологій, заснованого 2002 р., завданням якого є застосування інформаційних технологій для ведення обліку архівних документів, підтримка веб-сайтів та локальних мереж національних архівів; центру наукових досліджень, роль якого зводиться до управління науковими дослідженнями в архівній галузі, здійснення теоретичних і практичних дослідницьких проєктів; центру консервації і відновлення документів, які мають особливе національне значення, а також центрів зберігання кіно-, відео-, аудіо документів та науково-технічної і геологічної документації.

В Інтернеті представлена також архівна мережа В'єтнаму, яка складається з 70 провінційних і муніципальних архівів. Цікавим для України є оригінальне вирішення архівами В'єтнаму проблеми щодо оприлюднення архівних документів про трагічні події війни США проти Демократичної Республіки В'єтнам через Інтернет-проєкт www.vietnam.ttu.edu*, мета

* Веб-сайт Інтернет-проєкту В'єтнамського центру Техаського університету та архівів В'єтнаму з оприлюднення документів про війну США проти ДРВ.

якого полягає у збиранні, зберіганні та оприлюдненні архівних документів стосовно війни у В'єтнамі (1965–1973). Він має два напрями: оцифрування та оприлюднення в мережі Інтернет архівних документів, що зберігаються в архівосховищах країни, (проект “Віртуальний в'єтнамський архів”) та збирання усної історії (проект “Усна історія”). Проекти виконано за допомогою Техаського технічного університету (США). Ще у 1989 р. у Техасі було створено В'єтнамський центр і Консультативну раду з колишніх ветеранів в'єтнамської війни та науковців зі США та В'єтнаму².

Роботу з в'єтнамськими архівами центр розпочав 1989 р. У архівосховищах В'єтнаму зберігається велика кількість документів з історії в'єтнамської війни, з них для проекту “Віртуальний в'єтнамський архів” (<http://www.vietnam.ttu.edu/virtualarchive>) вже оцифровано понад 2,7 млн. аркушів архівних документів. Вони складають окремий розділ веб-сайту “Віртуальний архів”. Скануванню підлягали насамперед оригінали документів із архівосховищ В'єтнаму, а також мікрофільми з Лаосу, Камбоджі, інших країн Південно-Східної Азії, списки військових підрозділів та військовослужбовців, списки постраждалого цивільного населення, фотографії, слайди, негативи, відео- та звукозаписи, мапи, опубліковані та неопубліковані праці. Щомісяця “Віртуальний архів” поповнюється приблизно 30 тис. арк. документів. Це документи ветеранів в'єтнамської війни, фотографії, спогади тощо. Є категорії документів, захищених авторським правом. У мережі Інтернет подано лише їх пошукові дані. Питання використання інформації, що міститься в цих документах, вирішує центральний офіс у США або В'єтнамі.

У розділі “Віртуальний архів” також представлена колекція документів, захоплених військовими підрозділами в результаті військових операцій або розвідувальних дій американських військ проти В'єтконгу у період від 1965 до 1973 року. Ці документи передавались у Сайгонський спеццентр для опрацювання³, де їх класифікували за типом, датою, обставинам захоплення. Далі на них складали анотації англійською мовою або робився повний переклад тексту документа, залежно від його змісту. Це могли бути доповіді про стан справ, циркуляри, директиви, тактичні плани, політичні заяви, списки військових підрозділів, медичні записи, перепустки, особисті щоденники, фотографії і листи. Коли 30 квітня 1975 р. Сайгон захопили війська Демократичної Республіки В'єтнам, центр, його обладнання і матеріали були залишені напризволяще. З часом вони надійшли на зберігання до Національного архіву В'єтнаму. Частина цих документів була скопійована на 35 мм мікроплівку в Національному архіві на 954 рулони, що складає приблизно 3 млн. зображень документів. Проте не всі вони доступні через Інтернет, оскільки деякі з них занесені до спеціального списку, доступ до якого можна отримати тільки в Національному архіві В'єтнаму.

Окремий розділ “Віртуального архіву” складають трагічні документи в’єтнамської війни, представлені у колекції Май Лай. Це назва в’єтнамського селища, яке вважалося оплотом В’єтконгу і до якого 16 березня 1968 р. увірвався підрозділ американських солдат. Мешканців селища розстріляли на центральній площі, а їхні будинки спалили. Рональд Ріденхауер написав про інцидент президенту США Річарду Ніксону, розпочалося слідство, але тільки одного американського солдата було визнано винним, та й той з часом отримав помилування від президента Ніксона. Документи і фотографії про цей та інші трагічні інциденти, судові справи, свідчення свідків, спогади включені до цієї колекції (<http://www.vietnam.ttu.edu/vietnamproject>).

На веб-сайті www.vietnam.ttu.edu представлені документи 58 ветеранських асоціацій США та В’єтнаму або їх об’єднань (<http://www.vietnam.ttu.edu/vietnamarchive/associations>). Вони групуються за родами військ (наприклад, вертолітна авіація), арміями, армійськими підрозділами (наприклад, 15-й інженерний батальйон), медичними закладами (наприклад, 9-та медична лабораторія), воєнними кампаніями тощо. Веб-сайт дає можливість не тільки через “Віртуальний архів” ознайомитись із документами, вже переданими на зберігання до державних архівів, але і з документами, які зберігаються в архівах асоціацій. Один із методів залучення документів асоціацій – надання безкоштовного хостінгу для їх веб-сайтів, або встановлення посилань на їх веб-сайти. Щоб скористатися цією послугою безкоштовно, асоціації мають зробити в’єтнамські архіви своїми офіційними репозиторіями.

Проект “Усна історія” розпочато 1999 року з метою збирання повної інформації про війни у Південно-Східній Азії у вигляді зареєстрованих інтерв’ю учасників подій в’єтнамської війни: від в’єтнамських і американських ветеранів та членів їхніх сімей до тих, хто протестував проти війни у В’єтнамі, державних службовців і політиків. У проекті вже взяли участь респонденти різного політичного статусу, статі, раси чи етнічної належності зі США, Південного і Північного В’єтнаму, Таїланду, Австралії, Нової Зеландії, Великобританії, Канади. В біографічній анкеті респонденти не тільки викладають свої біографічні дані, а й доводять спроможність свідчити про події та факти. Інтерв’ю записують на цифровий аудіо-рекордер (безпосередньо, по телефону або через Інтернет за допомогою програми Instant Messenger), стенограма передається респонденту для вичитування, коригування (якщо респондентом внесено виправлення або доповнення, про це робиться примітка) та підписання угоди (дана угода захищає авторські права респондента), після чого інтерв’ю оприлюднюється в Інтернеті на веб-сайті <http://www.vietnam.ttu.edu/oralhistory>. Керівники і співробітники проекту планують взяти інтерв’ю у союзників США, в’єтнамського військового і цивільного персоналу, цивільних осіб, які перебували в тилу. Веб-сайт надає

роз'яснення тим, хто бажає взяти участь у проекті та надати свої спогади і документи. На Інтернет-семінарах у форматах HTML, Adobe PDF роз'яснюється сутність поняття “усна історія”, методика проведення інтерв'ю, обговорюється роль інтерв'юєра та респондента, підготовка заходу, вибір обладнання та його повний перелік, практика використання обладнання, вибір місця для інтерв'ю, як відрекомендуватися, як задавати запитання, як бути уважним слухачем, як завершити, правильно оформити інтерв'ю і розмістити його на веб-сайті тощо. Усі інтерв'ю в'єтнамські респонденти надають англійською мовою, якщо в'єтнамський респондент робить помилку, інтерв'юєру рекомендовано не виправляти її, щоб зберегти колорит і емоційний настрій інтерв'ю. Веб-сайт забезпечує пошук інтерв'ю за декількома позиціями та його прослуховування і перезапис.

До родзинок проекту належить зібрання графіті, до якого включено судові журнали, морські мапи, написи на стінах, простирадлах тощо. Ці графіті показують, через що пройшли американські солдати, морські піхотинці, моряки і льотчики, які більше трьох тижнів перетинали Тихий океан на шляху до Південно-Східної Азії або поверталися додому. Іноді ці написи комічні, філософські, вульгарні, але вони є цікавим і важливим доповненням до культурної і соціальної історії війни у В'єтнамі. Всі графіті, в тому числі і з військових кораблів, було оцифровано і розташовано в Інтернеті (<http://www.vietnam.ttu.edu/graffiti>).

“Віртуальний архів” поновлюється щоденно з вівторка по суботу о п'ятій годині ранку за місцевим часом. Веб-сайт має електронний підручник, який навчає користувачів правильно здійснювати пошук необхідної інформації.

Проект використовує реляційну базу даних на базі програми “Cuadra Star”, яка є продуктом американської компанії Cuadra Associates⁴. Ця система дозволяє дуже швидко вводити в базу даних повні тексти документів (до “Віртуального архіву” кожного місяця вводиться приблизно 30000 аркушів архівних документів), вести простий і розширений пошук по базі.

Національний архів Сінгапуру засновано 1968 року як національне архівосховище і записуючий центр (NARC). 1979 року до NARC включено відділ усної історії, а від 1993 р. головне архівосховище країни отримало назву Національний архів Сінгапуру (NAC). За свою історію архів розташовувався в декількох будинках столиці, доки знайшов своє постійне місце у будівлі колишньої англо-китайської початкової школи. У 2002 та 2006 роках було відкрито ще два архівосховища, які зберігають документи періоду Другої світової війни. Національний архів Сінгапуру зберігає понад 10 855 лінійних метрів документів з паперовими носіями, 292 226 мікрофільмів, 4,6 млн графічних зображень, 15 690 аудіозаписів годин свідчень усної історії і 80 000 годин інших

аудіовізуальних записів. Архів представлений в Інтернеті офіційним веб-сайтом http://www.nhb.gov.sg/NAS*. На сайті представлені традиційні для кожного архіву рубрики: загальні відомості про установу, організаційна структура, структурні підрозділи архіву, архівні колекції, публікації тощо. Проте, сингапурські архівісти прагнули крокувати нога в ногу з технічним прогресом; вони розуміли, що сучасна людина хоче отримати доступ до архівних документів з будь-якої точки країни або світу. Тому вони організували доступ до архівних документів через Інтернет-портал http://www.a2o.com.sg**, який дозволяє користувачам знаходити інформацію через повнотекстові бази даних, в тому числі тексти документів, мапи, плани, фотографії; слухати і переглядати аудіовізуальні документи та записи усної історії. Портал містить також інформацію про нещодавні надходження до Національного архіву Сінгапуру, виставки on-line, інформацію про права користувачів щодо доступу до архівних зібрань, а також студентські програми. Назва a2o є аналогією H₂O, невід'ємного елементу життя. Архівісти вважають, що людині, щоб вижити, необхідні історичні документи та знання так само, як вода. Національний архів Сінгапуру виграв конкурс у Стокгольмі⁵ у 2004 році в номінації “E-Culture” за створення і впровадження програми a2o. Користувачі через Інтернет можуть замовити копії будь-яких документів, на які не встановлено обмеження (ця послуга архіву достатньо дорога – від 1,35 долара США за 1 аркуш з паперового носія до 262,50 долара за аудіовізуальний документ на CD-R (див. підрубрику сайту <http://www.a2o.com.sg/a2o/public/html/payment.jsp>). В Сінгапурі архівні документи стають доступними користувачам через 25 років, за винятком документів, що стосуються національної безпеки і оборони, захищених законом про авторське право, пошкоджених (які вимагають реставрації і консервації) та приватних, доступ до яких відбувається за дозволом їх власників або правонаступників.

A2o “Доступ до архівів” має таку структуру:

1. Рубрика “Розпочнемо” включає підрубрики: “Азбука архівів”, “Плануємо наші дослідження”, “Кроки проведення дослідження у читальній залі архіву”, “Умови доступу”, “Копіювання” (у рубриці опубліковано умови копіювання), “Оплата” (ціни на копіювання різних видів документів);
2. Рубрика “Пошук по a2o” включає підрубрику “Інструкція з пошуку і придбання копій і фотографій”;
3. On-line виставки (на сьогодні оприлюднено шість виставок);
4. Записи “усної історії”;

* Офіційний веб-сайт Національного архіву Сінгапуру.

** Веб-сайт Інтернет-проекту Національного архіву Сінгапуру.

5. Рубрика “Зрозумій більше” включає підрубрики “Про а2о”, “Пересувні виставки” (на сьогодні оприлюднено інформацію про 21 виставку), “Студентські програми”;

6. Бази даних (містять 8 БД: CARDS, CORD, GRIDS, MISAS, PICAS, POSTERS, PRISM, STARS);

7. Доступ до сайтів Національного архіву Сінгапуру, Міжнародної ради архівів та інших.

Бази даних (БД) у програмі а2о сформовано за окремими видами документів або за тематикою. До них включено як повні тексти документів, так і графічні зображення. Кожна БД містить детальні інструкції щодо пошуку документів. Одним із головних напрямів роботи сінгапурського архіву є створення БД урядових документів “Government Records Information Database” (GRID). До неї долучають документи колишніх та сучасних урядових установ, міністерств і відомств (<http://www.a2o.com.sg/a2o/public/grid/index.html>).

БД картографічних матеріалів та архітектурних планів (Cartographic & Architectural Records Database Singapore, CARDS) Національний архів Сінгапуру сформував разом із ресурсним центром Java (KRDL). Мапи і плани будівель є частиною національної спадщини Сінгапуру. До веб-колекції включено генеральні мапи Сінгапуру і Малайзії; контурні, географічні та топографічні мапи і мапи шляхів; будівельні плани колоніальних споруд, урядових будівель і приватних будинків. По БД організовано простий і розширений пошуки. У випадках, коли користувач не знайшов необхідної інформації, або має мапу чи план, які становлять історичну цінність, архів пропонує контактну інформацію для співробітництва (<http://cards.nhb.gov.sg/cards/public/cards>).

Ще один напрям роботи – проект “Усна історія” і БД “Collection of Oral History Recording Database” (CORD). Центр усної історії у Національному архіві Сінгапуру було відкрито 1979 р. з метою записування і зберігання соціальної пам’яті індивідів, які жили у нашу епоху і можуть свідчити про її історичні події (<http://cord.nhb.gov.sg/cord/public/InternetSearch/>).

На сайті представлено також БД аудіовізуальних документів “Moving Image and Sound Archives Singapore” (MISAS, <http://misas.nhb.gov.sg/avs/public/InternetSearch>) та фотодокументів “Window to our past imagery” (PICAS, <http://picas.nhb.gov.sg/picas/public/InternetSearch/>). Від часу утворення архів зібрав велику колекцію історичних фотографій (загалом до БД історичних фотографій заплановано внести 1 млн зображень). Кожен фото- або аудіовізуальний документ супроводжується анотацією, а БД містять детальні інструкції з пошуку, замовлення і оплати копій документів і фотографій.

Окремий інтерес становить БД плакатів “Poster Database Singapore” (<http://www.postersonline.com.sg/posters>). Архівісти Сінгапуру вва-

жають, що плакати є визначною частиною соціально-політичного та культурного життя нації, це могутній інструмент впливу на суспільство, вони бентежать думки, підбурюють натовпи. Ще до недавнього часу роль плакатів у історії ігнорувалася. До БД включено плакати за період від 1950-х рр. до сьогодення, у базі їх розподілено за тематикою та розмірами.

Оригінальною є БД приватних документів “Private Records Information System” (PRISM, <http://prism.nhb.gov.sg/prism/public/prism/psearch.htm>), до якої включено щоденники, картки раціонів харчування, старі кінозаписи, журнали часів японської окупації. PRISM створено для презентації приватних колекцій, переданих до архіву окремими громадянами, клубами і товариствами, професійними корпораціями, релігійними організаціями тощо.

Оприлюднення офіційних виступів політиків, прес-релізів, звітів урядових установ в мережі Інтернет архів розпочав 1999 року з публікації офіційних промов і прес-релізів Міністерства культури та Міністерства інформації і друку. До БД “Speech-text archival and retrieval system” (STARS, <http://stars.nhb.gov.sg/stars/public/>) було введено промови президентів Юсофа Ізхака, Бенджаміна Шереса, Девана Найра та інших, міністрів, міжнародні угоди, звіти міністерств культури, іноземних справ, фінансів тощо. Всі документи оцифровано, а по БД організовано простий і специфічний пошук.

Національний архів Сінгапуру пропонує в Інтернеті значну кількість виставок. Ці виставки архів організовує у школах, клубах і общинах, і навіть у центрах роздрібною торгівлі. Будь-хто, переглянувши інформацію про виставку в Інтернеті у підрубриці “Travelling Exhibition” (http://www.a2o.com.sg/a2o/public/html/findoutmore/travel_exhibit.jsp), може замовити її проведення у своїй установі чи закладі. Тематика виставок різнопланова. Наприклад, виставка “Десять років, які сформували націю” висвітлює становлення Сінгапуру як незалежної держави, “Паради на головному святі країни через роки” висвітлює історію святкування річниць незалежності від першої річниці (1966) до сьогодення. На виставці “Історичні карти Сінгапуру” демонструються карти за 135 років історії (1819–1954), метаморфози ландшафтів Сінгапуру, історичні фотографії і документи. Виставка “Історія спецій” розповідає про види спецій, які вирощувались у Сінгапурі у XIX ст., обробку плантацій, боротьбу з джунглями і їх хижаками, вплив виробництва спецій на розвиток країни. У центрі уваги архівної виставки “Сім'я” – сінгапурська родина як осередок суспільства, родинний будинок, бізнес, традиції тощо. Подібну виставку присвячено молоді 1950–1970-х рр., у їх фокусі – життя молодих людей тих часів у школі і вдома, їх уподобання, залучення до спорту тощо. Виставка “Ріки Сінгапуру” висвітлює господарську діяльність мешканців країни уздовж головних водних артерій.

Події Другої світової війни і японської окупації відображає виставка “Друга світова війна”. Тематиці війни, людям, які перебували у військовому полоні і у в’язницях, присвячено виставку робіт художника Хаксворта “Кольори позаду колючого дроту”, який від 1942 р. перебував у в’язниці Ченджі. Сінгапур був окупований Японією 15 лютого 1942 р. До звільнення його британською армією у вересні 1945 р. не тільки полонені британські військові, а й багато цивільних осіб перебували у військових в’язницях. Попри нестачу паперу і фарб, художник зробив 400 ескізів, показав жорсткі умови військової в’язниці, тортури, і те, як люди виживали в умовах, коли ситуації вважались безвихідними (виставка доступна на сайті <http://www.s1942.org.sg>).

Культурна багатомірність у поєднанні китайських, індійських, малайських традицій, мистецтв, віросповідань, рас у межах однієї країни представлена в документах виставки “Жива історія: наші звичаї та традиції”, яка наголошує на єдності нації. Культурні традиції також висвітлює виставка “Індійські права і ритуали: від колиски до могили”. Термін “індієць” поєднує багато лінгвістичних і релігійних груп, кожна з яких має власні звичаї, традиції і уявлення про життя. Це пенджабці, сіндхи, таміли, пакистанці та представники інших національностей. У Сінгапурі переважає індійське населення, поряд з яким мешкає багато тамілів. Архівна виставка демонструє документи про звичаї і культурні традиції сінгапурських тамілів. Виставки такої тематики архів проводить, щоб забезпечити взаємопроникнення різних національних культур. Це ще не повний перелік виставок, які Національний архів Сінгапуру пропонує через Інтернет і організовує у вигляді пересувних експозицій. Щоб замовити таку виставку або окрему її частину на веб-сайті потрібно заповнити форму, обрати розмір і якість фотографій, розмір та матеріал стендів та форму оплати. Вартість виставок може доходити до декількох тисяч доларів.

Крім згаданих, є категорія виставок on-line, які архів оприлюднює виключно в Інтернет (http://www.a2o.com.sg/a2o/public/html/online_exhibit/index.jsp). Інтернет-виставки дійсно є родзинкою веб-сайту національного архіву не тільки за своїм змістовним наповненням, а й за художнім оформленням (вони навіть мають музичний супровід). Одна з них – “Ода дружбі: відзначення встановлення таїландо-сінгапурських відносин”, створена спільно архівами Таїланду і Сінгапуру і висвітлює стосунки двох країн упродовж століть, починаючи від 1800 р. Розділи виставки сформовані за періодами перебування при владі королів Таїланду (Сіаму) від Рами IV до Рами IX. Документи, представлені на виставці, свідчать, що у XVII ст. Сіам був відомий як великий центр міжнародної торгівлі, але згодом його було закрито для зовнішніх економічних відносин.

Виставка містить документи про повоєнні стосунки між Сінгапуром і Таїландом, сфокусовані на стримуванні розвитку комуністичних ідей, економічній кооперації і розвитку. Таїланд був однією із двох країн Південно-Східної Азії, що приєдналися до організації країн Південно-східноазійського договору. Філіппіни, США, Великобританія, Австралія, Нова Зеландія та Таїланд об'єдналися у воєнному союзі для боротьби із розповсюдженням комунізму у регіоні. На той час Сінгапур був британською колонією і британською військовою базою. У 1961 році Сінгапур, Малайська федерація, Філіппіни, Таїланд утворили Асоціацію країн Південно-Східної Азії (ASA), яка стала попередником субрегіональної міжурядової економічної організації – Асоціації держав Південно-Східної Азії (ASEAN), утвореної 1967 р. на підставі Бангкокської декларації. Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней проголосили своїми основними цілями прискорення економічного та соціально-культурного розвитку, сприяння встановленню миру та стабільності в Південно-Східній Азії, підтримання співробітництва з міжнародними і регіональними організаціями згідно з принципами ООН.

Сучасний період у зносинах Сінгапуру і Таїланду, двох найбільш економічно розвинутих країн Південно-східної Азії, висвітлюють на виставці різні фотодокументи, які свідчать, що зв'язки цих країн посилюються не тільки через економіку, а й через культуру та соціальну сфери. Сінгапурці їдуть до Таїланду, насолодитися тайською гостинністю, традиційною їжею та шопінгом. Деякі навіть переїзять на постійне місце проживання. Існують сінгапурська діаспора у Таїланді, сінгапурські школи у Бангкоку. Сінгапурська культура, мистецтво і соціальне життя мають у свою чергу тайські елементи. Отже, співробітництво архівних служб Сінгапуру та Таїланду дозволило створити виставку, яка не тільки на базі архівних документів розповідає про історію власної країни, а й слугує зміцненню дружби між двома сусідніми країнами. Документи Інтернет-виставки можуть використовуватися істориками, дипломатами, студентами, вчителями і широкою громадськістю.

Цікавим є спільний Інтернет-проект Національного архіву Сінгапуру та музеїв і галерей Азії і Європи. На веб-сайті архіву представлена унікальна Інтернет-виставка "Віртуальна колекція шедеврів" (VCM). Офіційно проект було презентовано у Південній Кореї 13 вересня 2007 р. На сьогодні колекція включає понад 1000 унікальних творів азійського мистецтва з 28 азійських музеїв та 22 європейських. Архівісти вважають, що такі проекти підвищують взаєморозуміння між Азією і Європою і забезпечують зручний доступ до інформації про шедеври як для професіоналів, так і для широкого загалу. Веб-сайт порушує питання – що таке шедевр, за якими критеріями його визначають і кожен музей пояснює, чому саме цей витвір мистецтва визначено як шедевр.

До 2010 року на сайті планується представити 5000 шедеврів мистецтва із музеїв і галерей країн Азії і Європи. Передусім увагу буде зосереджено на музеях Китаю, Індії, Пакистану і Монголії. Надалі цей проєкт має стати віртуальним місцем зустрічі для музейників, платформою для об'єднання і кооперації між музеями Азії і Європи, віртуальним музеєм Азії у кіберпросторі.

Архівні служби В'єтнаму і Сінгапуру також використовують можливості веб-сайту SARBICA (<http://www.arkib.gov.my/sarbica/main.html>). Він містить посилання на веб-сайти архівних служб обох країн, новини і звіти або огляди фондів архівів з певної тематики. Так, у травні 2009 р. Державний архівний департамент В'єтнаму, Національний архів Сінгапуру та інші опублікували свої звіти про наявність в архівах документів періоду "холодної війни". Зокрема, архіви В'єтнаму надають інформацію про наявність документів щодо допомоги з боку СРСР в роки війни США проти ДРВ.

Обсяг статті не дозволяє проаналізувати веб-сайти усіх членів SARBICA. Проте, на прикладі двох країн ми вже можемо зробити певні висновки. По-перше, архівні служби країн Південно-Східної Азії активно входять у світовий інформаційний простір, використовуючи як офіційні веб-сайти, так і оригінальні Інтернет-проєкти. Основна увага приділяється не лише створенню архівних довідників, а й базам даних, які б містили повні тексти документів та були доступні через Інтернет. Інтерфейс та науково-довідковий апарат до документів, включених у БД, створюється англійською мовою, як і самі веб-сайти. Використовуючи Інтернет, архіви пропонують дослідникам з усього світу переглянути і скопіювати документи, які знаходяться у відкритому доступі. Інтернет-проєкти архівів висвітлюють не лише історію країн у документах, а й демонструють відкритість політики їх урядів. У такий спосіб досягається ще одна мета – електронний архів служить фондом користування, а оригінали документів зберігаються в архіві недоторканими.

По-друге, південноазійські архіви вже декілька десятиліть ведуть проєкти з усної історії, записи усної історії включаються у БД і доступні через Інтернет. У такий спосіб архіви не тільки поповнюють свої фонди, вони залучають громадськість до збирання історичних відомостей, не відображених у офіційних документах. Це формує у суспільстві позитивний образ архівів, як центрів зберігання історичних відомостей про долю кожного громадянина держави. Аналогічні проєкти в Україні так і не набули свого розповсюдження, хоча під час дослідження теми Голодомору 1932–1933 рр. були спроби зібрати інтерв'ю очевидців, це робилося безсистемно, робота не мала методичного забезпечення, а інтерв'юєри – відповідної фахової підготовки.

По-третє, Інтернет-виставки вже в Україні не новина. Держкомархів України, центральні та обласні архіви, які мають власні веб-сайти, організовують виставки різної тематики. ДКАУ розповсюджує відібра-

ні для виставок матеріали на дисках для оприлюднення їх на веб-сайтах обласних архівів. Проте досвід південноазійських архівів цікавий різноплановістю, намаганням охопити усі сфери життєдіяльності суспільства, усі вікові групи користувачів. Виставка – не добірка архівних документів з певної тематики, а комплекс організаційних, методичних, художніх заходів, спрямованих на висвітлення знакових подій в історії. Архівні виставки не мають політичного підтексту, вони сприяють консолідації нації, взаємопроникненню різних культур. Якісно підготовлена цікава виставка має ще й комерційний успіх.

Слід наголосити на тому, що для південноазійських архівів характерні масова комп'ютерна грамотність працівників, високий рівень комп'ютеризації, використання Інтернету як засобу спілкування представників близьких спеціальностей, працівників музеїв, бібліотек, художніх галерей і салонів.

¹ Свого часу архівні служби країн цього регіону об'єдналися у міжрегіональну організацію SARBICA у складі Міжнародної Ради Архівів. SARBICA об'єднує архівні служби країн Південної Азії, Індонезії, Брунею, М'янми, Лаосу, Камбоджі, Філіппін, Малайзії, Сінгапуру, В'єтнаму, Таїланду, Східного Тімору з 1968 року, її центр знаходиться у Куала-Лумпурі (Малайзія).

² Місія В'єтнамського центру Техаського університету у В'єтнамі полягає у стимулюванні наукових досліджень, збиранні і зберіганні архівних документів, підтримці навчальних програм, а також фінансуванні проектів. Центр акумулює зусилля усіх, хто займається дослідженнями в'єтнамської війни. Один раз на три роки він проводить симпозиуми, а між симпозиумами – конференції. На останньому симпозиумі (Люббоку, Техас, США; 13–15 березня 2008 р.) обговорювались теми: “Архівні дослідження у В'єтнамі: історична перспектива”, “Міжнародні організації та їх бачення війни у В'єтнамі”, “Політичні війни у республіканському В'єтнамі” тощо. У перспективі Центр планує діяти як центр вивчення війни і дипломатії після в'єтнамської війни. Останнім часом центр розробляв проблеми, пов'язані з військовими операціями в Іраку “Щит пустелі”, “Буря в пустелі”, терористичною атакою 11 вересня 2001 р. на Всесвітній торговельний центр у Нью-Йорку і Пентагон, війни в Косово, операцій “Іракська свобода”, “Непохитна свобода” у ракурсі розгляду питань національної безпеки, діяльності військової розвідки, розвитку нових технологій та їх впливу на дипломатію і військові операції, а також особистий життєвий досвід американських військовослужбовців і їх дружин у період після в'єтнамської війни. Відправна дата досліджень центру – 1975 р., заключна дата лишається відкритою. Основну увагу центр планує приділяти збиранню і зберіганню архівних документів і фотографій періоду після в'єтнамської війни (<http://www.pvwc.ttu.edu>).

³ Спеціальний центр експлуатації документації був створений у Сайгоні у жовтні 1966 року з метою отримання і використання документів як джерела для військової розвідки (CDEC). Центр опрацьовував документи, захоплені у в'єтконівців, аналізував і копіював їх на мікроплівку.

⁴ Американська компанія Cuadra Associates діє від 1978 р., має штаб-квартири в Лос-Анжелесі (Каліфорнія), офіси в Сілвер-Спрінг (Меріленд), Нью-Йорку і уповноважених представників за межами США. Перший програмний продукт компанії у галузі забезпечення баз даних для архівів і бібліотек з'явився у 1982 р. Компанія пропонує цільові управлінські рішення

для оцифрування, ведення структурованих і неструктурованих даних до комп'ютерних баз даних, описування, індексування, зберігання, пошуку інформації по фондах архівів, музеїв, бібліотек, колекціям фотографій, графічних зображень (мистецтво, народна творчість, знахідки археології тощо), підтримки тезаурусів для індексації і пошуку інформації на паперових і електронних носіях, забезпечення управління великими колекціями усіх видів за допомогою одного програмного пакету. Програмні продукти компанії забезпечують Інтернет-доступ до архівних, музейних і бібліотечних колекцій та захист інформації від несанкціонованого втручання (<http://www.cuadra.com>).

⁵ Стокгольмський конкурс – щорічний міжнародний конкурс, започаткований 1994 р. для пошуку і відзначення проектів, які використовують інформаційні технології в революційних масштабах. Має шість категорій: охорона здоров'я, уряд, освіта, культура, довкілля, бізнес.

Лариса ЛЕВЧЕНКО

Особенности функционирования Интернет-сайтов архивных служб країн Південно-Східної Азії

У статті проаналізовано веб-сайти Національного архіву Сінгапуру та Державного архівного департаменту В'єтнаму, зокрема такі види діяльності цих архівів, як створення повнотекстових баз даних, on-line виставки, проекти усної історії та їх оприлюднення в Інтернеті.

Ключові слова: веб-сайти архівних служб; В'єтнам; Сінгапур; діяльність архівів Південно-Східної Азії; Інтернет-простір; on-line виставки архівів.

УДК 930.25(5-12):004.738.5

Лариса ЛЕВЧЕНКО

Особенности функционирования Интернет-сайтов архивных служб стран Юго-Восточной Азии

В статье проанализированы веб-сайты Национального архива Сингапура и Государственного архивного департамента Вьетнама, в частности такие виды деятельности этих архивов, как создание полнотекстовых баз данных, on-line выставках, проекты устной истории и их размещение в Интернете.

Ключевые слова: веб-сайты архивных служб; Вьетнам; Сингапур; деятельность архивов Юго-Восточной Азии; Интернет-пространство; on-line выставки архивов.

УДК 930.25(5-12):004.738.5

Larysa LEVCHENKO

The peculiarities of functioning of web-sites archives services in the countries of South-Eastern Asian

The author of the article analyses web-sites of National Archives of Singapore and The State Records and Archives Department of Việt Nam, paying attention to such kind of activities of these archives as creation of full-text databases, on-line exhibitions, project of oral history and their publication in the Internet.

Keywords: Vietnam; Singapore; archival services web sites; the Southeast Asia archives activity; Internet; on-line exhibitions of archives.

UDK 930.25(5-12):004.738.5

Ростислав МЕЛЬНИК

**ГОЛОВНА ДИРЕКЦІЯ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ
ЯК КЕРІВНИЙ ОРГАН АРХІВНОЇ СЛУЖБИ ПОЛЬЩІ:
ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА І ЗАВДАННЯ (1951–2005)**

Із закінченням Другої світової війни розпочався новий етап у діяльності польських архівів¹. Проведені в перші повоєнні роки на комуністичних засадах суспільно-політичні перетворення визначили характер змін і тенденції розвитку архівної системи Польщі у другій половині ХХ ст. В їх основі було покладено радянський досвід архівного будівництва, суть якого полягала у націоналізації архівів та централізації державної політики у сфері архівної справи². Розробку й реалізацію цієї політики повинен був забезпечувати спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади³.

До появи такого органу керівництво й нагляд за державними архівами, як і під час міжвоєнного періоду, здійснював Відділ державних архівів Міністерства Освіти Польської Народної Республіки (далі – ПНР)⁴. Його основне завдання полягало у відновленні діяльності архівів, які функціонували у міжвоєнній Польщі, а також створенні мережі архівних установ на західних і північних землях країни, які увійшли до її складу після війни (“повернуті землі”). Водночас Відділ проводив активну роботу щодо забезпечення і приймання на зберігання архівами документів націоналізованих промислових об’єктів, фінансово-кредитних установ і великої земельної власності. Важливим напрямом діяльності Відділу були заходи з виявлення і повернення з-за кордону вивезених з території Польщі у роки війни архівних документів⁵.

Декрет про державні архіви від 29 березня 1951 р. запровадив поняття державного архівного фонду та заклав підвалини централізованої архівної служби Польщі⁶. Відповідно до адміністративно-територіального устрою країни було створено ієрархічну систему державних архівів, яку утворили архіви трьох рівнів – центральні, воєводські і повітові. Збирання, зберігання, опрацювання й використання документів державного архівного фонду були визнані головними завданнями державних архівів. Окрім цього, вони отримали право здійснювати нагляд за архівними підрозділами установ, підприємств та організацій, в яких створювалися і зберігалися документи державного архівного фонду⁷.

Для керівництва державними архівами було створено Головну дирекцію державних архівів (*Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych*, далі – ГДДА), яка підпорядковувалася безпосередньо Голові Ради Міністрів ПНР. Останній призначав і звільняв керівника дирекції – головного директора державних архівів⁸. На момент прийняття декрету ПНР була єдиною державою серед усіх країн соціалістичного табору,

в якій архівна служба отримала статус центрального відомства з широкими міжвідомчими повноваженнями⁹. Із сфери впливу ГДДА декрет вилучив архіви міністерств Національної оборони, Громадської безпеки (згодом – Внутрішніх справ) та Закордонних Справ. Внутрішню організацію, сферу й порядок діяльності цих архівів, а також умови користування їхніми документами визначали керівники цих відомств за погодженням із Головою Ради Міністрів.

Сферу діяльності та внутрішню організацію ГДДА окреслив затверджений Головою Ради Міністрів тимчасовий статут¹⁰. Він визначив для неї такі завдання: організація мережі державних архівів та керівництво діяльністю цих архівів; здійснення нагляду за архівними підрозділами державних установ, підприємств та організацій; ведення централізованого обліку документів державного архівного фонду; проведення науково-дослідної та видавничої діяльності у сфері архівної справи; надання методичної допомоги архівним установам, які їй не підпорядковувалися; підготовка архівних кадрів; міжнародна діяльність у сфері архівної справи.

Спершу ГДДА поділялася на такі структурні підрозділи: I. Бюро організації; II. Бюро наукової праці; III. Відділи: 1) загальний, 2) планування й інвестицій, 3) фінансовий, 4) кадрів, 5) особливих справ; IV. Інспекція внутрішнього контролю. Розподіл функцій між підрозділами ГДДА визначав головний директор державних архівів.

Згідно з розпорядженням Ради Міністрів від 26 квітня 1952 р. у справі державного архівного фонду, документи, які входили до його складу, підлягали віданню ГДДА¹¹. Цим актом з-під її контролю було вилучено архіви політичних партій й організацій ПНР, керівництво якими здійснювали відповідні партійні органи¹².

У 1954 р. відбувся перехід від активної організаційної діяльності ГДДА до науково-методичної. Це спричинило відповідні зміни у структурі дирекції. Бюро організації, яке відповідало за організацію і розбудову мережі державних архівів та забезпечення документів державного архівного фонду, було ліквідовано¹³. Його функції було розподілено між Бюро наукової праці, Центральною комісією відбору документів, секретаріатом головного директора державних архівів та відділом кадрів¹⁴.

У 1956–1958 рр. у правовому становищі ГДДА відбулися зміни, які відвели їй нове місце в системі органів державної влади¹⁵. 15 листопада 1956 р. її було позбавлено статусу центрального органу виконавчої влади, підпорядкованого безпосередньо голові уряду ПНР¹⁶. 17 листопада 1956 р. усі питання, за які відповідала ГДДА, перейшли до компетенції Міністра культури й мистецтва. Йому ж було передано повноваження Голови Ради Міністрів у справі організації і керівництва державною архівною службою¹⁷. В структурі Міністерства культури й мистецтва ГДДА перебувала два роки. 26 листопада 1958 р. її було підпорядковано Міністру вищої освіти¹⁸.

Всупереч побоюванням польських науковців¹⁹, пониження ГДДА у статусі було формальним, оскільки залишало за нею право здійснювати централізоване керівництво архівною галуззю Польщі. Вона не лише зберегла, а й зміцнила свої позиції в архівному житті країни. Нове розпорядження Ради Міністрів від 19 лютого 1957 р. у справі державного архівного фонду підтвердило широкі міжвідомчі повноваження ГДДА²⁰. Вони полягали у здійсненні нею керівництва усім державним архівним фондом незалежно від походження, призначення й інституційної приналежності документів, які входили до його складу. Лише в порозумінні з головним директором державних архівів керівники міністерств та центральних відомств визначали внутрішню організацію і сферу діяльності архівних підрозділів у підпорядкованих їм структурах, порядок і спосіб зберігання в них документів, умови доступу до цих документів користувачів, порядок їх передачі на постійне зберігання до державних архівів. Без відповідного дозволу ГДДА та державних архівів було заборонено знищувати документи, які зберігалися в архівних підрозділах установ, підприємств й організацій і не підлягали передаванню до державних архівів.

На прохання окремих інституцій (Польська академія наук, вищі навчальні заклади, музеї та бібліотеки), ГДДА могла надати їм право зберігати архівні документи, які входили до складу державного архівного фонду. Терміни зберігання цих документів визначали міністри, в структурі яких діяли зазначені інституції. Розпорядженням Ради Міністрів від 30 грудня 1958 р. з-під контролю ГДДА було вилучено архівні документи, які раніше відклалися у відділах рукописів деяких бібліотек або з'явилися в результаті діяльності цих бібліотек²¹. ГДДА мала вести централізований облік цих документів.

17 травня 1957 р. було затверджено остаточну версію статуту ГДДА²². В частині завдань, покладених на дирекцію, вона з незначними змінами й доповненнями повторювала положення тимчасового статуту. Нововведення стосувалися лише двох аспектів діяльності ГДДА: керівництво державним архівним фондом та міжнародна співпраця у сфері архівної справи. Управління державним архівним фондом та ведення централізованого обліку документів, які входили до його складу, були визначені пріоритетними завданнями ГДДА. Окремим пунктом передбачалась участь ГДДА у міжнародних організаціях та співпраця із закордонними інституціями. До міжнародної діяльності ГДДА належали також пошук та реєстрація архівних документів до історії Польщі, які зберігалися у закордонних архівах.

ГДДА поділялася на такі структурні підрозділи: I. Бюро наукової праці, до складу якого входили: а) методичний сектор, б) сектор обліку й інформації, в) науково-видавничий сектор, г) бібліотека й центр бібліографії; II. Відділ кадрів; III. Бюджетно-рахунковий відділ; IV. Ор-

ганізаційно-правничий відділ. Головного директора державних архівів призначав Міністр культури і мистецтва (з листопада 1958 р. – Міністр вищої освіти).

Бюро наукової праці здійснювало керівництво усією методичною, науковою і видавничою діяльністю державної архівної служби. 1 лютого 1973 р. при ньому було створено Центр архівної інформації²³. Основним завданням центру було проведення на підставі архівних документів інформаційної діяльності необхідної для: досліджень у сфері суспільних, економічних і технічних наук; поточної адміністративної діяльності та перспективного плану розвитку країни; індивідуальних потреб громадян.

У середині 1970-х років інформаційна, наукова й міжнародна діяльність стала пріоритетним напрямком роботи ГДДА²⁴. Так 1976 р. ГДДА було реорганізовано²⁵. Бюро наукової праці припинило свою діяльність. Замість нього було створено Науково-дослідний заклад архівістики (згодом – Науковий заклад архівістики), до складу якого ввійшли такі підрозділи: кабінет архівної теорії і методики, кабінет публікації архівних документів, кабінет повернення з-за кордону архівних документів, наукова бібліотека²⁶. Основною формою діяльності закладу були регулярні наукові засідання, на яких відбувався обмін інформацією про стан та результати наукових досліджень, що проводилися у державній архівній службі, а також проходили дискусії з актуальних проблем у сфері архівної справи²⁷. При ГДДА також були створені три секції: архівного нагляду, використання архівних документів, видавничої діяльності. Перші дві були самостійними структурними підрозділами. Секція видавничої діяльності стала складовою частиною науково-дослідного закладу архівістики, якій підпорядковувалася редакція друкованого органу ГДДА – “Археюну”²⁸.

Для ефективного виконання архівною службою завдань, пов’язаних із формуванням, зберіганням, опрацюванням та використанням документів державного архівного фонду при ГДДА було створено дві спеціалізовані комісії: Центральна комісія відбору архівних документів (*Centralna Komisja Brakowania Materiałów Archiwalnych*)²⁹ та Центральна методична комісія (*Centralna Komisja Metodyczna*)³⁰.

Центральну комісію відбору архівних документів було створено у 1952 р.³¹. До її завдань входили: розроблення, а також вивчення й оцінка проектів правил відбору документів, що підлягали знищенню; контроль за відбором документів у центральних органах влади й адміністрації; нагляд і контроль за діяльністю комісій відбору документів, що діяли при державних архівах; нагляд і контроль за відбором документів, який проводився у державних архівах; проведення робіт із розробки загальнодержавної номенклатури справ; розгляд апеляцій на рішення директорів державних архівів у справі відбору документів.

Центральна комісія відбору документів діяла у складі 2–3 осіб, яких призначав головний директор державних архівів.

У 1953 р. завдання Центральної комісії відбору архівних документів було розширено³². Їй доручалося опрацювання загальнодержавної номенклатури справ. Комісія, керівника якої призначав головний директор державних архівів, складалася з 6–8 осіб. Решту складу він формував із кандидатур, внесених головою комісії. Ними могли бути як професійні архівісти так і представники інших галузей. Для розгляду питань, які перебували у компетенції комісії, участь у її роботі могли брати спеціально запрошені дирекцією експерти.

Завдання, склад, порядок формування й діяльності Центральної комісії відбору архівних документів остаточно було затверджено у 1954 р.³³ Вона мала складатися з 7–9 осіб. Порядок формування й діяльності комісії не змінився. До завдань комісії належали розроблення й оцінка проектів канцелярських інструкцій, номенклатур справ та інструкцій з організації роботи архівних підрозділів установ, підприємств та організацій.

У 1967 р. Центральну комісію відбору архівних документів було перейменовано у Центральну комісію експертизи цінності архівних документів (*Centralna Komisja Oceny Materiałów Archiwalnych*)³⁴. Метою діяльності комісії було вдосконалення методів і шляхів формування державного архівного фонду. Відповідно до мети було визначено завдання комісії. До них належали: розробка і вдосконалення методів формування державного архівного фонду, зокрема визначення критеріїв цінності архівних документів; представлення головному директору державних архівів висновків у справі експертизи цінності документів в окремих галузях національної економіки; надання головному директору державних архівів висновків у справі експертизи цінності документів, які зберігалися у державних архівах; співпраця з комісіями експертизи цінності архівних документів, які діяли при державних архівах; розгляд апеляцій установ, підприємств й організацій на рішення комісій експертизи цінності архівних документів, які діяли при державних архівах.

Керівника Центральної комісії експертизи цінності документів призначав головний директор державних архівів. Склад комісії було розширено до 11–15 осіб. Вони призначалися головним директором державних архівів терміном на п'ять років із кандидатур, запропонованих головою комісії. Членами комісії могли бути як працівники державних архівів, так і науковці й фахівці з інших галузей. Для виконання своїх завдань комісія засідала принаймні один раз на три місяці. На підставі її рішень головний директор державних архівів видавав відповідні постанови.

У 1972 р. Центральна комісія експертизи цінності архівних документів отримала статус рекомендаційно-дорадчого органу при головному директорі державних архівів³⁵. Її склад, порядок формування

й діяльності, а також завдання залишалися в основному незмінними. Засідання комісії відбувалися не менше двох разів на рік.

Центральну методичну комісію при ГДДА було створено у 1958 р.³⁶ Метою діяльності комісії полягала у вдосконаленні наукових методів роботи у державних архівах, а основне завдання – у розгляді актуальних проблем у сфері архівної методики. Членів комісії у складі 11 осіб призначав терміном на три роки головний директор державних архівів. Ними могли бути як працівники ГДДА та державних архівів, так і науковці, які не працювали в архівних установах. Засідання комісії відбувалися не менше ніж один раз на три місяці. Після схвалення головним директором державних архівів її рішення надсилалися для ознайомлення і виконання методичним комісіям, які діяли при центральних і воєводських державних архівах.

У 1970 р. Центральна методична комісія отримала статус рекомендаційно-дорадчого органу при головному директорові державних архівів³⁷. Вона складалася з 15 осіб, яких призначав терміном на п'ять років головний директор державних архівів із кандидатур, поданих директором Бюро наукової праці.

Окрім цих двох комісій, у 1960–1970-х роках при ГДДА тимчасово діяли й інші комісії. У 1962 р. було створено Комісію закупівлі архівних документів (*Komisja Zakupu Archiwaliów*)³⁸. До завдань комісії належали: опрацювання і надання архівам вказівок у справі купівлі ними документів; визначення наукової цінності рукописних пам'яток, оголошених для купівлі; визначення грошової вартості та передача на зберігання до державних архівів придбаних архівних документів.

У 1967 р. при ГДДА було створено Комісію експертів у справах міжархівного об'єднання документів (*Komisja Rzeczoznawców do spraw międzyarchiwalnego scalania akt*)³⁹. Основна мета діяльності цієї комісії полягала в раціональному розташуванні документів державного архівного фонду всередині мережі державних архівів й вирішенні пов'язаних із цим суперечок. Комісія складалася з трьох осіб, яких призначив головний директор державних архівів за погодженням з головою Архівної ради⁴⁰. До їх завдань входили розгляд звернень державних архівів у справі комплектування і розміщення архівних фондів та прийняття рішень у справах, які стосувалися комплектування, розташування і переміщення архівних фондів, груп фондів і колекцій. Рішення комісії були остаточними й оскарженню не підлягали. На підставі цих рішень головний директор державних архівів видавав відповідні постанови.

У 1956 р. при головному директорові державних архівів розпочав діяльність Керівний дорадчий актив (*Kierowniczcy Aktyw Doradczy*) у складі головного директора державних архівів, його заступника, керівників структурних підрозділів ГДДА, директорів центральних державних архівів, секретаря партійної організації та голови архівної секції головно-

го правління профспілки працівників культури. Актив проводив свої засідання в разі потреби. На них обговорювалися проекти п'ятирічних і річних планів діяльності державних архівів, бюджети архівних установ, проблеми кадрової політики, науково-дослідна й видавнича діяльність державної архівної служби, проблеми діяльності відомчих архівів установ, підприємств й організацій⁴¹.

Спеціально уповноваженим рекомендаційно-дорадчим органом при ГДДА, як у міжвоєнний період при Відділі державних архівів, була Архівна рада (*Rada archiwalna*)⁴². Постанова Голови Ради Міністрів із 2 квітня 1953 р. визначила завдання, склад і порядок її діяльності⁴³. Виконання покладених на неї функцій Архівна рада здійснювала в рамках таких повноважень: вивчення й оцінка діяльності ГДДА, узгодження цієї діяльності з потребами польської науки; розгляд справ, які стосувалися організації державного архівного фонду; вивчення й оцінка принципів і порядку здійснення відбору документів, що підлягали знищенню; організація науково-дослідної і видавничої діяльності у сфері архівної справи; вивчення й оцінка програм підготовки архівних кадрів.

Архівна рада функціонувала в такому складі: голова, заступник голови, 20 представників польської науки або компетентних в архівній справі осіб. Усіх їх призначав і звільняв Голова Ради Міністрів за поданням головного директора державних архівів. Засідання мали відбуватися хоча б два рази на рік. Брати участь у них, щоправда без права голосу, могли головний директор державних архівів, а також спеціально запрошені головою ради особи. Рішення приймалися більшістю голів за участі не менш як двох третин членів ради. Для розгляду питань, які перебували у її компетенції, Архівній раді дозволялося створювати спеціальні комісії фахівців або доручати опрацювання цих питань відповідним експертам.

Постанова міністра культури й мистецтва з 9 травня 1957 р. внесла деякі зміни у склад і порядок діяльності Архівної ради⁴⁴. Кількість членів ради було збільшено до 25. Їх призначав Міністр культури і мистецтва (згодом – Міністр вищої освіти) терміном на 3 роки (в постанові з 1953 р. каденція ради не була обумовлена).

14 липня 1983 р. у Польщі було ухвалено Закон про національний архівний фонд та архіви. Він запровадив нові принципи організації архівної справи⁴⁵. Поняття “національного архівного фонду” (*narodowy zasób archiwalny*) стало основоположним для архівної системи країни. Він поділяється на дві частини: державний архівний фонд (*państwowy zasób archiwalny*) і недержавний архівний фонд (*niepaństwowy zasób archiwalny*). Державний архівний фонд складається з документів державного походження, недержавний архівний фонд – із документів недержавного походження⁴⁶.

Важливі зміни відбулися також в організації державної архівної служби. Її керівним органом став *головний директор державних архі-*

вів, якого призначав Міністр науки, вищої освіти і техніки⁴⁷. З 2000 р. його призначає Голова Ради Міністрів за поданням Міністра у справах культури й охорони національної культурної спадщини, який здійснює нагляд за діяльністю головного директора державних архівів⁴⁸. У 2005 р. посада головного директора державних архівів стала конкурсною. Кандидат має відповідати хоча б одному із трьох зазначених нижче критеріїв: 1) не менше семи років стажу праці на керівних посадах у ГДДА або державних архівах; 2) науковий ступінь доктора наук із дисципліни, пов'язаної з архівною діяльністю; 3) науковий титул у сфері наук, пов'язаних з діяльністю архівів. Тривалість каденції директора складає п'ять років⁴⁹.

Головний директор державних архівів є центральним органом адміністрації у справах державного архівного фонду. Водночас він здійснює нагляд за всіма документами національного архівного фонду. Головному директору державних архівів не підпорядковуються документи державного фонду, які зберігаються в архівах Міністерств Національної оборони, Внутрішніх і Зовнішніх справ, а також Сейму і Ради Держави (остання існувала до 1989 р.). З розбудовою у 1990-х рр. інститутів державної влади ця норма поширилася також на архіви Сенату, адміністрації Президента (у 1989 р. прийняв на зберігання документи ліквідованої Ради Держави)⁵⁰, Служби Охорони Держави⁵¹, Інституту національної пам'яті – Комісії переслідування злочинів проти польського народу⁵². У 2002 р. на основі Служби Охорони Держави було створено два Агентства – Внутрішньої безпеки та Зовнішньої розвідки. Їхні архіви теж було вилучено з підпорядкування головного директора державних архівів⁵³. У 2003 р. поза сферою впливу ГДДА опинилися архіви структур Міністерства фінансів⁵⁴.

У справі нагляду за національним архівним фондом до завдань головного директора державних архівів належать: координація процесів, які відбуваються в архівній сфері Польщі; ведення центрального реєстру недержавного архівного фонду, а також контроль реєстрів, які ведуться у державних архівах; надання дозволів на вивіз архівних документів за кордон; контроль за збиранням, зберіганням, опрацюванням, використанням й забезпеченням збереженості архівних документів; контроль за науковою і видавничою діяльністю у державних архівах; здійснення міжнародної співпраці у сфері архівної справи⁵⁵. Окрім цього, головний директор державних архівів здійснює нагляд за дотриманням архівами норм Закону про національний архівний фонд і архіви.

Детальніше повноваження головного директора державних архівів визначало розпорядження Міністра науки, вищої освіти й техніки від 25 липня 1984 р.⁵⁶. У межах цих повноважень головний директор: розробляє і подає уряду пропозиції щодо перспективного розвитку архівної справи Польщі; опрацьовує і видає нормативні акти; розробляє

програми і плани діяльності державних архівів; здійснює кадрову політику в державній архівній службі; проводить інформаційну діяльність, а також організовує інформаційні системи у рамках мережі державних архівів; створює комісії і робочі групи.

Виконавчим органом при головному директорі державних архівів є головна дирекція державних архівів. Вона діє на підставі його розпоряджень, вказівок, рішень, рекомендацій та за його безпосереднім керівництвом.

22 березня 1985 р. постановою Міністра науки й вищої освіти ГДДА було надано статут, який визначив внутрішню організацію органу⁵⁷. До складу ГДДА увійшли такі підрозділи: I. Науковий заклад архівістики; II. Відділи: 1) президіальний, 2) організації і планування, 3) кадрів, 4) фінансів і бухгалтерії, 5) співпраці із закордоном, 6) адміністративно-господарський, 7) видавничої діяльності; III. Шість посадових одиниць, відповідальних за виконання певних функцій⁵⁸.

Як окремих структурних підрозділ у 1985 р. при головному директорі державних архівів було створено Центральний осередок архівної інформації⁵⁹. До завдань осередку входили: проведення інформаційної діяльності шляхом збирання, опрацювання і використання відомостей про документи державних архівів; програмування, організація й координація інформаційної діяльності державних архівів; проведення науково-дослідної роботи у сфері інформаційної теорії і практики, поширення і впровадження в архівну діяльність нових методів і технологій збирання й обробки інформації; вивчення потреб користувачів архівною інформацією, вдосконалення форм і методів їх обслуговування; ведення централізованого обліку державного архівного фонду, недержавного архівного фонду, а також архівних документів, які знаходилися закордоном; популяризація діяльності архівів; співпраця з польськими і закордонними науковими інституціями й установами у сфері розвитку інформаційних систем; ведення бібліотеки й відомчого архіву ГДДА. До складу осередку входили: відділ програмування й організації; відділ інформації і документації; бібліотека; відомчий архів ГДДА.

13 лютого 2003 р. ГДДА отримала новий статут, який змінив її внутрішню організацію. До ГДДА входять такі підрозділи: I. Науковий заклад архівістики; II. Центральний осередок архівної інформації; III. Відділи: 1) загальний, 2) організації і використання документів, 3) співпраці із закордоном, 4) європейської інтеграції, 5) фінансів і бухгалтерії, 6) кадрів і зайнятості, 7) видавничої діяльності; IV. Сектори: 1) правового забезпечення, 2) охорони таємної інформації; V. Посадова особа, яка проводить внутрішній аудит ГДДА.

Як і раніше, при головному директорі державних архівів діє *Архівна рада*, яка виконує функції рекомендаційно-дорадчого органу у справах: національного архівного фонду; прогнозування і планування архівної діяльності; розміщення державного архівного фонду; програ-

мування і планування науково-видавничої діяльності у сфері архівної справи; кадрової політики і підготовки фахівців в архівній сфері; розвитку інформаційних систем; міжнародної співпраці; нагляду за діяльністю архівних підрозділів установ, підприємств й організацій.

Усіх членів Архівної ради (31 особа) призначає Міністр у справах культури й охорони національної культурної спадщини (до 2000 р. – Міністр науки, вищої освіти і техніки) на основі подання головного директора державних архівів, яке погоджується з Товариством польських архівістів. Каденція ради триває три роки.

Як рекомендаційно-дорадчий орган при головному директорі державних архівів було створено Колегію (замінила Керівний дорадчий актив), завданням якої є розгляд питань і подання відповідних висновків у справах, які належать до компетенції головного директора державних архівів, зокрема оцінювання програм і планів архівної діяльності і звітів з їх виконання.

При головному директорі державних архівів продовжують діяти Центральна методична комісія і Центральна комісія архівної експертизи документації. Завдання комісії архівної експертизи документації залишилися попередніми. До її складу входять представники державних архівів, а також наукові працівники і фахівці у сфері архівної справи. Каденція комісії спершу тривала 5 років, а з 1991 р. – 3 роки. Пленарні засідання комісії відбуваються у разі потреби⁶⁰.

Завдання Центральної методичної комісії поширюються на: організацію наукових досліджень у сфері архівної методики; розгляд й оцінку проблем, матеріалів і напрацювань, які стосуються методики архівної праці; співпраця з Науковим закладом архівістики ГДДА у справі планування і проведення й досліджень у сфері архівної методики; співпрацю з методичними комісіями, які діяли при державних архівах; видання для потреб державної архівної служби методичних публікацій і праць. На пленарні засідання комісія збирається у разі потреби. Забезпеченням комісії займається Науковий заклад архівістики ГДДА⁶¹. У 1998 р. було внесено деякі зміни у порядок діяльності комісії, зокрема розширено повноваження Закладу архівістики в справі організації роботи й проведення засідань комісії⁶².

У 2002 р. головний директор державних архівів визначив для Центральної методичної комісії такі нові завдання: розробка і подання головному директору державних архівів проектів нормативних актів у сфері архівної методики; оцінка проектів нормативних актів, які стосуються порядку поведінки з документами у державних архівах; вивчення й оцінка діючих методичних правил з точки зору їх актуальності й відповідності сучасним вимогам. Кількісний й особовий склад комісії визначає головний директор державних архівів. Каденція комісії триває чотири роки.

У листопаді 2002 р. на правах дорадчого органу при ГДДА було створено Раду громадських архівів (*Rada Archiwów Społecznych*)⁶³. Вона об'єднала в собі представників недержавних інституцій, в яких зберігаються збірки цінних архівних документів. До завдань ради входять: надання головному директору державних архівів допомоги в його діяльності щодо недержавного архівного фонду; створення єдиної інформаційної системи про недержавні архівні збірки та їх власників; визначення стратегії розвитку недержавного архівного фонду; розроблення єдиного стандарту опрацювання документів недержавного архівного фонду; створення умов для впровадження проектів, метою яких є розширення недержавного архівного фонду, а також покращення стану його збереженості, опрацювання і використання. До складу ради ввійшли дев'ять представників громадських інституцій.

У своєму розвитку Головна дирекція державних архівів пройшла декілька етапів, кожен з яких відповідав певним етапам розвитку національної архівної системи Польщі впродовж другої половини ХХ ст. В основі цього процесу була тенденція до зростання і зміцнення державного впливу в управлінні архівною сферою країни. Вона була підтверджена спершу нормативними актами 1950-х рр., а згодом знайшла свій вияв у Законі про національний архівний фонд від 14 липня 1983 р. Відповідно до неї визначалися завдання і внутрішня організація керівного органу державної архівної служби Польщі. Починаючи від 1951 р. сфера діяльності ГДДА постійно розширювалася, охоплюючи нові аспекти архівної проблематики. Розбудовувалася також структура дирекції. Цей процес не припинявся до початку 2000-х років. Станом на 2005 р. повноваження ГДДА дозволяли їй ефективно здійснювати керівництво архівною справою Польщі.

¹ Tomczak A. Rzut oka na dzieje archiwów polskich i na ich aktualne zadania // "Archejon". – 1966. – Т. 43. – С. 59. Див. також: Robótka H., Ryszewski B., Tomczak A. Archiwistyka. – Warszawa, 1989. – С. 410–412.

² Altman H. W dziesięciolecie dekretu o archiwach państwowych // "Archejon". – 1962. – Т. 37. – С. 7–8.

³ Gerber R. Wytyczne do projektu nowelizacji dekretu o państwowej służbie archiwalnej // "Archejon". – 1948. – Т. 18. – С. 65–67; Його ж. Cele i zadania służby archiwalnej w Polsce // "Archejon". – 1951. – Т. 19–20. – С. 13.

⁴ 13 лютого 1945 р. листом Міністра освіти керівництво державними архівами та їхніми фондами було покладено на Вітольда Суходольського, директора Відділу державних архівів у міжвоєнний період. Офіційно цю посаду він обійняв 12 квітня 1945 р. Формально Відділ державних архівів було відновлено 19 квітня 1945 р. Через брак кадрів та відсутність приміщення до виконання своїх обов'язків він приступив дещо пізніше, див.: Rybarski A. Wydział Archiwów Państwowych w latach 1945–47 // "Archejon". – 1948. – Т. 17. – С. 198.

⁵ Rybarski A. Wydział Archiwów Państwowych w latach 1945–47... – С. 200–213; Suchodolski W. Wydział Archiwów Państwowych // "Kwartalnik Historyc-

znu”. – 1947. – R. 54. – S. 118–119. З першими трьома завданнями Відділ державних архівів справився повністю, з останнім – частково. У 1947–1949 рр. внаслідок місії директора Головного архіву давніх актів Адама Стебельського з Німеччини до польських архівів було повернуто більшість вивезених під час війни архівних документів. Значна їх частина, однак, залишилася в німецьких архівах, що стало предметом гострих суперечок між польською і німецькою сторонами у наступні роки. Див.: *Stepniak W.* Misja Adama Stebelskiego. Rewindykacja archiwaliów polskich z Niemiec w latach 1945-1949. – Warszawa-Łódź, 1989. – 79 s. Про діяльність Відділу державних архівів та підпорядкованих йому архівів див.: *Rybarski A.* Działalność archiwów państwowych w latach 1945–1947 // “Archejon”. – 1948. – Т. 18. – S. 218–263; Sprawozdanie z działalności Wydziału Archiwów Państwowych za rok 1948 // “Archejon”. – 1951. – Т. 19–20. – S. 462–464; *Rybarski A.* Sprawozdanie z działalności archiwów państwowych w roku 1948 // “Archejon”. – 1951. – Т. 19–20. – S. 467–478; Sprawozdanie Wydziału Archiwów Państwowych z działalności w roku 1949 // “Archejon”. – 1951. – Т. 19–20. – S. 464–467; *Bielińska M., Durko J.* Sprawozdanie z działalności archiwów państwowych za rok 1949 // “Archejon”. – 1951. – Т. 19–20. – S. 478–491; *Kolankowski Z.* Praca w Wydziale Archiwów Państwowych (1949–1951). Fragment wspomnień // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia XIX. – Toruń, 1984. – S. 205–222.

⁶ Dziennik Ustaw. – 1951. – Nr. 19. – Poz. 149. Див. також: Dekret z dnia 29 marca 1951 r. o archiwach państwowych // “Archejon”. – 1951. – Т. 19–20. – S. 4–5.

⁷ У міжвоєнний період ці два типи архівів функціонували незалежно один від одного, а тому передача архівних документів із відомчих до історичних архівів здійснювалася нерегулярно. З появою декрету державна архівна служба й підпорядковані їй архіви отримали змогу контролювати процес формування архівних фондів на всіх його етапах – від виникнення і надходження документальних матеріалів на тимчасове зберігання до відомчих архівів аж до передачі їх на постійне зберігання до державних архівів. Цим було започатковано новий етап у діяльності польських архівів, див.: *Tomczak A.* Rzut oka na dzieje archiwów polskich i na ich aktualne zadania // “Archejon”. – 1966. – Т. 43. – S. 59.

⁸ В період з 1951 до 1980 рр. посаду головного директора державних архівів по чергово займали чотири особи: Рафал Гербер (1949–1952), Генрик Альтман (1952–1965), Леон Хайн (1965–1976), Тадеуш Валіхновський (1976–1980), див.: *Słownik biograficzny archiwistów polskich.* – Warszawa-Łódź, 1988. – S. 22–23, 44–45, 71–72.

⁹ У Німецькій Демократичній Республіці, Чехословацькій Соціалістичній Республіці, Румунській Соціалістичній Республіці, Народній Республіці Болгарія архівні служби були підпорядковані Міністерствам внутрішніх справ. В Угорській Народній Республіці Центральне архівне управління потрапило у відання Міністерства культури. В питаннях планування й керівництва науковою роботою архівів підпорядковувалося Академії наук ЧСР. У Федеративній Соціалістичній Республіці Югославія не було створено окремого державного органу, який мав би здійснювати централізоване керівництво архівною справою країни. Ці функції було покладено на державні й місцеві архіви федеративних республік, які підпорядковувалися відповідним органам освіти й культури. Див.: *Бржостовская Н.* Архивы и архивное дело в зарубежных странах: (История и современная организация). – Москва, 1971. – С. 184–227;

Bielińska M. Dekret z 29 marca 1951 r. o archiwach państwowych a ustawy innych krajów socjalistycznych // *Sześćdziesięciolecie polskich archiwów państwowych*. – Warszawa, 1981. – S. 42.

¹⁰ *Monitor Polski*. – 1951. – Nr. A–55. – Poz. 722.

¹¹ *Dziennik Ustaw*. – 1952. – Nr. 24. – Poz. 165.

¹² Власні архіви мали три політичні організації: Польська Об'єднана Робітничая Партія (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*), Об'єднана Народна Партія (*Zjednoczone Stronnictwo Ludowe*), Демократична Партія (*Stronnictwo Demokratyczne*).

¹³ У 1953 р. остаточно було сформовано мережу воєводських державних архівів. У 1955 р. було створено Архів технічної документації. До 1976 р. змін у складі центральних і воєводських державних архівів не відбулося. В цей період діяли 3 центральні (Архів давніх актів, Архів нових актів, Архів технічної документації) та 17 воєводських архівів. Кількість місцевих відділів воєводських державних архівів та повітових державних архівів не була сталою і постійно змінювалася. Напередодні реформи архівної мережі у 1976 р. їх було 88 (23 місцевих відділів і 65 повітових архівів). Про місцеві відділи воєводських державних архівів та повітові державні архіви див.: *Bielecki K.* Organizacja i działalność terenowych archiwów państwowych w Polsce 1950–1970. – Warszawa, 1975 – 86 s.

¹⁴ *Brańska E.* Działalność państwowej służby archiwalnej w roku 1954 // “*Archejon*”. – 1956. – T. 25. – S. 340.

¹⁵ Akty prawne z 1957 roku dotyczące archiwów polskich // “*Archejon*”. – 1957. – T. 28. – S. 225–228; Akty prawne z roku 1958 dotyczące archiwów polskich // “*Archejon*”. – 1959. – T. 30. – S. 157–168.

¹⁶ *Dziennik Ustaw*. – 1956. – Nr. 54. – Poz. 246.

¹⁷ *Dziennik Ustaw*. – 1956. – Nr. 54. – Poz. 249.

¹⁸ *Dziennik Ustaw*. – 1958. – Nr. 71. – Poz. 347.

¹⁹ Nadzwyczajne zebranie Rady Archiwalnej // “*Archejon*”. – 1957. – T. 27. – S. 308–309.

²⁰ *Dziennik Ustaw*. – 1957. – Nr. 12. – Poz. 66.

²¹ *Dziennik Ustaw*. – 1959. – Nr. 2. – Poz. 12. В розпорядженні подавався перелік цих бібліотек: Національна бібліотека у Варшаві, Сілезька бібліотека у Катовіце, Громадська бібліотека столичного міста Варшави, Громадська міська бібліотека ім. Е. Рачинського у Познані, Громадська воєводська і міська бібліотека ім. Г. Лопацинського у Любліні, Головна медична бібліотека, бібліотеки Національних музеїв у Варшаві, Кракові й Познані, Державної колекції мистецтв на Вавелі у Кракові, бібліотеки провідних польських вузів і Польської Академії Наук. Як зазначалося у розпорядженні, Міністр вищої освіти в порозумінні з Міністром культури і мистецтва за поданням головного директора державних архівів, міг поповнити цей перелік новими бібліотеками.

²² *Sierpowski S., Matelski P.* Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł. T. I. – Poznań, 1988. – S. 132–134; *Brańska E.* Sieć organizacyjna archiwów państwowych w Polsce Ludowej // “*Archejon*”. – 1964. – T. 41. – S. 16.

²³ *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki*. – 1972. – Nr. 8. – Poz. 52; *Barczak H.* Prace Ośrodka Informacji Archiwalnej w roku 1973 // “*Archejon*”. – 1975. – T. 62. – S. 313–315.

²⁴ *Walichnowski T.* Aktualne zadania archiwów państwowych w Polsce // “*Archejon*”. – 1977. – T. 65. – S. 9–25; *Його ж.* Kierunki rozwoju archiwistyki polskiej. – Warszawa-Łódź, 1979. – 212 s.

²⁵ Схему організації ГДДА станом на 1978 р. див.: *Tomczak A.* Zarys dziejów archiwów polskich. Część II. Od wybuchu I wojny światowej do roku 1978. – Toruń, 1980. – S. 139.

²⁶ Zarządzenie Nr. 58 Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki z dnia 28 września 1976 r. w sprawie zmiany statutu organizacyjnego Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych / Działalność naukowa archiwów polskich. – Warszawa-Łódź, 1978. – S. 140–141.

²⁷ *Tarakanowska M.* Posiedzenia Zakładu Naukowo-Badawczego Archiwistyki w latach 1977–1979 // “Archejon”. – 1981. – T. 72. – S. 322.

²⁸ Zarządzenie Nr. 16 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 14 października 1976 r. w sprawie utworzenia sekcji w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych / Działalność naukowa archiwów polskich. – Warszawa; Łódź, 1978. – S. 141.

²⁹ Інформацію про склад та діяльність Центральної комісії відбору архівних документів (Центральної комісії експертизи цінності архівних документів) див. в “Архівній хроніці” таких томів “Археюну”: 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 63, 65, 67, 68.

³⁰ Інформацію про склад та діяльність Центральної методичної комісії див. в “Архівній хроніці” таких томів “Археюну”: 39, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 87, 94.

³¹ Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 188–189; *Bielińska M., Brańska E.* Sprawozdanie z działalności państwowej służby archiwalnej w roku 1952 // “Archejon”. – 1954. – T. 22. – S. 224.

³² Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 220–221.

³³ Zbiór przepisów archiwalnych. Stan na dzień 30 czerwca 1961 r. – Warszawa, 1962. – S. 15–17; *Brańska E.* Sieć organizacyjna archiwów państwowych w Polsce Ludowej // “Archejon”. – 1964. – T. 41. – S. 17.

³⁴ Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 343–345; На початковому етапі своєї діяльності при формуванні державного архівного фонду архівна служба робила наголос на документах, яка не мали історичної вартості. Звідси й застосування поняття “brakowanie akt”, тобто виділення документів, які не підлягають знищенню. Із розвитком архівної теорії і практики такий підхід втратив свою актуальність. Поза увагою архівістів залишалися документи, які підлягали постійному зберіганню і були основною метою архівної діяльності. У 1960-х роках архіви почали виділяти документи, які підлягали постійному зберіганню. Вони стали предметом архівних досліджень. Назва “комісії відбору архівних документів” тепер не відповідала змісту діяльності цих комісій, тому вони були перейменовані у комісії експертизи цінності архівних документів, див.: *Ptasnikowa A.* Przekształcenie Komisji Brakowania Materiałów Archiwalnych w Komisję Oceny Materiałów Archiwalnych // “Archejon”. – 1968. – T. 50. – S. 247.

³⁵ Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 395–397.

³⁶ Zbiór przepisów archiwalnych. Stan na dzień 30 czerwca 1961 r. – Warszawa, 1962. – S. 18–19; Sprawozdanie z działalności państwowej służby archiwalnej w roku 1958 // “Archejon”. – 1959. – T. 31. – S. 145.

³⁷ Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 376–377.

³⁸ *Maciejewska W.* Powołanie Komisji Zakupu Archiwaliów przy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych // “Archejon”. – 1964. – T. 40. – S. 285–286. Про склад та діяльність Комісії закупівлі архівних документів також див. в “Архівній хроніці” таких томів „Архейону”: 42, 44, 47, 51, 54, 59, 63.

³⁹ Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 331–332. В польській архівній термінології поняття “scalanie archiwalne” означає реальне (фізичне) або ідеальне (через архівне описування) об’єднання з архівним фондом або з одиницею зберігання у фонді вилучених із них архівних документів, див.: *Polski słownik archiwalny*. – Warszawa, 1974. – S. 75.

⁴⁰ До складу комісії входили: Януш Волінський з Варшави, Войцех Гейнош і Анджей Томчак з Торуня. Після смерті Януша Волінського – Тадеуш Менцель з Любліна.

⁴¹ *Altman H.* Kierowniczy Aktyw Doradczy przy Naczelnym Dyrektorze Archiwów Państwowych // “Archejon”. – 1961. – T. 34. – S. 183–184; *Lipińska W.* Kierowniczy Aktyw Doradczy przy Naczelnym Dyrektorze Archiwów Państwowych // “Archejon”. – 1966. – T. 45. – S. 202–203; *Її жс.* Działalność Kierowniczego Aktywu Doradczego przy Naczelnym Dyrektorze Archiwów Państwowych w r. 1966 // “Archejon”. – 1966. – T. 47. – S. 200.

⁴² Інформацію про склад і діяльність Архівної ради див. в “Архівній хроніці” таких томів “Архейону”: 23, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 36, 38, 43, 46, 48, 53, 54, 55, 57, 59, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 77, 79.

⁴³ *Monitor Polski*. – 1953. – Nr. A-32. – Poz. 414.

⁴⁴ *Monitor Polski*. – 1957. – Nr. 39. – Poz. 255.

⁴⁵ *Dziennik Ustaw*. – 1983. – Nr. 38. – Poz. 173; Ustawa archiwalna (z dnia 14 lipca 1983 r.) i rozporządzenia wykonawcze // “Archejon”. – 1986. – T. 80. – S. 5–54. Починаючи від кінця 1980-х рр. у зв’язку з активною законотворчою діяльністю у сфері архівної справи початкова версія закону зазнала змін і доповнень. Повний текст закону із врахуванням усіх змін і доповнень опубліковано у 2002 р., див.: *Dziennik Ustaw*. – 2002. – Nr. 171. – Poz. 1396. Аналіз основних положень закону див.: *Biernat Cz.* Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach // “Archejon”. – 1986. – T. 80. – S. 55–85.

⁴⁶ До складу державного архівного фонду входять також документи недержавного походження, які потрапили до нього внаслідок операцій купівлі-продажу, дарування, заповіту або у випадку припинення існування (юридична особа) чи смерті (фізична особа) їх власника.

⁴⁷ З 1996 р. – Міністр національного навчання, див.: *Dziennik Ustaw*. – 1996. – Nr. 156. – Poz. 775. Починаючи з 1981 р. посаду головного директора державних архівів по чергово займали три особи: 1981-1992 рр. – Мар’ян Войцеховський, 1992-1996 рр. – Єжи Скворонек, з 1996-2006 рр. – Дарія Наленч.

⁴⁸ *Dziennik Ustaw*. – 2000. – Nr. 48. – Poz. 546.

⁴⁹ *Dziennik Ustaw*. – 2005. – Nr. 163. – Poz. 1362.

⁵⁰ *Dziennik Ustaw*. – 1989. – Nr. 34. – Poz. 178. Керівними органами у справах документів державного архівного фонду та архівів Міністерств Національної Оборони, Внутрішніх і Зовнішніх Справ є керівники цих відомств, а Сейму і Ради Держави – глави їхніх канцелярій. Керівними органами у справах архівів Сенату й адміністрації Президента є глави їхніх канцелярій.

⁵¹ *Dziennik Ustaw*. – 1996. – Nr. 156. – Poz. 775. Керівним органом у справах архіву Служби Охорони Держави був начальник цієї служби.

⁵² Dziennik Ustaw. – 1998. – Nr. 155. – Poz. 1016. Керівним органом у справах архіву Інституту національної пам'яті – Комісії переслідування злочинів проти польського народу є його голова.

⁵³ Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr. 74. – Poz. 676. Архіви Агентств Внутрішньої Безпеки та Зовнішньої Розвідки є підпорядковані керівникам цих агентств.

⁵⁴ Dziennik Ustaw. – 2003. – Nr. 137. – Poz. 1322. Керівним органом у справах архівів, які діють у структурах, Міністерства Фінансів, є керівник цього міністерства.

⁵⁵ У 2002 р. до цих завдань було додано ще два: 1) розгляд й оцінка пропозицій у справі видання працедавцям дозволів на ведення господарської діяльності у сфері зберігання особової і фінансової документації тимчасового зберігання; 2) ведення обліку цих дозволів, див.: Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr. 241. – Poz. 2074. У 2004 р. перше з них було відмінено, а друге змінено. Головному директору було доручено вести облік працедавців, які мають дозвіл на зберігання особової і фінансової документації, див.: Dziennik Ustaw. – 2004. – Nr. 173. – Poz. 1808.

⁵⁶ Dziennik Ustaw. – 1984. – Nr. 41. – Poz. 218. Ці повноваження стосувалися: 1) організації і функціонування державних архівів; 2) державного архівного фонду; 3) недержавного архівного фонду; 4) науково-видавничої діяльності державних архівів; 5) поповнення національного архівного фонду; 6) міжнародної співпраці.

⁵⁷ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. – 1985. – Nr. 2. – Poz. 7.

⁵⁸ Схему внутрішньої організації ГДДА див.: *Robótka H., Ryszewski B., Tomczak A.* Archiwistyka. – Warszawa, 1989. – S. 423.

⁵⁹ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. – 1985. – Nr. 6. – Poz. 29.

⁶⁰ Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 545–546.

⁶¹ Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 548.

⁶² Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000. – Warszawa, 2001. – S. 613–614.

⁶³ “Archejon”. – 2003. – T. 106. – S. 331.

Ростислав МЕЛЬНИК

Головна дирекція державних архівів як керівний орган архівної служби Польщі: внутрішня структура і завдання (1951–2005)

У 1950-х рр. внаслідок реформ в архівній справі у Польщі було створено централізовану державну архівну службу, керівним органом якої стала Головна дирекція державних архівів. За весь час існування цього органу його правовий статус, завдання, внутрішня структура, форми й методи діяльності постійно змінювалися та залежали від завдань і цілей, які стояли перед державною архівною службою на різних етапах її розвитку. У статті відображено процес інституційного становлення й розвитку Головної дирекції державних архівів від моменту її створення до початку 2000-х рр.

Ключові слова: Головна дирекція державних архівів Польщі (ГДДА, 1951–2005); організація архівної справи у повоєнній Польщі; архівне законодавство Польщі; структура і завдання ГДДА.

УДК 930.25(438)"1951/2005"

Ростислав МЕЛЬНИК

**Главная дирекция государственных архивов
как руководящий орган архивной службы Польши:
внутренняя структура и задания (1951–2005)**

В 1950-х гг. в последствие реформ в архивном деле в Польше была создана централизованная государственная архивная служба, руководящим органом которой стала Главная дирекция государственных архивов. За все время существования этого органа его правовой статус, задания, внутренняя структура, формы и методы деятельности постоянно изменялись и зависели от заданий и целей, которые стояли перед государственной архивной службой на разных этапах ее развития. В статье освещено процесс институционального становления и развития Главной дирекции государственных архивов от момента ее создания до начала 2000-х гг.

Ключевые слова: Главная дирекция государственных архивов Польши (ГДДА, 1951–2005); организация архивного дела в послевоенной Польше; архивное законодательство Польши; структура и задание ГДДА.

УДК 930.25(438)"1951/2005"

Rostyslav MELNYK

**The Head Office of State Archives of Poland as a leading body
of the archival service of Poland:
internal structure and tasks (1951–2005)**

In 1950ies as a consequence of archival reforms in Poland the Central State Archival Service controlled by the State Archives Central Management. During the period functioning of this body its legal status, tasks, inner structure, forms and methods of its activity underwent constant changes and depended on objectives and goals which were set before the State Archival Service at various stages of its development. The article illustrates the process of institutional formation and development of the State Archives Central Management since the moment of its foundation until 2000th.

Keywords: The Head Office of State Archives of Poland (HOSA, 1951–2005); the organisation of archival affairs in the post-war Poland; the archival legislation of Poland; structure and task of HOSA.

UDK 930.25(438)"1951/2005"

Світлана ПАВЛЕНКО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО АРХІВИ КИЄВА, МОСКВИ ТА ВАРШАВИ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ “ЩОДЕННИКУ”

В останні десятиліття вітчизняні історики зробили чимало для вивчення життєвого та творчого шляху вченого, виявлення та публікації джерел з грушевськознавства¹. Серед них чільне місце посідає публікація “Щоденника” М. Грушевського, здійснена Л. Зашкільняком 1997 року. Вона супроводжується ґрунтовним вступом, коментарями та післямовою автора. Не маючи потреби детально викладати історію виявлення та публікації цієї пам’ятки, оскільки її ґрунтовно висвітлив Л. Зашкільняк², у даній розвідці спинимося лише на характеристиці джерельного значення вказаного твору для вивчення окремих аспектів біографії Михайла Сергійовича, пов’язаних з історією архівних установ Києва, Москви та Варшави наприкінці XIX ст.

Інформація, що міститься у “Щоденнику” 1888–1894 рр., засвідчила важливий період життя М. Грушевського, коли він навчався на останніх курсах історико-філологічного факультету та в магістратурі Київського університету Св. Володимира, тому його можна вважати “університетським”, на відміну від так званого “гімназійного” щоденника, який майбутній історик писав упродовж 1883–1884 рр., навчаючись у Тифліській гімназії. Основна увага студента в цей час була зосереджена на науковій роботі.

Проблему формування історичних поглядів М. Грушевського та його становлення як науковця вже розглянуто у багатьох дослідженнях вітчизняних істориків³, тому немає потреби детально на цьому зупинятися. Зазначимо лише, що вирішальну роль у його подальшій науковій долі відіграли два семінари, які провадили професори Ф. Фортинський (1846–1902) із загальної історії та В. Антонович (1834–1908) з давньоруської історії. В активну семінарську роботу Михайло включився з осені 1887 р. Саме в цих семінарах він підготував перші наукові роботи – реферати про південноруські господарські замки середини XVI ст. (семінар В. Антоновича) і про матеріальні й духовні старожитності та їх використання сучасниками (семінар Ф. Фортинського). Перший з цих рефератів згодом став підґрунтям статті, надрукованої в “Известиях Киевского университета” (1890). Тоді, вірогідно, студент вперше

ознайомився з архівними документами, зосередженими у Київському центральному архіві давніх актів⁴ (далі – КЦАДА), що діяв при Університеті Св. Володимира, і в якому В. Антонович проводив практичні заняття зі студентами свого семінару. Такі елементи тексту щоденника, як “архів”, “був у архіві”, “робив у архіві”, “ходив у архів, писав” (автор пише це слово у двох варіантах “архів” та “архив”), є одними з основних свідчень інтенсивності наукової роботи М. Грушевського під час навчання на останніх курсах історико-філологічного факультету та особливо впродовж перебування у магістратурі університету.

Про інтенсивність архівно-пошукової роботи молодого вченого побіжно свідчить й кількість посилань на джерела в його перших наукових працях, зокрема в “Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.” (К., 1891). Сучасна дослідниця І. Цибенко в своїй кандидатській дисертації вказала, що в цьому творі автором зроблено посилання на 50 першоджерел та 164 наукові праці, серед яких є давньоукраїнські літературні твори, літописи, кодекси, акти, грамоти. Серед них, окрім опублікованих джерел, наявні й архівні документи⁵.

Перший запис у щоденнику, в якому згадується КЦАДА, датований 18 жовтня 1888 р. Цю згадку не можна назвати аж надто академічною. Студент записав, як після відвідин церкви вирішив піти до університету й спершу поведився “поважно, тільки в архіві почав... сміятися”⁶, про що потім згадував із соромом. Зрозуміло, що в даному випадку, очевидно, йдеться про навчальне заняття, яке відбувалося в архіві. Регулярні записи вже про наукове використання архівних документів з’явилися у щоденнику пізніше, коли, після успішного закінчення університету, М. Грушевський почав збирати матеріали для написання праці з історії Київської землі та магістерської дисертації з історії шляхти Барського староства. Із вересня 1890 р. у щоденнику стають регулярними записи про останню – “Бар” та “Барщину”, як називав її автор⁷. 25 вересня 1890 р. він отримав диплом університету, а вже 30 вересня у щоденнику записав: “... бачився з Каманіним, дуже привітно балакали й за Бар”⁸. Іван Михайлович Каманін (1850–1921) на той час був завідувачем КЦАДА. Власне, – це перший архівіст, якого згадує Грушевський у своєму щоденнику. Вочевидь, їхня розмова стосувалася можливості використання документів архіву для написання дисертаційного дослідження.

У тексті усього щоденника засвідчено приязне, доброзичливе ставлення архівних працівників до молодого вченого, їхня готовність допомогти порадами та забезпечити необхідними для наукового дослідження документами. Зрідка траплялися й незначні непорозуміння, що були спричинені майже щоденним багатогодинним перебуванням Михайла в архіві, особливо влітку. Так, 4 серпня 1891 р. М. Грушевський запи-

сав: “В архіві неприємності – не було ще ніколи (11 год.), Роман став кричати, що хожу не тіми дверима (хоч даремне), а у 3-й годині Крисловський почав умовляти Каманіна, щоб ішов зі хати..., і врешті Каманін позабрав книжки. Се мене вразило”⁹. Наступного дня, як видно із запису від 5 серпня, робота в архіві йшла як звичайно. Однак 10 серпня Михайло, згадуючи архів, записав: “Було неприємно тільки, що Каманін завів широкі балачки, хоч дуже цікаві, за Лучицького...”¹⁰. Вочевидь, довгі сидіння М. Грушевського над документами у літню спеку, коли практично всі університетські працівники були на вакаціях, трохи дратували службовців архіву, які до того ж мусили постійно шукати й носити йому товстелезні актові книги та інші матеріали. У записі від 27 серпня читаємо: “...був у архіві, зробив 24 листи. Каманін налякав мене, питаючи, чи не втомляюця очи; справді, щоб їх не зопсувати”¹¹. Можливо І. Каманін справді хвилювався за стан його здоров’я, а може таким дипломатичним шляхом натякав останньому, що не можна стільки часу проводити в архіві. Згодом виявилось, що він таки мав рацію, оскільки у записі від 1 грудня 1891 р. читаємо: “Дуже злякався я в архіві – у ½ 3-ї години одразу міні застило праве око, так що я не міг зовсім читати й пішов додому. Через ½ години пройшло зовсім. Борони Боже надалше!”¹².

Активна робота М. Грушевського над виявленням та опрацюванням документів призвела до того, що у його наукового керівника В. Антоновича виникла думка здійснити їхню публікацію. У зв’язку з цим постала проблема копіювання архівних джерел, яка відобразилась у щоденникових записах: “В архіві постає питання за переписчика – Каманін пропонував, щоб одікласти, та се невірнo”¹³. Зрештою про переписування документів таки вдалося домовитися, принаймі 30 вересня М. Грушевський записав: “Сьогодні хочу одважитися висунути носа в бібліотеку і в архів – може дідок дописав уже всеньке”¹⁴. Однак, не з’ясовано, про кого саме йдеться. Загалом відомо, що документи для молодого вченого за відповідну платню переписували працівники архіву М. Козловський, М. Шуйська, Івановський¹⁵.

Коло спілкування М. Грушевського в КЦАДА переважно обмежувалося його співробітниками. Водночас, молодий учений постійно згадував про свої зустрічі там із науковими консультантами В. Антоновичем та В. Іконниковим (1841–1923), а 4 квітня 1891 р. він записав: “В архіві бачив Ясинського..., заходив у архів Коваленко”¹⁶. Автор “Щоденника” мав на увазі історика, професора права Київського університету М. Ясинського та українського письменника й громадського діяча Г. Коваленка.

Опрацювавши значну частину документів КЦАДА, молодий дослідник постав перед необхідністю доповнити їх матеріалами з архівів Москви та Варшави. Вагому допомогу у налагодженні необхідних

зв'язків із тамтешніми архівістами йому надали наукові керівники. Так, 12 грудня 1891 р. Антонович зустрів М. Грушевського у київському архіві й показав йому листа польського історика, професора Варшавського університету, директора Головного архіву у Варшаві Адольфа Павінського (1840–1896), в якому йшлося про можливість його роботи у варшавському архіві¹⁷.

Зрештою, у лютому 1892 р. було вирішено спочатку їхати до Москви. Там, завдяки турботам В. Іконнікова, Михайлом опікувався російський історик, археограф та архівіст Микола Миколайович Оглоблін (1852–?), син протоієрея і ключаря Київського Софійського собору М. Оглобліна. Цілком природно, що вперше перебуваючи у російській столиці, М. Грушевський у супроводі М. М. Оглобліна відвідував церкви, монастирі, музеї, театри й значну частину щоденникових записів присвятив описові своїх вражень. Проте, передусім, він працював у московських архівах міністерства юстиції та міністерства іноземних справ, які в 1922 р. увійшли до складу новоствореного Центрального державного архіву давніх актів¹⁸. Цікаво, що, говорячи про архів міністерства юстиції, автор щоденника писав це слово з великої літери – “Архив”. Можливо це було спричинено враженням від архівних традицій та організації архівної справи у фактично найстаріших архівах Російської імперії. Так, 28 лютого він записав: “В Архиві була чимала ажіатація з powodu, що мав приїхати Самоквасов; справді він був і “обзірав” меж інчого й мене, правда що способом дуже не показним”¹⁹. Дмитро Якович Самоквасов (1843–1911), відомий російський археолог та історик права, на той час обіймав посаду керуючого Московським архівом міністерства юстиції. Можливо, саме цей епізод настільки вразив М. Грушевського, що він почав вживати щодо цього закладу назву “Архив” з великої літери.

29 лютого 1892 р. М. Грушевський відвідав Московський Головний архів міністерства іноземних справ: “Був я ув іностранному архіві – з великою неохотою, тай не дурно! Дуже вже там парадно все, й рекомендація Іконнікова наробила шелесту; тим часом робити міні там майже нема чого”²⁰. Подальші події довели, що Михайло недооцінив інформаційний потенціал документів цього архіву. 12 березня (в останній, як йому здавалося, день свого перебування у Москві), зайшовши до цього архіву, щоб попрощатися, він випадково розгорнув подільську зв'язку документів і, звернувши увагу на королівську печатку, “надибав барські документи”²¹. Йому довелося залишитися у Москві ще на один день.

У московських архівах М. Грушевський познайомився із багатьма відомими російськими істориками та архівістами, дехто з них були українського походження. Так, в “іностранному архіві” він мав зустрічі з Віталієм Осиповичем Ейнгорном (1862–1947), який чимало праць

присвятив історії України XVII ст., з Володимиром Антоновичем Ульяницьким (1855–?), істориком права, на той час працівником Московського Головного архіву міністерства іноземних справ; у Московському архіві міністерства юстиції познайомився із його співробітниками Семеновим, Думновим (повніших даних про них бракує) та іншими архівістами. 10 березня московські “архівісти” влаштували обід на честь гостя з Києва. 11 березня він записав: “На обіді був – ніяково було одмовитись – задля утримання зв’язків, в подяку за щирість... Було десять чоловік (Холмогоров, Оглоблін, Герц, Голубев, Стороженко, Ковалевський, Нечаев и Савич). Було доволі весело, просто... Пили за Київську школу взагалі й за школу Антоновича, й за мене...”²². Однак, незважаючи на те, що обід пройшов цілком пристойно, М. Грушевський наступного дня почувався винним, оскільки “принципально” не любив подібних заходів²³. У цілому записи Михайла про перебування у Москві, спілкування з тамтешніми вченими та архівістами засвідчили, окрім іншого, високий авторитет, яким там користувалася київська історична школа.

У травні 1892 р. молодий дослідник вирушив до Варшави. Тут він завдяки В. Антоновичу потрапив під опіку польського історика Александра Валер’яна Яблоновського (1829–1913), який супроводжував його у прогулянках по Варшаві та в екскурсійних поїздах до палаців у її околицях. Незважаючи на погане самопочуття (хвороби, як правило, супроводжували його під час будь-яких переїздів), М. Грушевський дуже наполегливо працював у Варшавському Головному архіві давніх актів. 19 червня він записав: “Таке мабуть моє щастя, що скрізь на начальство потрапляю – учора “сторм-председатель” ходив по архиву; Павинський дуже ходив коло еґо й мене дуже репрезентував, але я звичайно не зумів сказати доброго комплімента. Досадно було тільки за архівну братію, котрим навіть і оком не кивнули”²⁴. Згадуючи про роботу в цьому архіві, автор щоденника досить часто вказував на її результативність та зміст. Скажімо, 20 червня він занотував: “Вчора переглядав...покажчики до люстрацій і трибуналу – знайшов інвентарі Орлика, 1509, 1665 і 1701 років і дуже зрадів. Метрика майже закінчена, діло йде на кінець”²⁵, а 26 червня писав: “Вчора цілих 5 годин вбив в люстрацію 1736 року й ще не скінчив – лічив овець до свиней, так що й церкву пропустив, сьогодні буду якось умудратися повести це скоріше”²⁶. Однак, незважаючи на докладені зусилля, до кінця передивитися всі необхідні документи М. Грушевський не встиг: “...не встиг мабуть обробити люстрації 1757 року – мабуть прийдецца виписати в Київ”²⁷.

У записах щоденника зафіксовано цікаву для сучасних істориків практику в роботі тогочасних архівів, коли необхідні документи (за певну плату) могли бути вислані поштою дослідникові додому. Справ-

ді, згодом Михайлові вдалося домовитися про це із польськими архівістами, зокрема Павінський надсилав йому метричні книги поштою в Київ. Перебуваючи у серпні на відпочинку у селі Сестринівка під Києвом, М. Грушевський записав у щоденнику, що отримав посилку від І. Каманіна, в якій серед іншого були й варшавські документи, з яких він “з великою охотою виправив щось 5...”²⁸. У вересні 1892 р. Михайло повернувся в Київ й знову почав працювати в КЦАДА, опрацьовуючи також ті матеріали, що надходили йому з Варшави й пізніше з Москви.

Увесь 1893 р. відзначився напруженою роботою науковця: підготовкою до видання барських документів та хвилюваннями щодо завершення дисертації. Не забував М. Грушевський мало не щодня навідуватися й до київського архіву. Остання згадка про нього у щоденнику 4 листопада 1893 р. була пов’язана із сумною подією: “Вчора вмерла Каманіна, упокой Боже її душу! Архив стояв замканий”²⁹. А закінчується щоденник записом від 5 березня 1894 р., в якому завершальним акордом звучать думки про майбутню наукову роботу: “Помилуй, Боже, всіх нас! Цілий день думав про дисертацію, кафедру, видавництво – да буде все во славу Твою!”³⁰.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що джерельна цінність університетського “Щоденника” М. Грушевського полягає у тому, що відкриває можливість виявити основні життєві пріоритети молодого дослідника, простежити становлення його як науковця, яке відбувалося за безпосередньої участі тогочасних архівних працівників і архівних установ Києва, Москви та Варшави.

¹ *Винар Л.* Життя і наукова діяльність М. Грушевського // *Укр. історик.* – 1966. – № 1–2; *Малик Я.* Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.). – Л., 1992; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; *Кузьмінець О.* Михайло Грушевський // *Історія України в особах. ХІХ–ХХ ст.* – К., 1995 та ін.

² *Запекільняк Л.* Переднє слово // *Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.).* – К., 1997.

³ *Винар Л.* Життя і наукова діяльність М. Грушевського // *Укр. історик.* – 1966. – № 1–2; *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Барське староство. – Л., 1996.

⁴ Нині – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

⁵ *Цибенко І.* Бібліографічні аспекти наукової спадщини М. С. Грушевського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 5.

⁶ *Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.).* – К., 1997. – С. 25.

⁷ *Грушевський М.* Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). – К., 1894.

⁸ *Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894).* – К., 1997. – С. 66.

⁹ Там само. – С. 119.

¹⁰ Там само. – С. 120.

¹¹ Там само. – С. 124.

¹² Там само. – С. 143

- ¹³ Там само. – С. 126.
¹⁴ Там само. – С.131
¹⁵ Там само.
¹⁶ Там само. – С. 103.
¹⁷ Там само. – С. 145.
¹⁸ Нині Російський державний архів давніх актів.
¹⁹ Грушевський М. С. Щоденник... – С. 155–156.
²⁰ Там само.
²¹ Там само. – С.158
²² Там само.
²³ Там само.
²⁴ Там само. – С. 173.
²⁵ Там само.
²⁶ Там само. – С. 174.
²⁷ Там само.
²⁸ Там само. – С. 182.
²⁹ Там само. – С. 220.
³⁰ Там само. – С. 221.

Світлана ПАВЛЕНКО

**Михайло Грушевський про архіви Києва,
Москви та Варшави в університетському “Щоденнику”**

В статті проаналізовано відомості з історії архівів та архівної справи Києва, Москви та Варшави в університетському “Щоденнику” Михайла Грушевського, висвітлено його працю в цих архівах у 1888–1893 рр.

Ключові слова: М. Грушевський; архіви; “Щоденник”.

УДК 929Грушевський:930.25(477-25+470-25+438.11)

Светлана ПАВЛЕНКО

**Михаил Грушевский об архивах Киева,
Москвы и Варшавы в университетском “Дневнике”**

В статье проанализированы данные по истории архивов и архивного дела Киева, Москвы и Варшавы в университетском “Дневнике” Михаила Грушевского, освещена его работа в этих архивах в 1888–1893 гг.

Ключевые слова: М. Грушевский; архивы; “Дневник”.

УДК 929Грушевський:930.25(477-25+470-25+438.11)

Svitlana PAVLENKO

**Mykhailo Hruschevs'kyi about Kyiv, Moscow
and Warsaw Archives in the University “Diary”**

In the article it is analysed information about the history of Kyiv, Moscow and Warsaw archives and archival affairs in Mykhailo Hruschevs'kyi' University “Diary”, elucidated his work at these archives in 1888–1893 in the article.

Keywords: M. Hruschevs'kyi; archives; “The Diary”.

UDK 929Грушевський:930.25(477-25+470-25+438.11)

Анжеліка ФЕСЕНКО

**МОРСЬКИЙ МІНІСТР І. К. ГРИГОРОВИЧ –
СТАРШИЙ АРХІВІСТ МОРСЬКОГО АРХІВУ
В САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ**

**(за матеріалами Російського державного архіву
військово-морського флоту)**

Ім'я Івана Костянтиновича Григоровича нерозривно пов'язане з історією російського флоту, якому він віддав майже 50 років свого життя. Його діяльність “на благо Вітчизни” уже висвітлювалася в пострадянській історіографії. Проте роботу колишнього морського міністра Російської імперії на архівному полі практично не вивчено, та й взагалі вона мало кому відома. Наявна лише невелика стаття старшого наукового співробітника РФАВМФ В. Гудкіна-Васильєва, опублікована в журналі “Кортик” (№ 3, 2004).

Вивчення документів особового фонду І. К. Григоровича, що зберігаються в РФАВМФ, дає змогу заповнити цю прогалину.

Наказом по морському відомству № 14 від 13 березня 1917 р. члена Державної Ради адмірала Григоровича було звільнено зі служби “через розстроєне здоров'я з мундиром і пенсією”¹. Усі спроби щодо призначення останньої в 1917 р. залишилися безрезультатними.

У щоденнику Г. Князева 10 березня 1917 р. є такий запис: “Був з депутацією від архіву у колишнього Морського міністра. Ходили – начальник Михайло Никифорович Варфоломєєв і Сергій Михайлович Щегольов. На вигляд міністр був спокійним, він з деяким, ледь помітним хвилюванням слухав, що говорив йому начальник, і відразу, як тільки той дещо замовк, почав відповідати. Він говорив твердо і рівно, мабуть, уже трафаретною була для нього відповідь. Песики весь час крутилися навколо нас і один, кілька разів лизнув мені руку. Михайло Никифорович був такий зворушений, що не зміг утримати сліз і ледь не розплакався. Ми пішли через порожній величезний зал до виходу. На найвиднішому місці зіяла порожнечою величезна позолочена рама. Тут був на повний зріст портрет государя. Тепер його винесли і якось не вірилося цьому”².

Ніхто з учасників цієї зустрічі не сподівався, що в недовзі їм доведеться працювати на архівній ниві, а їхніми колегами стануть колишні адмірала Олександр Іванович Русин і Костянтин Васильович Стеценко.

В автобіографії, що зберігається в особовому фонді І. Григоровича, написаній 4 березня 1920 р., старший архівіст Морського архіву вказав: “Коштів для життя, через анулювання невеликого капіталу в Державному банку, не маю. Пенсію не отримував. Живу маючи не-

велике утримання за посадою, а також завдяки продажі свого майна і малюванню”³. Щоб не померти з голоду разом із сім’єю, Івану Костянтиновичу довелося звернутися до свого старого ремесла, яким він захоплювався, малюючи олійною фарбою витончені мініатюри з кораблями і морськими пейзажами – живопису. Проте в 20-і роки ХХ ст. було не до пейзажів, і він зайнявся малюванням рекламної продукції – торгів та інших ласощів для вітрин і коробок кондитерського магазину на Невському проспекті.

Якраз у цей важкий час Іван Костянтинович продовжив працю над своїми мемуарами “Спогад колишнього морського міністра”, які він уперше почав писати в 1917 р., вимушено залишившись поза звичними справами.

Спогади, доповнення і доопрацювання яких І. Григорович, можливо, займався і в подальші роки, було написано до весни 1919 р. Вони писалися виключно по пам’яті, без звернення до документів, яких у нього під рукою не було, оскільки були вилучені після обшуку на службовій квартирі в Адміралтействі⁴.

Начальник Морської академії Микола Лаврентійович Кладо у відгуку, написаному про Григоровича, писав: “Без жодного сумніву ділова і розумна людина, на багато голів вища за всіх своїх попередників... багато знає такого, про що в документах не зазначено – знає справжні, а не уявні причини багатьох подій, розуміє дуже добре людей”..., але “нічого про це він не написав, побоюючись: як подивиться на це майбутній історик, бо невідомо, хто ним буде – комуніст чи монархіст... Йому не дорікне майбутній історик монархіст, але не дорікне і комуніст, бо він тужив за молодшим братом”⁵. Коли писалися ці рядки, Іван Костянтинович вже був архівістом з десятиденним стажем.

Його архівна діяльність розпочалася 1 червня 1919 р. У день першої річниці Декрету про реорганізацію і централізацію архівної справи в країні І. Григорович став співробітником Петроградського відділення Головного управління Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) і з 23 червня увійшов до складу ради його військового науково-видавничого відділу. Як структурний підрозділ III секції ЄДАФ і Наркомату освіти, відділ претендував на те, щоб вважатися спадкоємцем колишнього Військово-історичного товариства, його ідей, наукових матеріалів і майна. У перспективі передбачалося зробити його військово-науковим центром, перетворити в Інститут або Академію військових наук, для чого були всі можливості. До роботи було залучено великі наукові сили – військові і цивільні професори, серед яких було багато відомих осіб. Поповнення новими членами здійснювалося за кандидатським списком, що вівся у відділі. До нього включалися особи, рекомендовані членами відділу і визнані гідними після прилюдного обговорення кандидатур на загальних зборах.

Від 15 липня 1919 р. Іван Костянтинович був вченим секретарем відділу. Потім, залишаючись членом його ради, він на посаді редактора очолив створену ним у серпні 8-у (військово-морську) секцію. Її було утворено за рахунок тимчасового скасування посади вченого секретаря, обов'язки якого прийняв на себе керівник відділу, колишній генерал-лейтенант, професор Олексій Костянтинович Байов.

До завдань секції належало дослідження питань підготовки Росії до Першої світової війни у військово-морському відношенні, і, зокрема, з'ясування взаємин і узгодженості дій флоту і сухопутних сил, а також впливу на підготовку населення до війни засобів друку і публічної демонстрації намірів. Секція остаточно сформувалася і розпочала роботу до початку вересня. Її співробітниками стали Микола Беклемішев, К. В. Стеценко і О. І. Русин, які взяли на себе дослідження матеріалів з підготовки Великої суднобудівної програми і переклад парламентського звіту про невдалу Месопотамську експедицію англійців⁶.

І. Григорович, крім керівництва розробкою тем, редагування робіт, що подавалися до друку, складав описи і огляди архівних фондів з історії флоту, перекладав листи іноземних торговельних фірм, заводів і різних товариств. Виконував також відповідальне доручення – вів коректуру російсько-англійського і англо-російського технічного словника К. К. Деліврона, рукопис якого відділ вирішив придбати у її власника.

У серпні 1919 р. Іван Костянтинович працював у щойно створених бібліотечній і бібліографічній секції, членом якої він був. Секція займалася пошуком і організацією доставляння книг і періодичних видань із установних і приватних бібліотек, їхньою інвентаризацією, систематизацією і каталогізацією.

За участю І. Григоровича було підготовлено бібліографії матеріалів з різних спеціальних питань, а за завданням секретаріату голови Реввоенради Л. Троцького, спільно з професорами О. Байовим і Миколою Петровичем Михневичем, складено бібліографічні покажчики ґрунтовних праць і довідкових видань з військових наук.

До створеної при відділі бібліотеки надходили подаровані книги від багатьох людей, зокрема від Л. Д. Троцького. Сам Іван Костянтинович передав сюди частину своїх книжкових зібрань.

У ті напівголодні осінньо-зимові місяці 1919 р. жити і працювати доводилося у неймовірно скрутних умовах. Петроград перебував у стані облоги. Вкрай були обмежені можливості пересування містом і утруднений зв'язок з його околицями, де мешкала частина співробітників. Працівників архіву постійно залучали до чергувань і громадських робіт. Їх турбували часті, переважно нічні, тривоги при відвідинах житла представниками виконавчої влади, ущільнення квартир, поява в них осіб, що підселялися. До того ж чи не всі співробітники відділу вважалися малонадійними, з погляду властей, належали до категорії “колишніх”.

У робочих приміщеннях не було електрики і опалення. З настанням холодів працювати доводилося у верхньому одязі, не знімаючи рукавичок. Іноді температура в кімнатах падала нижче нульової позначки. Замерзало чорнило, доводилося писати олівцями⁷.

Здоров'я І. Григоровича щодня погіршувалося, він часто неприємний, падав прямо на вулицях. Ось що писав Іван Костянтинович 2 грудня 1919 р. в черговій доповідній записці: “моє здоров'я останнім часом позбавляє мене можливості відвідувати відділ”, далі повідомляв, що у листопаді всі розпочаті секцією роботи продовжувалися, але виконувалися надзвичайно поволі через важкі матеріальні умови⁸.

Цього ж дня з Москви надійшла звістка про майбутню ліквідацію відділу. За розпорядженням начальника Головархіву Д. Б. Рязанова його співробітники переводилися з Петроградського відділення в різні архіви міста. Розпорядженням по Головархіву редактор військового науково-видавничого відділу І. К. Григорович, вчений секретар К. В. Стеценко і науковий співробітник О. І. Русин переводилися в 2-е відділення III секції ЄДАФ, тобто в Морський архів, на ті ж ставки⁹. З 1 січня 1920 р. усіх трьох зарахували до його штату – І. Григоровича і К. Стеценка старшими архівістами, О. Русина науковим співробітником¹⁰.

Про своє призначення І. Григорович довідався з листів начальника архіву О. Лебедева, від 28 і 30 січня 1920 р. Останній писав про те, що за дорученням керівника колегії Петроградського відділення Головархіву академіка С. Ф. Платонова на нього буде покладено завершення і подання в Головархів у Москві робіт, що виконувалися в керованій ним в 1919 р. військово-морській секції. Повідомляючи, що для цього в будівлі Сенату для роботи буде надано колишній кабінет професора О. Байова, Лебедєв попереджав І. Григоровича, що “тепер в усій цій будівлі такий холод, що пробути в ній годину одна мука, а тому не можна знімати не тільки пальто. Але також калош, шапки, рукавичок і т. ін., так що перебування в ній, безумовно, спричинить застуду”, а розпочати роботу він може тоді, коли дозволить стан його здоров'я¹¹.

Колеги дуже цінували і поважали І. Григоровича. О. Лебедєв спочатку запропонував колишньому морському міністрові через серйозну хворобу працювати вдома. Іван Костянтинович продовжив підготовку до друку п'ятого випуску “Матеріалів з історії Гангутської операції”, займався складанням іменного покажчика та покажчика назв суден до всіх випусків. Для роботи в квартирі йому було надіслано правила складання покажчиків і зразки карток¹².

Що стосується окладу, який І. Григорович отримував відповідно до скромної, але високої для архівіста тарифної ставки, то гроші доставляли йому додому службовці архіву, передавали через дочок, іноді посилали через начальника Морської академії А. Крилова, в квартирі

якого на Петроградській І. Григорович жив взимку 1920 р., або через член-кора Академії наук історика О. Є. Преснякова, котрий проживав в одному з ним будинку на вул. Надєждінській. З березня 1920 р. Іван Костянтинович отримував продовольчу картку горьківської Комісії поліпшення побуту учених.

28 червня 1920 р. до архіву надійшов лист Б. Б. Жерве про призначення його постійним співробітником Морської історичної комісії при Морській академії із “зарахуванням на пайок”. Наступного дня керівництво архіву повідомило комісію про те, що місцем основної служби громадянина І. К. Григоровича є Морський архів, де він перебуває на штатній посаді старшого архівіста, але пайка по ній не отримував. Поєднуючи цю посаду з роботою в Морській історичній комісії як експерт, Іван Костянтинович у червні 1920 р. був обраний викладачем курсу морської практики на Навігаційному відділенні перетвореного у Вищу школу водного транспорту колишнього кораблебудівного факультету Політехнічного інституту¹³.

Зберігся зворушливий лист, в якому 9 листопада 1920 р. від імені архівних колег І. Григоровича директор архіву О. Лебедєв писав йому: “Службовці архіву, які зібралися сьогодні, в день свого свята – св. Нестора Літописця, за чашкою чаю, просили мене передати Вам свій жаль, що були позбавлені можливості бачити Вас в своєму середовищі, і просять Вас прийняти шматок солодкого пирога, що додається, частини спільного пригощання, як свідчення глибокої до Вас пошани”¹⁴. То був суворий голодний час.

Отримуючи і виконуючи нові завдання, В. Григорович продовжував коректувати словник Деліврона, який вважав основою майбутнього повного технічного словника, та перекладав листи іноземних торговельних фірм, заводів, товариств, акціонерних компаній і різних осіб капітанові 1-го рангу Л. І. Семечкіну, який помер у 1889 р. Цікавлячись ходом цієї роботи, Лебедєв радив І. Григоровичу не перекладати їх повністю, якщо вони не становлять особливого інтересу, а обмежитися анотуванням і викладом змісту¹⁵.

Івану Костянтиновичу доручалися найвідповідальніші завдання, він складав описи і огляди архівних матеріалів з історії флоту і морського відомства у зібраннях і колекціях рукописного відділення Російської публічної бібліотеки. У посвідченні за підписом С. Платонова, виданому 23 грудня 1921 р., містилося прохання до керівництва і відповідальних працівників бібліотеки про сприяння І. Григоровичу у виконанні цієї роботи і наданні йому для ознайомлення і вивчення описів, алфавітів, каталогів і самих матеріалів, що надходили до бібліотеки¹⁶.

Це був останній етап його діяльності на архівному полі.

У жовтні 1921 р., у зв'язку зі скороченням штатів, І. Григоровича і велику групу співробітників архіву було звільнено і виключено

з платіжних відомостей. Проте його залишили на службі понадштатним науковим співробітником Петроградського відділення Головархіву, але без грошового утримання, тобто, таким, що числиться в усіх списках за винятком відомостей на платню. Повідомляючи його про це за дорученням академіка С. Платонова, що клопотався перед Москвою про вирішення цього питання в найбільш бажаному для нього вигляді. О. Лебедев 13 листопада 1921 р. писав: "...поспішаю висловити Вам свою щирю радість вважати Вас, як і раніше, науковим співробітником нашого відділення"¹⁷.

Усі ці роки Іван Костянтинович часто і довго хворів, двічі – заpalенням легенів. За спогадами архівних старожилів, які записав старший науковий співробітник В. Гудкін-Васильєв, І. Григорович у холод ходив у старих підшитих валянках, соромився свого дуже поношеного одягу. У лютому 1922 р. в одному з приватних листів з нагадуванням про обіцянку як-небудь прийти пообідати, він запрошувався до столу в найближчу суботу до половини п'ятого "як завжди абсолютно запросто, у валянках"¹⁸.

З 1922 р. почалися складні і тривалі клопоти про надання І. Григоровичу дозволу на виїзд для лікування за кордоном. Медичне обстеження не принесло спокою – пухлина головного мозку, необхідна складна операція по її видаленню з обов'язковою трепанацією черепа. У той час в Росії таку операцію за відсутності ліків зробити було неможливо. З великими труднощами дозвіл було, нарешті, отримано. За І. Григоровича клопоталися представники вищого командування Морськими силами країни¹⁹. Незадовго до від'їзду з Радянської Росії в листі від 29 травня 1924 р. Іван Костянтинович писав: "Ніяких злочинів я за всю свою службу імперії не здійснював, був завжди лояльним, і тим більше до радянського уряду. Ніяких зв'язків з білою гвардією не мав"²⁰.

Восени 1924 р. І. Григоровича прооперували, після чого він поселився в південному французькому містечку Ментоні департаменту Морські Альпи. Талант живописця допоміг йому вижити в еміграції. Тут, на березі Середземного моря Івану Костянтиновичеві стало в нагоді його уміння малювати. Це забезпечило йому єдиний засіб існування. Останній морський міністр царської Росії, російський адмірал І. К. Григорович у Франції жив тим, що продавав свої картини, переважно морські пейзажі, щоб якось звести кінці з кінцями. Проте від запропонованого пенсійного забезпечення від французького уряду він, як російський офіцер, що вірно служив своїй Вітчизні, відмовився. Колишній міністр писав картини на набережній Ментона, будучи незаслужено забутим на батьківщині.

З березня 1930 р. у 77-річному віці І. Григорович раптово помер. Його прах поховали в цьому ж містечку на приватному цвинтарі "Тrаbiquet" на місці 1963, розрахованому за страховкою в 18000 доларів на сто років. Цю страховку заплатила якась неодружена Анні Джексон,

яка сама померла в червні того ж року і похована на тому ж цвинтарі. Відспівували І. Григоровича в невеликій православній церкві “Всех скорбящих радости” містечка Ментона 6 березня 1930 р.

На надгробку І. К. Григоровича був напис англійською мовою: “... Завжди люба, завжди дорога, о, Росіє, іноді згадує про нього, хто так багато думав про тебе...”²¹. Нині ця епітафія, але російською мовою, написана на надгробку у сімейному склепі сім’ї Григоровичів на Нікольському цвинтарі Олександрівської лаври в м. Санкт-Петербурзі. Іван Костянтинович завжди хотів бути похованим саме на цьому кладовищі. На плані склепу, праворуч від могили дружини, він власноручно позначив місце для свого поховання і написав: “Тут прошу моїх дітей покласти мене”²².

26 липня 2005 р. триразовий залп роти почесної варті сповістив про те, що заповіт останнього морського міністра Російської імперії адмірала І. Григоровича виконано.

Отже, підтвердилася думка колишнього архівного товариша по службі І. Григоровича адмірала О. І. Русина, який, відкриваючи засідання правління Всезарубіжного об’єднання російських морських організацій і Комітету старшин кают-компанії морських офіцерів у Парижі, присвячене його пам’яті, в містечку Ментона, висловив упевненість у тому, що ім’я Івана Костянтиновича Григоровича в майбутньому посяде почесне місце серед видатних особистостей своєї доби.

¹ РДАВМФ, ф. 701, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

² *Князев Г. А.* Из записника российского интеллигента во время войны и революции (1914–1922). – СПб., 1991. – С. 135.

³ РДАВМФ, ф. Р-749, оп. 1, спр. 369, арк. 75.

⁴ Там само, ф. 701, оп. 1, спр. 73, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 72, арк. 106–107.

⁶ *Гудкин-Васильев В. Н.* На архивном поле. Кортик. Флот. История. Люди // Кортик. – 2004. – № 3. – С. 47.

⁷ РДАВМФ, ф. 24, оп. 1, спр. 121, арк. 248.

⁸ Там само, арк. 249.

⁹ РДАВМФ, ф. Р-749, оп. 1, спр. 369, арк. 9.

¹⁰ Там само, ф. Р-749, оп. 1, спр. 340, арк. 2.

¹¹ Там само, ф. 701, оп. 1, спр. 47, арк. 45, 45 зв.

¹² Там само, арк. 55.

¹³ Там само, арк. 51.

¹⁴ Там само, арк. 51.

¹⁵ Там само, арк. 52, 52 зв.

¹⁶ Там само, спр. 2, арк. 6.

¹⁷ Там само, арк. 54, 54 зв.

¹⁸ Там само, спр. 59, арк. 129.

¹⁹ Там само, спр. 42, арк. 111–112.

²⁰ РДАВМФ, ф. Р-5, оп. 1, спр. 556, арк. 34–35.

²¹ Там само, ф. 701, оп. 1, спр. 106, арк. 1–3.

²² Там само, ф. 701, оп. 1, спр. 69, арк. 20.

Анжеліка ФЕСЕНКО**Морський міністр І. К. Григорович –
старший архівіст морського архіву
в Санкт-Петербурзі**

На підставі архівних документів висвітлено завершальний період життя і діяльності останнього морського міністра Російської імперії адмірала Івана Костянтиновича Григоровича – від звільнення зі служби у березні 1917 р. до смерті у березні 1930 р. у Франції. Особливу увагу приділено плідній праці І. К. Григоровича у Петроградському відділенні Головного управління Єдиного державного архівного фонду.

Ключові слова: Іван Костянтинович Григорович; Морський архів; Єдиний державний архівний фонд (ЄДАФ).

УДК 929Григорович:[930.25:355.355](470.23-25)

Анжелика ФЕСЕНКО**Морской министр И. К. Григорович –
старший архивист морского архива
в Санкт-Петербурге**

На основании архивных документов освещен завершающий период жизни и деятельности последнего морского министра Российской империи адмирала Ивана Константиновича Григоровича – от увольнения со службы в марте в 1917 г. до смерти в марте 1930 г. во Франции. Особенное внимание уделено плодотворной работе И. К. Григоровича в Петроградском отделении Главного управления Единого государственного архивного фонда – Морском архиве.

Ключевые слова: Иван Константинович Григорович; Морской архив, Единый государственный архивный фонд (ЕГАФ).

УДК 929Григорович:[930.25:355.355](470.23-25)

Anzhelika FESENKO**Minister of Navy I. K. Hryhorovych –
the senior archivist of the Russian
State Naval Archive in St. Petersburg**

On the basis of the archival documents it is reflected the concluding period of a life and activity of last navy minister of the Russian Empire admiral Ivan Konstantinovich Hryhorovych – from his discharge in March, 1917 to death in March, 1930 in France. The especial attention is paid to the fruitful work of I. K. Hryhorovych in the Department of the United State Archival Fund of the Petrograd Central Administrative Board.

Keywords: Ivan Konstantynovych Hryhorovych, the Naval Archive, the United State Archival Fund (USAF).

UDK 929Григорович:[930.25:355.355](470.23-25)

Лариса АНДРІЄВСЬКА

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “АРХІВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА”

14–15 травня 2009 року відбулась міжнародна наукова конференція “Архівознавство як наука”, організатором якої виступив Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Проведенням конференції інститут за традицією відзначив 15-річчя від часу його заснування. Відкриттю конференції (14 травня) передувало розширене засідання Вченої ради УНДІАСД, в якому взяли участь керівники Державного комітету архівів України, представники наукових академічних інституцій, вищих навчальних закладів, директори центральних державних архівів та держархівів областей і міст України, а також колеги з Всеросійського та Білоруського науково-дослідних інститутів документознавства та архівної справи. Вони привітали колектив інституту з річницею та вручили подарунки і вітальні адреси. Від імені Державного комітету архівів України колектив інституту привітали Голова Держкомархіву України Ольга Гінзбург та заступник Голови Держкомархіву Костянтин Новохатський. О. Гінзбург також вручила нагороди співробітникам інституту.

На конференції вперше на теренах пострадянського простору було розглянуто питання розвитку архівознавства як самостійної галузі наукових знань. В ній взяли участь 32 науковці з України, Російської Федерації та Республіки Білорусь. Пленарне засідання “Теоретичні проблеми архівознавства” відбулось 14 травня під головуванням д. і. н. Ірини Матяш, директора УНДІАСД та д. і. н. Михайла Ларіна, директора Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (далі – ВІДІАС). Відкрила засідання д. і. н. Ірина Матяш доповіддю “Архівознавство як наука: витоки та вектори змісту”, в якій проаналізувавши історію розвитку, зміст, завдання та функції архівознавства, визначивши його місце в сучасній системі гуманітарних наук, дійшла висновку про еволюцію архівознавства від спеціальної галузі історичної науки про архіви до самостійної галузі історичної науки, комплексної науки про архівну справу. Аналогічні погляди висловили інші доповідачі. Заступник директора Білоруського науково дослідного інституту документознавства та архівної справи

(далі – БілНДІДАС) к. е. н. Володимир Федосов (Мінськ) в доповіді “Методологічні проблеми архівознавства” визначив загальнонаукові та специфічні методи здійснення архівознавчих досліджень, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ імені Тараса Шевченка д. і. н. Ярослав Калакура (Київ) в доповіді “Архівознавство в контексті міждисциплінарних зв’язків”, простежив теоретико-методологічні, системні та функціональні взаємозв’язки архівознавства як науки і навчальної дисципліни з іншими галузями знань історичного, філософського, юридичного, управлінського, інформаційного, природничо-технічного спрямувань, проаналізував їх благодотворний вплив на збагачення змісту і дослідницьких методів архівознавства. Директор ВНДІДАС д. і. н. Михайло Ларін (Москва) охарактеризував сучасний стан архівної справи в Російській Федерації та окреслив роль архівної науки у забезпеченні перспектив її подальшого розвитку. Директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв завідувач кафедри державного управління, докторант КНУ імені Тараса Шевченка к. і. н. Валентина Бездрабко (Київ) розглянула систему наукових зв’язків архівознавства та документознавства, зауваживши, неоднозначність комунікаційного підходу до трактування їх як двох самостійних наук. Цікаві дослідження стосовно багатозначності терміну “архів” в сучасній науці та багатомірності самого феномену архіву, різноманітності його трактувань представниками різних наукових напрямків і різних архівних шкіл провела викладач кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка Марина Чиркова (Полтава), результати яких виклала в доповіді “Архів: сучасна полісемантичність терміну”. Завідувач відділу документознавства УНДІАСД д. і. н. Сергій Кулешов (Київ), привернув увагу наукової спільноти до спроб деяких сучасних науковців штучно інтегрувати архівознавство, бібліотекознавство та музеєзнавство до нової галузі науки “соціальних комунікацій”, обмежуючи функції архівів суто інформаційною діяльністю і висловив критичні зауваження щодо цих спроб (доповідь “Архів, бібліотека, музей: спроба інтеграції на засадах комунікаційного підходу?”). Студент історичного факультету Тарас Барабаш (Львів) запропонував новий геометричний підхід до опису літер латинського письма: виділення у структурі літери елементів, візуально схожих на певні геометричні фігури та їх складові, та зауважив істотні переваги такого підходу над каліграфічним та топографічним на основі вивчення письма актових книг магістрату м. Мостиська на Львівщині (поч. XVII ст.), що зберігаються в ЦДІАЛ. Про теоретико-методологічні засади, покладені в основу розробки Єдиного класифікатора документної інформації Архівного фонду Російської Федерації, розробленого працівниками Всеросійського науково-дослідного

Від імені Державного комітету архівів України Голова ДКАУ Ольга Гінзбург та заступник голови Костянтин Новахатський вручають подарунок і вітальну адресу колективу інституту

Директор ЦДАГО України Володимир Лозицький від імені директорського корпусу архівів України вітає УНДІАСД з 15-річчям

інституту документознавства і архівної справи розповіла в своєму виступі завідувачки сектору організації науково-довідкового апарату та обліку архівних документів ВНДІДАС к. і. н. Наталія Тасіц (Москва).

15 травня конференція продовжила свою роботу. Учасників секційних засідань приймав відділ ЦДАМЛМ України в с. Плюти Обухівського р-ну Київської обл. Перед початком секційних засідань учасники конференції оглянули експозицію літературно-меморіального музею відомого українського драматурга О. Корнійчука. На засіданні секції “Інформаційні ресурси архівознавства”, роботою якої керували к. і. н. Наталія Христова, провідний науковий співробітник УНДІАСД, та к. ек. н. Володимир Федосов, заступник директора БілНДІДАС, були розглянуті теоретико-методологічні проблеми організації забезпечення збереження, обліку, опрацювання та використання архівної інформації, формування довідкового апарату, розроблення та застосування державних стандартів. З доповідями виступили: к. і. н. Наталія Христова, к. пед. н. Світлана Артамонова та к. пед. н. Лініна Одинока, старші наукові співробітники науково інформаційного відділу УНДІАСД, Галина Бойко, завідувачка сектору обліку документів ЦДАВО (всі – Київ), заступник директора БілНДІДАС к. і. н. Сергій Жумарь (Мінськ). На засіданні секції “Проблеми архівознавства в діяльності українських учених”, якою керували д. і. н. Сергій Кулешов, завідувач відділу документознавства УНДІАСД, та к. і. н. Ірина Мага, заступник директора УНДІАСД з наукової роботи, обговорювалися питання використання архівознавчих методів в історичних дослідженнях українських учених та при вивченні особових фондів діячів української науки і культури тощо. З доповідями виступили директор інституту енциклопедичних досліджень НАН України к. філол. н. Микола Железняк, старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. Сковороди к. філос. н. Ірина Валявко, науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. Сковороди к. філос. н. Микола Симчич, аспірантка КНУ імені Тараса Шевченка Вікторія Патик (всі – Київ). В дискусії взяли участь директор ДА м. Києва к. і. н. Віра Купченко, директор ДА Черкаської області к. і. н. Тетяна Клименко, старший науковий співробітник УНДІАСД Марина Ковтун, аспірантка ДАКККіМ Світлана Зозуля та ін. На заключному засіданні учасники підбили підсумки проведеної конференції та подякували працівникам інституту за вмілий вибір тематики та вдалу організацію роботи конференції.

Матеріали конференції будуть опубліковані в XVII-му томі часопису “Студії з архівної справи та документознавства”, що нині готується до друку.

Лариса АНДРІЄВСЬКА

**Міжнародна наукова конференція
“Архівознавство як наука”**

В інформації подаються відомості про засідання розширеної Вченої ради УНДІАСД з нагоди 15-річчя інституту та роботу міжнародної наукової конференції “Архівознавство як наука”, що проходила 14–15 травня і була приурочена до відзначення 15-ї річниці УНДІАСД.

Ключові слова: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; міжнародна наукова конференція; архівознавство.

УДК [930.25:001.8]:061.3

Лариса АНДРИЕВСКАЯ

**Международная научная конференция
“Архивоведение как наука”**

В информации подаются сведения о расширенном заседании Ученого совета УНИИАДД по случаю 15-летия института и работу международной научной “Архивоведение как наука”, проходившей в 14–15 мая и приуроченной к празднованию 15-летия УНИИДАС.

Ключевые слова: Украинский научно-исследовательский институт архивного дела и документоведения; международная научная конференция; архивоведение.

УДК [930.25:001.8]:061.3

Larysa ANDRIEVSKA

**The International scientific conference
“Science on Archives as a science”**

The information includes data on session of expanded Academic council URIAARK on the occasion of the 15th anniversary of the institute and work of the international scientific conference “Science on Archives as a science” which was held on May, 14–15th and was dedicated to the celebration of the 15th anniversary URIAARK.

Keywords: the Ukrainian scientific research institute of archival affairs and record keeping; the international scientific conference; Science on Archives.

UDK [930.25:001.8]:061.3

Ольга ГІНЗБУРГ
ЮВІЛЕЙ К. Є. НОВОХАТСЬКОГО

Виповнилося 60 років заступнику Голови Державного комітету архівів України Костянтину Євгеновичу Новохатському, відомому архівісту, чие ім'я широко відоме не лише в нашій державі, а й в багатьох інших країнах.

К. Є. Новохатський народився 27 лютого 1949 р. у с. Уразовський Валуйського району Белгородської області в родині службовців. 1967 року К. Новохатський став студентом Московського державного історико-архівного інституту. Роки навчання в інституті та активна участь у роботі студентського наукового гуртка джерелознавства, яким керував академік С. О. Шмідт, сприяли пробудженню інтересу студента до науково-дослідної роботи, навчили кропіткій роботі з історичними джерелами, прищепили навички наукового аналізування фактологічного матеріалу.

Уже під час студентських років проявилися його здібності як історика-архівіста. Першою “ластівкою” на шляху становлення ювіляра як кваліфікованого архівіста стала стаття, присвячена життю та творчості Вадима Пассека, що була опублікована у збірнику доповідей на Всесоюзній науковій студентській конференції в м. Смоленську.

Доля Костянтина Євгеновича склалася так, що із 1972 року й до нинішнього, знаменного для нього і для його численних однодумців, учнів та колег, дня, він незмінно працює в Державному комітеті архівів України. З 1972 р. К. Є. Новохатський – старший інспектор, з 1977 р. – начальник відділу відомчих архівів і організації діловодства, з 1980 р. – начальник організаційно-аналітичного відділу Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Саме відповідальність найвищої проби, вміння працювати з людьми поряд із іншими визначальними якостями характеру Костянтина Євгеновича сприяли тому, що з 15 січня 2003 р. він заслужено зайняв посаду заступника Голови Державного комітету архівів України.

Професійні знання та досвід Костянтина Євгеновича дійсно дуже вагомі. Він є співавтором проекту Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” (1993), від імені колективу розробників забезпечував його доопрацювання у Комісії з питань культури та відродження духовності Верховної Ради України та підготовку для розгляду на сесійних засіданнях. Забезпечив підготовку та подання проекту нової редакції Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (2001), є співавтором ще кількох законопроектів.

К. Є. Новохатський ініціював та очолив роботу з удосконалення української архівної термінології, був керівником авторського колективу і головним редактором першого термінологічного тлумачного нор-

мативного словника “Архівістика”. Він також Ініціатор, організатор і координатор розроблення концепції захисту національних інтересів України в архівній справі.

Співавтор підручника “Архівознавство”, міжархівних довідників “Государственные архивы Украинской ССР”, “Архівні установи України”, “Документи по истории и культуре евреев в архивах Украины”, посібника “Нариси історії архівної справи в Україні”. Костянтин Євгенович є одним з авторів і членів редколегії “Основних правил роботи державних архівів України”. Автор низки нормативно-методичних документів з архівної справи, статей і публікацій з історії, архівознавства, архівного права, історичного краєзнавства.

Костянтин Євгенович – член колегії Держкомархіву України, Голова Нормативно-методичної комісії ДКАУ. Він знаходить час, щоб редагувати журнал “Архіви України”, у якому публікуються статті істориків та архівістів з усіх регіонів України.

Костянтин Євгенович усією своєю діяльністю підтверджує, що історик-архівіст не повинен самовідсторонюватися від суспільного життя, а зобов’язаний бути в його епіцентрі, займаючи активну громадянську позицію. Не випадково він був одним з фундаторів Спілки архівістів України. На її Установчому з’їзді зробив доповідь про мету і завдання Спілки, був обраний, а на II з’їзді переобраний ще на один термін першим заступником голови Правління САУ. На III з’їзді САУ обраний її почесним членом. Був членом Ради правління Українського відділення Міжнародного фонду слов’янської писемності та слов’янських культур, Всеукраїнської спілки краєзнавців. К. Є. Новохатський – учасник всеукраїнських та міжнародних краєзнавчих конференцій у Києві, Кам’янці-Подільському, Харкові, Трускавці, Пензі, Воронежі.

Діяльність Костянтина Євгеновича завжди сприяла і сприяє піднесенню іміджу архівної служби України. Він гідно представляв архівні установи України на всесоюзних нарадах архівних працівників, міжнародних наукових конференціях і семінарах у Німеччині, Польщі, Росії, де виступав з повідомленнями про організацію діяльності державних архівів, архівного законодавства та галузевої підпорядкованості архівних установ. Брав участь у конгресі Міжнародної асоціації українців, XV Міжнародному конгресі архівів у Відні.

Костянтин Євгенович по праву удостоївся високої нагороди – орден “За заслуги” III ступеня та почесного звання “Заслужений працівник культури України”. Костянтин Євгенович зустрічає свій ювілей сповненим енергії і нових творчих задумів. А ще із задоволенням від майбутньої роботи й від того, що поруч із ним сьогодні розділяють успіхи і труднощі дорогі йому люди – дружина Вікторія, сини Юрій та Костянтин, донька Віра, і, звичайно ж, улюблені онучки.

Тож хочеться щиро побажати Костянтину Євгеновичу міцного здоров’я, натхнення та многая літа!

Валентина БЕЗДРАБКО

**ПЕРШІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ
СЕМІНАРІВ ІЗ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА
ТА СУМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ ЗНАТЬ**

2007 р. кафедра державного управління Київського національного університету культури і мистецтв (далі – КНУКіМ) витворила для вишуканого вченого товариства документознавців цікавий науковий форум. Усе почалося з того, що ситуативно розширюючи рамки функціонування місцевого кафедрального термінологічного семінару, розгорнулися пошуки найприйнятнішого засобу комунікації для зацікавлених узяти участь в обговоренні актуальних термінознавчих і термінологічних проблем документознавства та споріднених, суміжних галузей науки. Ним став Міжнародний науково-теоретичний семінар “Термінологія документознавства та суміжних галузей знань” (керівник – В. В. Бездрабко). Намагання у такий спосіб привернути увагу до одного з найскладніших аспектів будь-якої науки розглядаємо як вдаль рішення документознавчого осередку КНУКіМ.

Зміцнення переконання у доцільності та необхідності таких заходів настало ще у 2006 р. Тоді кафедра державного управління КНУКіМ виступила організатором крупного наукового зібрання – Міжнародної науково-теоретичної конференції “Актуальні проблеми державного управління та документно-інформаційного забезпечення апарату влади”. Авторитетний форум звернув увагу на термінологічну проблематику з документознавства та суміжних галузей знань, вказавши на нагальну потребу колективного обговорення окремих теоретичних, науково-методологічних питань термінотворення, упорядкування, уніфікації, стандартизації спеціальних систем термінів, створення модерного, якісного лексикографічного продукту, написання відповідних навчальних посібників. Одне із рішень конференції звучало в заклічній формі – започаткувати на базі КНУКіМ постійний термінологічний семінар із документознавства та наук документально-комунікаційного спрямування. Тривалі консультації кафедри з провідними фахівцями галузі України, Білорусі, Російської Федерації упродовж другої половини 2006 р. – першої половини 2007 р. завершилися прийняттям спільного рішення про тематику першого в історії українського документознавства термінологічного семінару та формат тематичної наукової збірки.

Запорукою успіху, “механізмом” надійності стала висока міра колективної зацікавленості у тому, щоб ці два проекти відбулися. Надійними партнерами науковців КНУКіМ, соратниками у справі стали представники Інституту української мови НАН України, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Українсько-

го науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) Державного комітету архівів України, Білоруського державного інституту документознавства та архівної справи Комітету архівів і діловодства при Раді Міністрів Республіки Білорусь, Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Рівненського державного гуманітарного університету, Харківської державної академії культури, Української академії друкарства ім. Івана Федорова, Білоруського державного університету, Краснодарського державного університету культури і мистецтв, Російського державного гуманітарного університету та інших поважних академічних, галузевих інституцій, вищих навчальних закладів України і зарубіжжя, які є потужними центрами розвитку наук документально-комунікаційного напрямку.

Головним аргументом на користь об'єднання зусиль стала можливість ефективнішого співробітництва. Незважаючи на досить високий ступінь організаційної скомпонованості наукових кадрів у документознавстві, багатоаспектну діяльність існуючих документознавчих центрів, і, здавалось, достатню кількість наукових конференцій-провідників новітніх ідей, їх оперативного обговорення, пропозиція була підтримана, а відтак стала ще одним показником зацікавлення знаних дослідників у необхідності проведення термінологічних семінарів. Серед таких зустрічаємо В. В. Бездрабко, Н. Б. Зінов'єву, С. Г. Кулешова, І. Б. Матяш, Є. О. Плешкевича, М. С. Слободяника, Г. М. Швецову-Водку та ін., імена яких однозначно асоціюються із новітніми дослідженнями у документознавстві, а від 2007 р. – організацією і проведенням першого в історії вітчизняного документознавства семінару з термінологічних проблем.

Наразі відбулося вже три міжнародних термінологічних семінари¹, проваджених від знаком пошуку відповіді на актуальні проблеми документознавства та суміжних галузей знань, у яких загалом узяло участь близько 200 осіб. До обговорення слухачам було запропоновано 49 доповідей і 23 повідомлення, авторами яких стали документознавці, термінологи, бібліотекознавці, книгознавці, історики, архівісти України, Росії та Білорусі. Цьогорічний науковий форум актуалізував низку надважливих термінологічних проблем. Домінуючий теоретичний диспут склали міркування про історіографію термінології документознавства (І. Є. Антоненко, В. В. Бездрабко, Л. Ф. Грінберг, С. Г. Кулешов, М. С. Слободяник), архівознавства (І. Б. Матяш) терміногенези дисциплінарної терміносистеми (Ж. В. Бабенко, Г. В. Беспяньська, О. Л. Промська, К. Т. Селіверстова, Г. В. Сілкова, М. Б. Шатрова, Г. М. Швецова-Водка) та функціонування термінолексики архівної справи (С. М. Зозуля), розв'язання співвідношення понять “жанр” і “вид” документа (Є. О. Плешкевич), формування інформаційного ресурсу з термінології документознавства та суміжних галузей знань у Білорусі (С. В. Сілков), сучасне документознавства у контексті студіювання

філософського постмодерну (О. Є. Гомотюк) та ін. Звичною справою для семінарів стали супровідні презентації новітніх інтелектуальних здобутків науково-творчих колективів, зокрема збірки наукових праць “Термінологія документознавства та суміжних галузей знань”.

Більшість семінарських матеріалів склали зміст уже відомих науковому загалу збірок наукових праць – “Термінологія документознавства та суміжних галузей знань”². Загальний обсяг науково-видавничого продукту, присвяченого термінології документознавства та наукам документально-комунікаційного циклу, складає 480 с. Загалом учасниками написання “великого тексту” двох випусків збірки стали 26 осіб, яким належить 46 публікацій. Творцями колективного наукового продукту є вітчизняні та зарубіжні фахівці документознавства й інших, дотичних до нього галузей знань. Сформувався колектив постійний дописувачів: В. В. Бездрабко, М. С. Костенко, Ю. В. Нестерович, Є. О. Плешкевич, Л. О. Симоненко, С. В. Сілков, М. Б. Шатрова, Г. М. Швецова-Водка. Примітно, що серед автури зустрічаємо імена добре відомих науковців і дослідників-початківців, науковий рівень публікацій яких дозволяє стверджувати про перспективність їх входження в коло серйозних, високопрофесійних дослідників. Цей факт є особливо цінним для успішного діалогу між представниками різних генерації, наукових шкіл, сфер творчих уподобань.

У загальному плані видання ґрунтуються на розумінні термінології як основної складової теорії науки, динамічної частини лексики, що реагує на виклики практики. Дискусія про визначення змісту документознавчої й інших пограничних термінологій, значення, обсягу їх окремих одиниць, робить дослідження в цій галузі цікавими і неоднозначними. Збірки “Термінологія документознавства та суміжних галузей знань” доводять важливість колективної наукової творчості для спільного знаходження істини, прориву за межі замкненого кола термінологічних проблем, який гарантує інший етап еволюції науки.

Яскравим фактом третього термінологічного семінару, що відбувся 22 травня 2009 р., стало підписання договору про наукове співробітництво між КНУКіМ та УНДІАСД, що послугує реальному провадженню модерних документознавчих студій, спрямованих на подолання складних питань мови науки, нових цікавих проектів результативної співпраці, які увінчаються вищим рівнем згоди в інтерпретації термінології, розв’язанням інших теоретичних проблем. Проректор з наукової роботи КНУКіМ С. Д. Безклубенко та директор УНДІАСД І. Б. Матяш заявили про твердість намірів реалізувати положення договору.

Рік за роком стверджуються термінологічні семінари в КНУКіМ. Їх актуальність і потрібність для науки не викликають найменшого сумніву. Залишається сподіватися про їх продовження та розширення кола учасників, які й напишуть нові сторінки його історії.

¹ Перший семінар відбувся 25 травня 2007 р., другий – 23 травня 2008 р., третій – 22 травня 2009 р.

² Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. праць / Київський нац. ун-т культури і мистецтв; факультет державного управління. За заг. ред. *В. В. Бездрабко*. – К., 2007. – 144 с.; Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. праць / Київський нац. ун-т культури і мистецтв; Інститут державного управління і права. За заг. ред. *В. В. Бездрабко*. – К., 2008. – Вип. 2. – 152 с.; Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. праць / Київський нац. ун-т культури і мистецтв; Інститут державного управління. За заг. ред. *В. В. Бездрабко*. – К., 2009. – 184 с.

Валентина БЕЗДРАБКО

**Перші сторінки історії термінологічних
семінарів із документознавства та суміжних галузей знань**

В інформації висвітлено історію термінологічних семінарів із документознавства та суміжних галузей знань, започаткованих 2007 року в Київському національному університеті культури і мистецтв. Увагу зосереджено на змісті та формах роботи Семінару–2009.

Ключові слова: термінологічні семінари з документознавства та суміжних галузей знань (2007–2009 рр.); Київський національний університет культури і мистецтв.

УДК 061.3:[001.4:930.22]

Валентина БЕЗДРАБКО

**Первые страницы истории терминологических
семинаров по документоведению и смежных областей знаний**

В информации отражена история терминологических семинаров по документоведению и смежных областей знаний, основанных в 2007 году в Киевском национальном университете культуры и искусств. Внимание сосредоточено на содержании и формах работы Семинара–2009.

Ключевые слова: терминологические семинары по документоведению и смежным областям знаний (2007–2009 гг.); Киевский национальный университет культуры и искусств.

УДК 061.3:[001.4:930.22]

Valentina BEZDRABKO

**First pages of the terminological seminars on document science
and adjacent spheres of knowledge history**

The information elucidates the history of terminological seminars on document science and adjacent spheres of knowledge started at the Kiev national university of culture and arts in 2007. The attention is concentrated on the content and forms of the Seminars–2009 work.

Keywords: terminological seminars on document science and adjacent fields of knowledge (2007–2009); the Kiev National University of Culture and Arts.

UDK 061.3:[001.4:930.22]

Наталія ХРИСТОВА

ФОРУМ ДОКУМЕНТОЗНАВЦІВ

Необхідність подолання стереотипів минулого на шляхах розбудови нашої незалежної держави висувають на порядок денний вирішення питань, пов'язаних із визначенням перспектив розвитку документознавства та інформаційного забезпечення суспільства в сучасних умовах. Саме ці реалії сьогодення спричинили започаткування традиційного наукового форуму – Міжнародної науково-практичної конференції “Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти та практики”.

19–21 травня 2009 р. конференція проводилася вшосте на базі Інституту державного управління та інформаційної діяльності Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, який за час проведення подібних наукових заходів накопичив значний досвід і веде активну роботу щодо вирішення завдань сучасної української науки.

Конференція мала на меті залучити провідних вітчизняних та зарубіжних науковців, викладачів вищих навчальних закладів, наукових працівників закладів освіти, співробітників наукових, публічних та університетських бібліотек, архівних установ, органів НТІ та документального забезпечення управління до обговорення актуальних теоретичних і практичних проблем документознавства, бібліотекознавства, архівознавства, інформаційної діяльності.

За три дні роботи наукового форуму відбулося два пленарні засідання, на яких виступили понад 30 учасників, серед яких знані документознавці: директор Інституту державного управління та інформаційної діяльності ДАКККіМ професор, доктор історичних наук М. С. Слободяник, професор Рівненського державного гуманітарного університету, доктор історичних наук Г. М. Швецова-Водка, д.і.н., професор С. Г. Кулешов, зав. відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Державного комітету архівів України, Є. О. Плешкевич, к.і.н., доцент, зав. кафедри філії Російського державного гуманітарного університету в м. Саратові; відомі архівознавці: Л. А. Дубровіна, член-кореспондент НАН України, д.і.н., професор, директор Інституту рукопису НБУВ, професор, д.і.н. заступник директора Інституту історії України НАН України Г. В. Боряк, д.і.н. Г. В. Папакін, керівник відділу Інституту національної пам'яті України та відомі фахівці бібліотекознавці: Г. І. Ковальчук, д.і.н., професор, зав. відділом НБУВ, Т. І. Вилегжаніна, генеральний директор Національної парламентської бібліотеки України, заслужений працівник культури України, В. С. Пашкова, к.пед.н., доцент, президент Української бібліотечної асоціації та інші.

© Наталія Хрystова, 2009

Доповіді учасників секційних засідань охоплювали питання теоретико-методологічних засад розвитку документознавства, бібліотекознавства, архівознавства; фундаментальних та прикладних проблем інноваційного розвитку інформаційної сфери; наукового забезпечення діяльності бібліотек і служб документального забезпечення управління; впровадження новітніх інформаційних технологій та Інтернет в бібліотеках, органах НТІ, службах документального забезпечення управління; функціонування електронних бібліотек та мультимедійних колекцій в бібліотечній, музейній та архівній справі; проблеми підготовки та безперервної освіти фахівців тощо.

Учасники, як і під час попередніх конференцій, мали змогу ознайомити наукову спільноту зі своїми розвідками, а також прослухати змістовні виступи провідних вітчизняних науковців та повідомлення аспірантів і студентів профільних вищих навчальних закладів України.

У рамках конференції було проведено багато різноманітних за формою і змістом інших заходів, розрахованих на різні категорії учасників, зокрема, круглий стіл, присвячений п'ятій річниці наукового часопису Академії "Бібліотекознавство. Документознавство", презентації інноваційних розробок.

Під час заключного пленарного засідання науковці вкотре схвалили досвід проведення таких конференцій, наголосили на їх високому рівні та висловили сподівання щодо продовження такої практики в майбутньому.

Наталія ХРИСТОВА

Форум документознавців

У інформації висвітлено питання, які обговорювалися під час Міжнародної науково-практичної конференції "Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти та практики", що проводиться щорічно у Києві на базі інституту державного управління та інформаційної діяльності Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв від 2004 року.

Ключові слова: Міжнародна науково-практична конференція "Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти та практики" (м. Київ, 19–21 травня 2009 р.).

УДК 061.3:930.22

Наталія ХРИСТОВА

Форум документоведов

В информации отражены вопросы, которые обсуждались во время Международной научно-практической конференции "Документоведение. Библиотечное дело. Информационная деятельность: проблемы науки, образования и практики", ежегодно проводящейся в Киеве на базе института государствен-

ного управления и информационной деятельности Государственной академии руководящих кадров культуры и искусств с 2004 года.

Ключевые слова: Международная научно-практическая конференция “Документоведение. Библиотекосведение. Информационная деятельность: проблемы науки, образования и практики” (г. Киев, 19–21 мая 2009 г.).

УДК 061.3:930.22

Natalia KHRYSTOVA

The document researchers' forum

The information reflects questions discussed during the International scientific and practical conference “Document science. Library science. An information activity: problems of science, education and practice” that is held annually in Kiev on the basis of institute of the government management and an information work of the State academy of the managerial personnel of culture and arts since 2004.

Keywords: the International scientific and practical conference “Documentation science. Library science. An information activity: science, education and practice problems” (Kyiv, May, 19–21, 2009).

UDK 061.3:930.22

Валентина КОЛОМІЄЦЬ

**БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ВІДЗНАЧИВ СВІЙ 85-ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ**

Білоцерківський краєзнавчий музей, один із потужних культурно-освітніх закладів Київщини, 5 червня 2009 р. відзначив свій 85-літній ювілей.

За роки своєї плідної, багатогранної й активної діяльності музей перетворився на важливий осередок культури і мистецтва нашого міста, значний духовний центр популяризації та пропаганди історії Правобережної Київщини.

Святкування ювілею розпочалося виставками на відкритих терасах музею, де гостей зустрічали майстри декоративно-вжиткового мистецтва та художники міста. А згодом усі присутні були запрошені до святкової зали музею на урочистості.

Першими привітали музейних працівників актори Київського обласного музично-драматичного театру ім. П. К. Саксаганського, які створили атмосферу величі та загадковості. Під час дійства за картинною рамою, яка слугувала певним “порталом” для появи історичних постатей, з’являлися то міфічні музи в грецьких туніках, то відомі історичні постаті – київський князь Ярослав Мудрий, літописець, графиня О. Браницька та перший директор музею С. Дроздов. Минуле й сучасне цього дня поєдналися у стінах музею.

Привітати музей з ювілеєм прийшло багато гостей. Окрім шанувальників музею, художників, працівників культури міста Білої Церкви, вітали ювілярів директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, доктор історичних наук, професор Матяш І. Б., директори музеїв Київщини: міст Боярки, Фастова, Яготина, с. Мар’янівки Васильківського району та с. Веприк Фастівського району. Цього святкового дня на адресу Білоцерківського краєзнавчого музею надійшли вітальні телеграми від багатьох музеїв України, з якими музей підтримує тісні зв’язки. Справжнім сюрпризом став приїзд делегації із м. Гайворона Кіровоградської області. Таким чином земляки: Руденко П. Я., міський голова м. Гайворона, Павлічук О. А., редактор газети “Гайворонський кур’єр”, та Вартошек О. М., секретар районної ради, вирішили підтримати директора музею, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України Діденку Людмилу Михайлівну, яка є гордістю Гайворонського краю.

Від Управління культури Київської обласної державної адміністрації колектив краєзнавчого музею привітав заступник начальника управління Дзюбенко С. П., який за дорученням Міністерства культури і туризму України, Київської облдержадміністрації та Київської обласної

ради вручив Почесні грамоти та подяки кращим працівникам Білоцерківського краєзнавчого музею за нелегку працю на ниві культурного просвітництва та збереження і примноження музейної спадщини.

Упродовж вечора лунали теплі й щирі вітання працівникам музею з нагоди ювілею. Але це був лише початок свята, оскільки до цього урочистого дня музей і сам підготував подарунок для своїх гостей та всіх мешканців міста.

Працівники музею відзначили 85-літній ювілей відкриттям чотирьох нових експозиційних залів. Цей історичний момент є значним здобутком і результатом багаторічної праці всього колективу музею, який працював над розробкою наукової концепції, тематико-експозиційного плану та образно-художнім оформленням майбутньої експозиції. Ще з 2008 року за сприяння Управління культури і туризму Київської облдержадміністрації розпочалися ремонтні роботи в нових залах музею, з'явилася реальна можливість збільшити експозиційні площі, у яких сьогодні представлено понад 2,5 тис. музейних предметів.

У трьох залах розгорнулася експозиція, яка є ретроспективним поглядом на розвиток Білоцерківщини від повоєнних років до сучасності, а в четвертому – представлений новий оригінальний проект виставки “Мелодія прадавніх символів у барвах України”.

Урочиста мить біля вхідних дверей до експозиційних залів, де відбулося перерізання стрічки, – і всі гості, потрапивши в зали, поринули в роки молодості своїх батьків. Музейну тишу порушив голос Левітана з повідомленням про завершення Великої Вітчизняної війни, а навколо – спалахи Салюту Перемоги. Так розпочалася перша екскурсія залами нової експозиції. Крок за кроком відвідувачі пройшли тяжкими повоєнними роками, сповненими розпачу від утрат та продовольчих труднощів, почуттям патріотизму та гордістю за перші досягнення у праці. За активну участь у відбудові народного господарства 681 трудівник Білоцерківщини був нагороджений медаллю “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”.

Поряд із здобутками відбудовчого періоду у Білій Церкві в експозиції представлені матеріали, що розповідають про скасування в 1947 р. карткової системи та проведення грошової реформи, метою якої була ліквідація наслідків війни у фінансово-грошовій сфері та її впорядкування.

Фотодокументи, представлені в експозиції, розкривають величезний ентузіазм і патріотизм людей у подоланні труднощів відбудови сільського господарства, зумовлених загибеллю на фронтах війни мільйонів здорових чоловіків-хліборобів та втратою під час війни більшої частини поголів'я худоби й техніки. Головною продуктивною силою в цей час стали жінки, частка яких у народному господарстві з 1940 по 1945 р. зросла із 39 до 56 %.

Відкриття нової експозиції музею

Експозиція розкриває недоліки відбудови сільського господарства. Повоєнне село, незважаючи на політику фінансування за залишковим принципом, було змушене забезпечувало потреби промисловості в сировині та розв'язувало проблему постачання міст продовольством. Намагаючись виконати ці широкомасштабні завдання в умовах хронічної нестачі коштів, офіційна влада практикувала традиційні командні методи: посилення тиску на село, наведення жорсткого порядку, репресії тощо.

Особлива увага при побудові експозиції надавалася відтворенню таких характерних особливостей періоду будівництва комуністичного суспільства, як поширення та пропаганда соціалістичного змагання у всіх галузях господарства. З 1958 р. ширилася боротьба за звання ударника, бригади чи підприємства комуністичної праці під гаслом: "Вчитися, працювати й жити по-комуністичному", яке зобов'язувало дотримуватися зразкової поведінки і в побуті. Цей рух спочатку набув великого поширення, але згодом, оскільки насаджувався згори апаратниками, перетворитися на формальність.

Велика кількість нагород для переможців соцзмагання: червоних прапорів, нагородних стрічок, орденів, медалей та значків "Переможець соціалістичного змагання" і "Ударник п'ятирічки", представлених в експозиції, – розповідають про масштабність пропаганди соціалістичної праці та методи стимулювання працівників.

Матеріали трудівників м. Білої Церкви та району, які були удостоєні почесного звання Героя Соціалістичної Праці, зокрема буряководи краю С. Д. Виштак і О. К. Диптан, удостоєних цього високого звання

двічі, вдало доповнюються створеними методом соціалістичного реалізму художніми полотнами та скульптурами, які пропагували героїчну працю на благо Батьківщини та віру в щасливе майбутнє.

Окремий розділ експозиції розповідає про досягнення науково-дослідних установ Білоцерківщини – Білоцерківської дослідно-селекційної станції по вирощуванню цукрового буряку та Дослідного господарства Українського науково-дослідницького інституту розведення та штучного запліднення великої рогатої худоби “Терезине”, досвід і досягнення яких широко впроваджували колгоспи та радгоспи усю Україну.

Гармонійно поєдналися в експозиції символи радянської доби та фотодокументи, що висвітлюють промисловий, соціальний та культурний розвиток краю. Завдяки художньо-емоційному оформленню, музейні предмети відтворюють ритм грандіозного промислового будівництва на Білоцерківщині в 1960–1970-х рр., який мав не тільки позитивні, а й негативні наслідки для навколишнього середовища. Цей розділ експозиції особливо зацікавив тих гостей, які не тільки пам’ятають ці історичні події, а й були їх безпосередніми учасниками.

Численні фотоматеріали розповідають про реконструкцію найстарішого промислового підприємства Білої Церкви – заводу “Сільмаш” ім. 1-го Травня, про введення в дію у 1960-х рр. 14 промислових підприємств, зокрема заводу “Електроконденсатор”, цегельного заводу, м’ясокомбінату, молокозаводу, крупзаводу, комплексу крупнопанельного домобудування та ін., про етапи будівництва гіганта хімічної промисловості – Білоцерківського шинного комбінату. На кінець десятиї п’ятирічки Біла Церква стала великим промисловим, адміністративним і культурним центром Київської області. Разом із новобудовами територія міста в кінці 70-х років, порівняно з 1924 роком, збільшилася майже в шість разів.

Крім фото та документів, в експозиції представлені зразки продукції промислових підприємств Білої Церкви. Предмети інтер’єру, вдало використані в експозиції, відтворюють соціально-побутові умови життя білоцерківців у 1950-х і 1980-х рр.

Гостей свята приємно вразило художньо-образне оформлення експозиції, головна мета якого не нав’язувати авторську думку, а викликати певні асоціації у відвідувачів, спонукати їх до власних пошуків та висновків.

Природно сприймаються відтворені побутові інтер’єри 1950-х та 1970-х років, які розповідають про мрії та вподобання жителів міста, соціальні зміни та нові можливості. Шкільна дошка, парти та наочні посібники, представлені в інтер’єрі класної кімнати, навіюють теплі спогади про дитинство. Саме школа виховувала нові покоління молоді в дусі тієї епохи, у якій вони формувалися.

Останній (третій) зал експозиції присвячений бурхливим подіям років перебудови суспільства на межі III тисячоліття. Фотодокументи цього періоду розкривають політичні та соціально-економічні зміни Білоцерківщини в роки незалежності України, економічні та культурні зв'язки із містами-побратимами Білої Церкви, важливі події з життя міста і району.

До свого ювілею музей уперше презентував нову етнографічну виставку “Мелодія прадавніх символів у барвах України” з метою відновлення в пам'яті народу глибинного філософського змісту етнічної культури українців через вивчення відомих давніх знаків і символів, які існували на рідній землі впродовж тисячоліть. Адже символ – це ідея, яка відображає найглибніші знання наших пращурів. Це той таємний код, який ми маємо прочитати, щоб відчуті себе спадкоємцями великого і мудрого народу, щоб відродитися і стати на шлях праведного життя.

Через експозиційний показ прослідковується, як із найдавніших часів такі символи, як хрест, свастика (сварга), шестикутна зірка, тризуб тощо, трансформувалися в сучасне декоративно-вжиткове мистецтво (на прикладі творчості народних майстрів Білоцерківщини).

Відвідувачі музею вкотре пересвідчилися, що Білоцерківський краєзнавчий музей – це справжня скарбниця історії та культури краю, яка широко пропагує мистецькі й народні традиції, самобутню культуру українського народу. У ході екскурсії гості мали змогу насолодитися народними українськими піснями у виконанні музейного ансамблю “Струни серця”. Дівчата в українських народних костюмах створили незабутній образ багатой на таланти мальовничої України.

Подібні зустрічі в Білоцерківському краєзнавчому музеї вже стали традицією. Щоб осучаснити форми діяльності музею й привернути увагу відвідувачів, у музеї щороку проводяться новорічні фольклорно-етнографічні вечори за участю представників національно-культурних товариств Київської області з метою популяризації, відродження та збереження звичаїв і традицій національних меншин України, всебічного розвитку їхнього самодіяльного та професійного мистецтва. 2008 року, приєднуючись до європейського проекту “Ніч музеїв”, Білоцерківський краєзнавчий музей уперше серед музеїв Київщини запропонував гостям і жителям міста нічну екскурсію з театралізованим дійством.

Білоцерківський краєзнавчий музей сьогодні – це не лише скарбниця історичних, мистецьких і духовних цінностей, а й культурний осередок, де можна побачити дійство і навіть стати його учасником.

Валентина КОЛОМІЄЦЬ**Білоцерківський краєзнавчий музей відзначив свій 85-літній ювілей**

Стаття містить інформацію про святкові заходи та відкриття нових експозиційних залів музею з нагоди 85-літнього ювілею, що відбулися 5 червня 2009 року.

До свого ювілею музей відкрив експозицію новітнього періоду історії Білоцерківщини, яка ретроспективно відображає розвиток краю від повоєнних років до сучасності, та презентував нову етнографічну виставку “Мелодія прадавніх символів у барвах України”, яка знайомить із древніми знаками і символами, що існували на українській землі упродовж тисячоліть.

Ключові слова: музейна справа; Білоцерківський краєзнавчий музей; нові експозиції краєзнавчого музею; історія Білоцерківського району.

УДК 069(477.41)

Валентина КОЛОМІЄЦЬ**Белоцерковский краеведческий музей отметил свой 85-летний юбилей**

Статья содержит информацию о праздничных мероприятиях и открытии новых экспозиционных залов музея по случаю 85-летнего юбилея, которые состоялись 5 июня 2009 года.

К своему юбилею музей открыл экспозицию новейшего периода истории Белоцерковщины, которая ретроспективно отображает развитие края от послевоенных лет до современности, и презентовал новую этнографическую выставку “Мелодия древнейших символов в красках Украины”, знакомящую с древнейшими знаками и символами, которые существовали на украинской земле на протяжении тысячелетий.

Ключевые слова: музейное дело; Белоцерковский краеведческий музей; новые экспозиции краеведческого музея; история Белоцерковского района.

УДК 061.3:930.22

Valentyna KOLOMIYETS**Bila Tserkva local museum celebrated its 85-th summer anniversary**

The article highlights the information about the anniversary event and opening new exhibition rooms of the museum dedicated to the 85-th summer anniversary, which took place on the 5th of June 2009.

The museum opened the exhibition of the newly period of the history of Bila Tserkva area, which reflects the history of the area in question started from post-war period up to the modern period. The museum presented a new ethnic exhibition, which is called “Melody of the ancient symbols in colors of Ukraine” which familiarize the visitors with ancient symbols, which existed in Ukrainian territory during thousands years.

Keywords: museum affairs; the Bilotserkva museum of local lore; new exhibitions of local lore museum; history of Bilotserka region.

UDK 061.3:930.22

Сергій КАРАМАШ

**СТВОРИТИ МУЗЕЙ АРХІВУ –
ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ**

Державний архів м. Києва, як і інші архівні установи України, не має власного музею. Хоча у його холі впродовж багатьох років (з середини 60-х рр. ХХ ст.) постійно експонуються виставки, а також діють експозиційні стенди. До 70-річчя архіву, відзначеного 2002 р., у холі архіву розташовано нову експозицію з історії Києва, в якій використано архівні документи, що зберігаються в наших фондах. До ювілею архіву проводилося виявлення і дослідження архівних джерел, надруковано нарис історії і добірка документів, видано кольоровий буклет.¹

Поки живі ветерани, які працювали в 60–70-х рр. ХХ ст. ще не пізно записати їхні спогади, зібрати речові і технічні засоби. Саме до ювілею переглядалися фотографії, відбиралися найяскравіші документи з історії, про діяльність перших директорів. Зроблено цікавий і компактний стенд з історії архіву, який експонується у читальній залі, де і відбуваються засідання Клубу “Скарбниця документальної пам’яті”. Основою фондів майбутнього музею може стати ця виставка.

В холі архіву поруч з експозицією з історії Києва розташовано п’ять стендів. У трьох з них за склом виставлено документальні видання, монографії, колективні історичні дослідження, створені за документами архіву. Бібліотека також зберігає декілька десятків книг і журналів, подарованих авторами, серед яких є автографи О. К. Антонова, В. В. Ковалинського, М. О. Рибаківа, Д. В. Малакова, В. О. Сухомлинського, С. М. Старченка та ін. відомих діячів.

Наукові працівники архіву проводять у холі архіву екскурсії, розповідаючи школярам місцевих шкіл і студентам вузів (майбутнім історикам, документознавцям та ін.) про скарби документальної історії. Стенди експозиції мають кольорові і чорно-білі фотографії, карти, схеми, малюнки. Загальне художнє оформлення здійснене талановитим київським художником М. Дударем. Особливо вражає його багатометровий художній фриз угорі зі стилізацією київських будинків.

Архів в останні 15–20 років активно співпрацює з Музеєм історії Києва, з Національним музеєм медицини України, меморіальними будинками-музеями Т. Шевченка, М. Рильського, М. Булгакова, М. Заньковецької, видатних діячів української культури Лесі Українки, М. В. Лисенка, М. П. Старицького, П. К. Саксаганського, музеями Святошинського району м. Києва, Державним історико-меморіальним Лук’янівським заповідником, Асоціацією технічних музеїв України, до

яких входять багато музейних установ технічного профілю. Багатьом з цих музейних закладів надавалася дійова допомога, копії документів, консультації тощо. Архів плідно співпрацює з Київським музеєм каналізації над науковими темами, Музеєм Київського метрополітену.

Наш архів зберіг документи величезної кількості установ, заводів, організацій, ВНЗ Києва. А сам не має власного музею. Обговорення вирішення цієї ідеї створити музей архіву підтримано заступником Голови Державного комітету архіву України К. Є. Новохатським.

Зазначу, що ідея підтримана і керівництвом архіву – директором Державного архіву м. Києва, відомими архівістом і вченим В. П. Купченко. Однак нам ще потрібно вирішити декілька найголовніших організаційних питань щодо виділення спочатку кімнати, а потім вже розпочати збирати предмети музейного значення.

Наголошу на тому, що в архівній справі завше застосовувалася і застосовується тепер техніка, багато з якої застаріла і непридатна. Зібрати її і зберегти – одне з нагальних завдань зі створення музею архіву. Гадаю, що саме ця наочна матеріальна частина музею була б не менш привабливою, ніж документи, фотографії, книги, малюнки.

Робота з організації музею архіву могла б бути спланована за умови створення або окремого сектору, що спеціалізувався б на зв'язках з громадськістю і засобами масової інформації, або окремого відділу. До нього можна було б віднести і велику публікаційну діяльність, яку архів вже здійснює і підтримує зв'язки з науковцями як з України так і з-за кордону, розширення діяльності Клубу “Скарбниця документальної пам'яті”, до нового відділу потрібно було б підпорядкувати і бібліотеку.

Та практична реалізація створення музею можлива при побудові спеціально призначеної будівлі для нашого архіву, адже нині головний архів Києва – столиці України, розташований в житловому будинку.

¹ Архівіст. Ювілейний збірник. Державному архіву м. Києва – 70 років. Випуск 5. – К., 2002. – 190 с.; Державний архів м. Києва. Буклет. – К., 2002.

Сергій КАРАМАШ

“Створити музей архіву – від теорії до практики”

У інформації порушено питання про створення музею історії Державного архіву міста Києва за умови організації окремого відділу або сектору по зв'язкам з громадськістю і засобами масової інформації.

Ключові слова: архів; музей; музей архіву; держархів м. Києва; архівна справа.

УДК 069.930.25(477-25)

Сергей КАРАМАШ**“Создать музей архива – от теории к практике”**

В информации затронут вопрос по созданию музея истории Государственного архива города Киева при условии организации отдела или сектора по связям с общественностью и средствами массовой информации.

Ключевые слова: архив; музей; музей архива; госархив г. Киева; архивное дело.

УДК 069.930.25(477-25)

Sergiy KARAMASH**“Organized museum archives – from theory to practice”**

Preposition organized museum history State Archives town Kyiv indispensable creat condition for work department or else section for contact with the public relation.

Keywords: an archive; a museum; an archive museum; The State Archive of Kyiv city; archival affairs.

UDK 069.930.25(477-25)

Ірина СЛАВИНСЬКА

АРХІВНА ЗНАХІДКА

Що нового можна знайти у фондах архіву де всі документи описані та закаталогізовані? Виявляється можна, навіть під час підготовки відповіді на звичайний тематичний запит. В результаті проведеної відділом використання інформації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного роботи виявилось, що альбом № 37, що зберігається у фондах архіву з серпня 1943 р., це – особистий альбом генерала графа Федора Артуровича Келлера, в якому він розмістив світлини про свою участь у Першій світовій війні 1914–1918 рр. Провівши розвідку, ми переконалися, що і наш архів ще зберігає невідомі сторінки для уважних дослідників.

У червні 2005 р. до архіву надійшов запит від громадянки Канади Людмили Білоблоцької з проханням надати їй допомогу чи пораду в пошуках фотографії її бабусі – Зінаїди Олександрівни Мажарової, – фронтової сестри милосердя в роки Першої світової війни. Електронну копію фрагменту фотознімка з її зображенням вона надіслала в архів. За твердженням пані Людмили, поряд з її бабусею стояв генерал Ф. А. Келлер (цей фрагмент не зберігся), який командував під час тієї війни 10-ю кавалерійською дивізією, пізніше 3-м кінним корпусом, був повним кавалером орденів Св. Георгія, відзначався хоробрістю, був улюбленцем підлеглих і вважався “першою шашкою” Росії.

Спроба знайти З. О. Мажарову і Ф. А. Келлера за іменним каталогом не дали результатів, тому, далі ми звернулись до тематики Першої світової війни. В систематичному каталозі архіву також не зустрічалися такі прізвища, проте було знайдено декілька фотодокументів, присвячених 10-й кавалерійській дивізії та 3-му кінному корпусу. Всі вони знаходяться в одному альбомі (А-37). Вивчення фотопозитивів та анотацій до них, зроблених власником альбому, дозволило дійти висновку, що він належав командирі вищезгаданих військових підрозділів, а запит Людмили Білоблоцької наштовхнув на думку, що це може бути Ф. А. Келлер. Фотознімки в альбомі та сам альбом підписані однією рукою і від першої особи, прізвища його однополчан вказані, а власника альбому – ні. Плутало й те, що в минулому, ця особа була помилково названа на одних знімках, як Марков, на інших – Лекорєв. Відправивши кілька копій Л. Білоблоцькій, а також звернувшись до різних історичних джерел і публікацій, ми одержали підтвердження своїм здогадам. Ця яскрава по своїй біографії особистість і зовні мала відмінні риси, про що говорять спогади сучасників: дуже високий зріст, вовча папаха, стара солдатська шинель, з якими він не розлучався. Всі ці прикмети ми бачимо на старих світлинах з унікального альбому. Через рік

Командир 3-го кінного корпусу генерал Ф. Келлер і улани в с. Тарасівці.
Тепер Новоселицький р-н Чернівецької обл., 1916 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-147023

Огляд військ російської армії імператором Миколою II.
1-й зліва генерал Ф. Келлер.
м. Хотин (тепер Чернівецька обл.).
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-147030

одержавши доступ до мережі Інтернет перевірили їх отримавши змогу побачити портрет Ф. А. Келлера.

Генерал Келлер був видатною особою свого часу. Народився у м. Харкові в 1857 році. Проявив себе у як герой російсько-турецької (1877–1878) та Першої світової війн, відіграв помітну роль і в історії України. Так, в листопаді 1918 р. гетьман Павло Скоропадський призначив його головнокомандувачем військами всієї України, як найавторитетнішого на той час у Києві, у військовому оточенні генерала, та вже через 8 днів його перемістили на пост помічника через монархічні погляди. Перед вступом у Київ військ Симона Петлюри взяв на себе керівництво обороною міста. Заарештований в Михайлівському монастирі, був розстріляний в ніч з 20 на 21 грудня на Софійській площі, похований на території Покровського монастиря (за іншими джерелами на Лук'янівському кладовищі).

Всього в альбомі 337 фотознімків, зроблених в період Першої світової війни. Можна припустити, що всі вони (чи майже всі) зроблені одним фотографом, тому що супроводжують Келлера під час переміщень його з частини в частину, прийомів високоповажних осіб в 3-му кінному корпусі, молебнів тощо. Окрема частина фотодокументів (16 од. обл.) присвячена військовому госпіталю. На них зображені сестри милосердя та поранені військові. Жодний з цих знімків не має надпису. Ймовірно, вони пов'язані з особистим життям Келлера. В листах Людмила Білоблонецька розповіла про історію кохання своєї бабусі, сестри милосердя Зінаїди Олександрівни Мажарової та генерала Федора Артуровича Келлера. Відомо, що Келлер був одружений, можливо, тому фотознімки з госпіталю не підписані. На обкладинці альбому має напис фіолетовим чорнилом “Война 1914–1916 гг.” та маркування “Музей революції УСРР”. Такий музей існував у Харкові, й у вересні 1943 р., згідно з постановою РНК УСРР, був об'єднаний із Харківським історичним музеєм. В архів альбом потрапив разом з іншими фотонегативами і позитивами колишнього музею Революції УСРР після німецької окупації України 1941–1943 рр., під час збирання їх колишнім директором архіву Г. С. Пшеничним у складі оперативної групи УДА НКВС УСРР по відновленню архівів.

Крім фото Ф. А. Келлера, в альбомі є світлини із зображенням й інших видатних осіб, наприклад, імператора Миколи II в Кам'янець-Подільському госпіталі (1915) та під час огляду військ під Хотиним (1916), капітана О. В. Сливинського (в альбомі – Сливанський), який був начальником штабу російської дивізії, пізніше – корпусу у Келлера, а за Центральної Ради й гетьмана П. Скоропадського – начальником українського генерального штабу, генералів Ф. П. Рерберга, С. Л. Маркова, танцівниця Большого театру (кін. XIX – поч. XX ст.) С. В. Федорової та інших.

Розвантажування санітарної машини з пораненим генералом Ф. Келлером біля госпіталю російської армії. м. Кімполунг (Буковина), 1916 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-189247

Група офіцерів російської армії. Попереду командир 3-го кінного корпусу генерал Ф. Келлер (зліва) і його заступник генерал Рєрберґ. м. Кімполунг (Буковина), 1916 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-147038

Поранені та сестри милосердя
у госпіталі російської армії. 1916 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-189240

Генерал Ф. А. Келлер з проводжаючими його офіцерами
перед від'їздом з м. Кишинева. 1917 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-147035

Проаналізувавши все вищезгадане, можна зробити висновок, що за більшістю критеріїв: (походження, зміст, зовнішні ознаки) альбом може бути віднесений до унікальних документів Національного архівного фонду. Передусім в альбомі містяться фотографії з написами, зробленими видатною особою, її зображення, а також оформлення нею альбому. Крім того, ці фотодокументи були створені під час Першої світової війни і фіксують хід війни на території України.

Звертаємо увагу читача на кілька фотознімків, що вперше публікуються з ім'ям Ф. А. Келлера, що додає більшої цінності і унікальності фотоальбому, як історичному джерелу.

Ірина СЛАВИНСЬКА

Архівна знахідка

Стаття про особистий альбом генерала Ф. А. Келлера, ідентифікований в результаті пошукової роботи над тематичним запитом в ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Оpubліковано фотодокументи з унікального альбому, присвячені Першій світовій війні.

Ключові слова: Ф. А. Келлер; Перша світова війна; унікальний фотоальбом.

УДК 929:[930.253:77.03](477)

Ірина СЛАВИНСЬКА

Архівна знахідка

Стаття о личном альбоме генерала Ф. А. Келлера, идентифицированный в результате поисковой работы над тематическим запросом в ЦГКФФА Украины имени Г. С. Пшеничного. Опубликованы фотодокументы из уникального альбома, посвященные Первой мировой войне.

Ключевые слова: Ф. А. Келлер; Первая мировая война; уникальный фотоальбом.

УДК 929:[930.253:77.03](477)

Irina SLAVINSKA

The new discovered archival item

The article about personal album of General F.A. Keller identified as a result of a searching work at a thematic inquire to Central State Archives of Ukraine. There are published photographs from unique album dedicated to World War I.

Keywords: F. A. Keller; World War I; unique photoalbum.

UDK 929:[930.253:77.03](477)

Володимир ГИКА

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У червні 2009 р. професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та почесний професор Волинського національного університету імені Лесі Українки Юрій Іванович Макар передав до держархіву області ксерокопії документів з Бібліотеки та архіву Канади про німецько-польський терор Грубешівщини 1940–1944 рр. Це Меморіал про переслідування польськими збройними формуваннями Православного духовенства на Холмщині й Підляшші, протокольний запис розмови на аудієнції у Пана Провідника Українського центрального комітету професора В. Кубійовича делегатів громадянських зборів у Холмі від 24 травня 1943 р., списки вбитих українців у повітах Грубешівщини від 11 березня 1944 р., протоколи-зізнання свідків подій, написані в Українському допомоговому комітеті в Грубешові, за 1944 рік про те, як польські збройні формування спалювали українські села, розстрілювали людей; рапорти до Українського Центрального Комітету про кількість спалених українських сіл, про розстріляних там людей; звіти Українського допомогового комітету про жорстокий терор на Грубешівщині за 1943–1944 рр., кількісні відомості щодо вбитих українців у селах Грубешівського повіту.

Проблеми української еміграції в Німеччині та Австрії під час Другої світової війни відтворюють відвертий лист уродженця Галичини Василя Косаренко-Косареви́ча до українських істориків, авторів і видавців історії України, професорів, учителів і всіх українців в краю, на скитальщині та за океаном, що цікавляться знанням правдивої історії рідного краю й народу, написаний в серпні 1946 року з американської зони окупованої Німеччини; рукопис Антона Корнівського – політичного емігранта про питання Української еміграції в Європі та ін.

Незабаром у Державному архіві Волинської області буде створено фонд особового походження Макара Юрія Івановича, уродженця с. Новосілки, Томашівського повіту, Люблінського воєводства (історична Холмщина) в Польщі, куди увійдуть документи з архіву Канади з подальшим поповненням.

У своїй автобіографії Юрій Іванович Макар зазначає, що у серпні 1946 р. сім'я переїхала на Волинь. Він навчався у 5–6 класах семирічки у с. Копче (перейменоване на Новокотів) тодішнього Ківерцівського району. Сьомий клас закінчив 1949 року в Ківерцівській СШ № 1. Того ж року вступив на перший курс Володимир-Волинського педучилища фізкультури, а наступного року мама з братом перебралася до Ківерець.

1953 року, здобувши фах вчителя фізкультури, Юрій Іванович розпочав працю в Затурцівській СШ Волинської області, звідти наступного року був покликаний до війська. Прослужив три роки в повітряно-десантних військах. Демобілізувавшись, продовжив навчання в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка, куди вступив на заочне навчання ще до військової служби. Одночасно розпочав працю в Новоукраїнській СШ тодішнього Забузького району Львівської області. Від літа 1958 р. по вересень 1971 р. працював у м. Червонограді спочатку вчителем у СШ № 2, а від жовтня 1962 р. аж до 1971 р. – директором у Гірницькій восьмирічній школі, СШ № 10, СШ № 12. На початку лютого 1971 р. став кандидатом історичних наук, захистивши дисертацію на тему “Варшавське збройне повстання 1944 року”, а у вересні молодий науковець перейшов до Чернівецького державного університету (тепер Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) – спочатку на посаду старшого викладача, потім доцента. З грудня 1975 року по січень 2003 року Ю. І. Макар працював на посаді декана історичного факультету. 1989 року захистив докторську дисертацію на тему “Становлення і зміцнення ладу народної демократії в Польщі (1944–1949)”, 1991 року отримав учене звання професора. Понад 350–400 наукових публікацій в Україні, Польщі, Росії, Канаді, США.

Започаткування подібних фондів важливе не лише з точки зору відтворення біографії відомих українських науковців, але й з позицій формування комплексів архівної україніки, які належали до наукових зацікавлень учених.

Володимир ГИКА

Нові надходження Державного архіву Волинської області

В інформації йдеться про започаткування нового фонду в Державному архіві Волинської області, в складі якого зберігатимуться безцінні документи архівної україніки, передані до архіву відомим ученим – проф. Ю. І. Макаром.

Ключові слова: Грубешівщина; німецько-польський терор; Макар Юрій Іванович.

УДК 930.253(477.82)

Владимир ГЫКА

Новые поступления Государственного архива Волынской области

В информации идет речь об учреждении нового фонда в Государственном архиве Волынской области, в составе которого будут сохраняться бесценные

документы архивной украиники, переданные в архив известным ученым – проф. Ю. І. Макаром.

Ключевые слова: Грубешовщина; немецко-польский террор; Макар Юрий Иванович.

УДК 930.253(477.82)

Volodymyr GYKA

**New receiving of the State Archive
of Volyn Oblast**

The information is about establishment of a new fund in the State archive of Volyn Oblast which will include invaluable archival Ukrainika documents, transferred to archive by known scientist – prof. Y. I. Makar.

Keywords: Grubeshivschyna; the Nazi-Polish terror; Makar Yuriy Ivanovich.

UDK 930.253(477.82)

Валентина ЛЕБЕДЄВА

ЗАБЫТАЯ ГУБЕРНИЯ

“Гомельская губерния. 1919–1926 гг.: документы и материалы” / сост.: М. А. Алейникова [и др.]; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск: НАРБ, 2009. – 270 с.: с ил.

Територіальне визначення і питання про межі є найважливішим аспектом реалізації національних і державних інтересів будь-якого народу. В історії білоруської державності ХХ ст. він посідає особливо драматичне місце: адже не кожній з держав, що утворилися внаслідок Першої світової війни і розпаду європейських імперій, довелося пережити таку кількість територіальних “перекроєнь” як Радянській Білорусі. В одному тільки 1919 р. їх було проведено близько десяти, причому жодного з них не ініціювала сама Білорусь.

У цьому контексті підготовлений міжнародним авторським колективом документальний збірник має безумовну наукову цінність. Його значення актуалізується також тим, що в дослідницькому дискурсі та і в історичній свідомості білоруського суспільства велику визначеність отримала проблема історичної долі Західної Білорусі. В той же час історія етнічно-білоруських східних губерній (Смоленської, Вітебської, а також Могильовської, перетвореної незабаром у Гомельську), втрачених для Білорусі у момент її державного конституювання, залишається маловивченою і малоусвідомленою в громадській думці. У цьому сенсі здійснена публікація є внеском не стільки в регіональну історію, скільки в національну історіографію, а також в історію міжнародних відносин, оскільки торкається процесу державного самовизначення в білорусько-українсько-російському порубіжжі.

Безумовну логіку і важливість має міжнародна співпраця вищих архівних інстанцій Республіки Білорусь і Російської Федерації, завдяки чому стало можливим впровадження в науковий обіг цілісного комплексу матеріалів, включаючи малодоступні для білоруських дослідників. Здійснений проект демонструє найбільш раціональний і можливий у сучасних умовах варіант реституції архівних документів. Слід указати на ще одну оригінальну рису видання – вперше в практиці Білорусі його здійснено на основі “наукової кооперації” центральних державних ар-

хівних установ з місцевими. У підготовці збірника взяли участь Національний архів Республіки Білорусь, Російський державний архів соціально-політичної історії, Державний архів Російської Федерації, а також Державний архів Гомельської області і Державний архів громадських організацій Гомельської області. У той же час внесок білоруської і російської сторін навряд чи можна назвати рівноцінним: із 79 документів, ДВФФ надав 11, а РДАСПІ – 6. Окрім цього використано ілюстративні матеріали з фондів Білоруського державного архіву кіно-фото-фонодокументів.

У цілому опублікований комплекс документів є достатньо цілісним і репрезентативним для реконструкції історії Гомельської губернії від моменту її створення в квітні 1919 р. до передачі більшої частини її території БРСР в 1926 р. і далі – до розформування в січні 1938 р. у зв'язку з запровадженням в БРСР обласного територіально-адміністративного поділу.

Матеріали дають змогу з'ясувати соціально-економічні і політичні передумови утворення Гомельської губернії, які полягали, передусім, у випередженні Гомелем губернського Могильова за промисловим і транспортним потенціалом, а також за концентрацією робітників і наявністю старого регіонального більшовицького центру – Поліського комітету РСДРП. Вагомим аргументом була також геополітична роль Гомельщини в російсько-білорусько-українському порубіжжі.

Документи добре відобразили появу нової територіально-адміністративної одиниці. Вони змалювали варіанти створення Гомельської губернії, що обговорювалися: або у вигляді конструювання абсолютно нового територіального суб'єкта за рахунок частини Могильовської і сусідніх губерній, або у вигляді збереження колишньої конструкції з перенесенням адміністративного центру з Могильова до Гомеля. Привертає увагу те, що при вирішенні найважливішого політичного питання суттєву роль відіграли суб'єктивні мотиви: матеріали свідчать про зіткнення позицій у більшовицькому керівництві Гомеля і Могильова, про конкурентну боротьбу двох регіональних угруповань за переважання в новій адміністрації.

Опубліковані матеріали розкривають механізм ухвалення рішень як у процесі утворення, так і подальшого функціонування губернії. Вони виразно показують, що з усіх територіально-державних питань, що стосуються долі сусідніх трьох народів, остаточний вердикт виносився виключно московською владою, а рішення мали директивний характер. Про це свідчать, наприклад, спонтанні накази про виключення зі складу новоутвореної губернії Оршанського, Горецького, Биховського і Почепського, районів, неодноразові розформування повітів, “дозована” передача губернії БРСР в 1924 і 1926 рр., відокремлення від неї Клинецького, Стародубського і Новозибківського повітів.

Подані документи також виявляють мотивацію ініціаторів створення губернії – місцевих більшовицьких сил. Очевидно, що в основу її було покладено економічний і військово-політичний чинники (радянсько-польська війна, що розгоралася), а також перспективні завдання “світової пролетарської революції”. Проте основоположний етно-національний принцип, який враховувався при формуванні адміністративних одиниць навіть царським урядом, а на початку ХХ ст. був закріплений у міжнародному праві, цілком ігнорувався або інтерпретувався з позицій “західно-русизму”. При визнанні безумовного переважання в регіоні “великорусько-білоруського наріччя”, домінувала впевненість, що “Гомельський край є російською окраїною”, а “білоруські претензії” оцінювалися як найменш серйозні, навіть порівняно з домаганнями на регіон України. У той же час документи свідчать, що ігнорування новоутвореної Литовсько-Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки і створення Гомельської губернії в складі РРФСР на практиці досить швидко зустрілося з протиріччями. Уже влітку 1920 р., в умовах наближення польського фронту і виникнення необхідності в оперативному управлінні регіону, ЦК РКП(б) без згоди губернської влади був вимушений передати ЦК Компартії Литви і Білорусі повноваження “ставити перед губкомом політичні завдання місцевого значення”.

Включені в збірку документи дозволяють розкрити маловідомі сторінки з історії Гомельської губернії у складі РРФСР. Особливу інформаційну значущість мають звіти губвиконкому про політико-економічну ситуацію, а також двотижневі зведення губернського “ЧК” і звіти “ОГПУ”. Останні відтворюють детальний хід подій цього періоду в історії Гомельщини, що практично залишився поза увагою дослідників.

Документи не вказують, які місце і роль призначалися Гомельській губернії в загальноросійському масштабі. Проте вони розкривають процеси інтеграції регіону в загальну стратегію і тактику радянської влади, частково ілюструють специфіку їх здійснення, пов’язану з прикордонним статусом губернії. Тим самим створено можливість реконструювати драматичний процес адаптації населення східної Білорусі до більшовицької “диктатури пролетаріату”, сприйняття ним військово-мобілізаційних акцій, заходів “воєнного комунізму”, а також Непу. Документи містять інформацію про форми і масштаби пасивного і активного опору населення і репресивні заходи влади по його придушенню.

Включені до збірника документи відтворюють картину соціально-економічного розвитку Гомельської області в першій половині 1920-х рр., її промисловий і сільськогосподарський потенціал, соціально-культурну і, певним чином, національну атмосферу. Можна прослідкувати формування адміністративного апарату, його структури, персонального складу, форми і методи діяльності, політико-ідеологічні настанови.

Безумовний інтерес становлять документи, пов'язані з передачею Гомельської губернії до складу БРСР. В історичній літературі на рівні шкільних і вузівських підручників цю подію віднесено до 1926 р. Проте документи свідчать, що вирішення цієї проблеми зайняло декілька років і було складним процесом зіткнення інтересів. Відносно повно відображено обговорення проблеми на підготовчому етапі 1923 р., передачу перших повітів у 1924 р. Звертає на себе увагу те, що врахування місцевими політичними силами етнічного білоруського чинника цього разу було прийнято, але інспірувалося це “зверху” і мало міняло загальну нігілістичну в національному питанні позицію губернського керівництва. Погоджуючись у 1924 р. на передачу БРСР повітів, “визнаних білоруськими”, останнє прагнуло зберегти зменшену адміністративну одиницю в РРФСР, доводячи економічну і соціальну життєздатність губернії у складі п'яти повітів, що залишилися.

Документи засвідчують наявність суперечностей між білоруською стороною і Гомельським губвиконкомом з питань розподілу матеріальних і фінансових ресурсів губернії в 1924 р. Губернське керівництво прагнуло зберегти за собою максимум засобів і одержати доступ до передаваних БРСР територій і промислового потенціалу шляхом створення спільних акціонерних підприємств, трестів і т.п.

Особливий інтерес становлять надані російською стороною і включені до збірника витяги з протоколів засідань Політбюро ЦК ВКП(б) і Постанова ВЦВК РРФСР із питань ліквідації Гомельської губернії і передачі Речицького і Гомельського повітів БРСР. Ці документи дають змогу прослідкувати хронологію і механізм ухвалення рішень на вищому рівні. Водночас вони залишають за дужками проблему ініціаторів, причин, мотивів і аргументів такого вирішення долі Гомельської губернії. Через це воно сприймається як невмотивоване, вольове і одностороннє, а суб'єктом ухвалення рішення виступає тільки керівництво РРФСР. На відміну від попередніх періодів, відсутні документи, що розкривають реакцію на це рішення з боку губернського партійно-радянського керівництва.

Указане вище пов'язано з деякими істотними зауваженнями, які викликає збірник у цілому. На наш погляд, відсутність документів про територіальне самовизначення, що виходили від суб'єктів білоруської державності, – Білоруської Народної Республіки, Литовсько-білоруської Республіки і БРСР, призводить до того, що білоруська сторона представлена як незацікавлена і байдужа до проблеми створення і державної приналежності Гомельської губернії. Доля важливого регіону вирвана з контексту державного будівництва Білорусі у вказаний період і виглядає як процес виключно російсько-центробіжний, що вирішувався в контексті зв'язків “Гомель-Москва”. У такому варіанті проведене в 1924 р. і 1926 р. “укрупнення БРСР” за рахунок повернення у тому

числі й Гомельської губернії виглядає не як акт історичної справедливості, а як “подарунок білоруському народу від великого Сталіна”.

Проблему дещо висвітлюють вступ до збірника і коментарі укладачів. До переваг видання слід віднести іменний та географічні покажчики, список скорочень. Розшифровка скорочень має зовсім не технічне значення, бо документи рясніють радянськими неологізмами-аббревіатурами, сенс яких незрозумілий нині не тільки читачам, а й час-то навіть фахівцям-історикам. Збірник проілюстровано фотографіями і копіями факсиміле документів.

Загалом змістовно і науково підготовлений збірник, безумовно, викличе інтерес не тільки у професіоналів, але і у широкого кола читачів.

Валентина ЛЕБЕДЄВА

Забытая губерния

Рецензія на документальне видання, підготовлене білоруськими архівістами.

Ключові слова: рецензії; видання з історії Гомельської губернії.

УДК 94(476.2)"1919/1926"(049.32)

Валентина ЛЕБЕДЕВА

Забытая губерния

Рецензия на документальное издание, подготовленное белорусскими архивистами.

Ключевые слова: рецензии; издание по истории Гомельской губернии.

УДК 94(476.2)"1919/1926"(049.32)

Valentina LEBEDEVA

The forgotten province

The review of the documentary edition prepared by the Belarus archivists.

Keywords: reviews; editions on history of the Gomel province.

УДК 94(476.2)"1919/1926"(049.32)

Наталія ТЕРЕЩУК

“ВІСНИК МОРСЬКОГО ЛІКАРЯ”

Поновлений 2005 року журнал, що видавався в дореволюційний час, “Вісник морського лікаря”, популярний серед медиків і тих дослідників історії військової медицини. Ініціаторами відновлення видання було товариство морських лікарів. Від числа до числа в журналі дедалі більшого значення набуває історична тематика. Українські та зарубіжні читачі вперше побачили різнопланові матеріали з історії військової медицини та біографії мед-

працівників. У журналі також друкуються матеріали історичної секції Міжнародних наукових медичних конференцій. Завдяки тому, що журнал читають не тільки в нашій країні, із країн ближнього і далекого зарубіжжя надходять на адресу редакції багато документів і друкованих видань в електронному вигляді. Від онука одного з севастопольських градоначальників С. К. Кульстрема А. В. Плотто, що мешкає у Франції і вивчає історію флоту, надійшли документи (у електронному вигляді) генерал-лейтенанта флоту С. К. Кульстрема. У четвертому числі журналу вперше було опубліковано його послужний список і фотографії, а Державний архів м. Севастополя поповнився документами одного із севастопольських градоначальників. Крім того, редакція журналу отримала зі США електронні копії документів від онука одного з балаклавських провізорів М. О. Золотницького, про якого згадав О. І. Купрін в своєму творі “Лістрігони”. Зі свого боку севастопольські архівісти змогли доповнити наданий матеріал своїми документами. Так з’явився матеріал “З життя городян: балаклавський провізор”, опублікований в п’ятому номері журналу. У статтях к. і. н. Д. А. Прохорова про внесок кримських караїмів у розвиток військово-польової медицини та про їхню участь у російсько-японській і Першій світовій війнах проаналізовано діяльність лікарів караїмів Криму і південно-західних губерній, наведено стислі біографії учасників бойових дій.

Після публікацій у журналі праць В. В. Крестьянникова “Класні медичні чини Чорноморського флоту та берегових частин у Першій світовій і громадянській війнах” і О. І. Малиновської “Поховання лікарів Севастопольського морського госпіталю на старому міському кладовищі”, а також завдяки активній діяльності товариства морських

лікарів на міському кладовищі упорядковано близько 10 могил відомих флотських медиків.

Окремі автори підготували матеріали, пов'язані з медициною періоду Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., зробивши науковий внесок до вивчення, здається, давно відомої теми. Не можна не відзначити цікаві матеріали, присвячені складному періоду в житті країни і Севастополя, – громадянській війні і білому руху.

Матеріал севастопольських архівістів про медичних працівників першої половини XIX ст. (за метричними книгами держархіва) чудово доповнили дослідження петербурзького ученого “Забутий в Польщі і Росії: шляхтич Августин Валявський – приборкувач чуми в Севастополі”.

Не викликає сумнівів, що журнал продовжить публікувати наукові дослідження, які викличуть інтерес і матимуть незаперечну наукову цінність.

Наталія ТЕРЕЩУК

“Вісник морського лікаря”

Інформація про участь архівістів у підготовці наукових періодичних видань.

Ключові слова: журнал “Вестник морского доктора”.

УДК [94+930.25](477.75)(049.32)

Наталія ТЕРЕЩУК

“Вестник морского врача”

Информация об участии архивистов в подготовке научных периодических изданий.

Ключевые слова: журнал “Вестник морского доктора”.

УДК [94+930.25](477.75)(049.32)

Natalia TERESCHUK

“The navy doctor Bulletin”

The information on archivists' participation in the preparation of scientific periodicals.

Keywords: the journal “The navy doctor Bulletin”.

UDK [94+930.25](477.75)(049.32)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алла Аксьом – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Лариса Андрієвська – вчений секретар Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Валентина Бездрабко – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Володимир Гика – директор Державного архіву Волинської області, заслужений працівник культури України.

Ольга Гінзбург – Голова Державного комітету архівів України.

Тарас Гриневич – аспірант Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Людмила Гурбова – директор Державного архіву в Автономній Республіці Крим.

Тетяна Ємельянова – зав. сектора публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

Сергій Карамаш – старший науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва.

Тетяна Клименко – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

Алла Ковальова – кандидат історичних наук, докторантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Валентина Коломієць – заступник директора з наукової роботи Білоцерківського краєзнавчого музею, м. Біла Церква.

Віра Купченко – кандидат історичних наук, директор Державного архіву м. Києва.

Валентина Лебедева – старший викладач кафедри білоруської культури і фольклористики Гомельського державного університету ім. Ф. Скорини.

Лариса Левченко – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

Володимир Лозицький – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Ростислав Мельник – аспірант Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, в. о. завідувача сектора відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

Світлана Павленко – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Надія Платонова – начальник Державного архіву МВС України.

Фаїна Рябчикова – асистент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Тетяна Себта – кандидат історичних наук, ст. наук. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ірина Славинська – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

Тетяна Слюдикова – історик-архівіст з багаторічним стажем, колишня працівниця Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Лідія Сухих – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Наталія Терещук – заступник директора; Головний зберігач фондів Державного архіву м. Севастополя.

Анжеліка Фесенко – начальник відділу інформації і використання документів НАФ Державного архіву м. Севастополя.

Наталія Христова – кандидат історичних наук, професор кафедри документальних комунікацій Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв.